

ATLAS HISTORYCZNY MIAST POLSKICH

Redakcja naukowa

ROMAN CZAJA

TOM IV ŚLĄSK

Redakcja naukowa

MARTA MŁYNARSKA-KALETYNOWA

ZESZYT 7 MILICZ

Redakcja naukowa

RAFAŁ EYSYMONTT

Opracowali

MAŁGORZATA CHOROWSKA, RAFAŁ EYSYMONTT, JUSTYNA KOLENDŁA,
ŁUKASZ KRZYWKI, MARTA MŁYNARSKA-KALETYNOWA, ALEKSANDER PAROŃ

Wybór i opracowanie kartografii historycznej: Rafał Eysymontt
Recenzenci: Bogusław Krasnowolski, Zdzisław Noga
Tłumaczenie na język angielski: Jacek Słupski
Opracowanie typograficzne: Jarosław Połamarczuk
Prace kartograficzne: Marcin Siehankiewicz, Jarosław Połamarczuk
Opracowanie redakcyjne: Krzysztof Uściński
Koordynator projektu i prac wydawniczych: Jadwiga Dunaj
Prace techniczne: Lidia Nowacka

Praca finansowana przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego
w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki w latach 2014-2017
Projekt nr 11H 13 0215 82

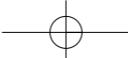

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

Publikacja przygotowana we współpracy z Archiwum Państwowym we Wrocławiu

ISBN 978-83-63760-80-9
© Autorzy, Redaktorzy i Wydawca 2016
Wydrukowano w Drukarni Księży Werbistów,
ul. Klasztorna 4, Góra Grupa, PL 86-134 Dragacz

WROCŁAW 2017

THE HISTORICAL ATLAS OF POLISH TOWNS

Edited by
ROMAN CZAJA

TOM IV ŚLĄSK

Edited by
MARTA MŁYNARSKA-KALETYNOWA

BOOK 7 MILICZ

Edited by
RAFAŁ EYSYMONTT

Authors

**MAŁGORZATA CHOROWSKA, RAFAŁ EYSYMONTT, JUSTYNA KOLENDA,
ŁUKASZ KRZYWKI, MARTA MŁYNARSKA-KALETYNOWA, ALEKSANDER PAROŃ**

Compilation and elaboration of historical cartography: Rafał Eysymontt
Reviewers: Bogusław Krasnowolski, Zdzisław Noga

Financed by the Minister of Science and Higher Education under the
'National Programme for the Development of Humanities' for the years 2014–2017.
Project No. 11H 13 0215 82

Translation into English: Jacek Słupski
Typographic editing: Jarosław Połamarczuk
Cartographic works: Marcin Siehankiewicz, Jarosław Połamarczuk
Editorial work: Krzysztof Uściński
Project and publishing coordinator: Jadwiga Dunaj
Technical works: Lidia Nowacka

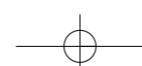
NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

This publication has been prepared in cooperation with the State Archive in Wrocław

Publisher: Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Ośrodek Badań nad Kulturą Późnego Antyku i Wczesnego Średniowiecza
50-118 Wrocław, ul. Więzienna 6

ISBN 978-83-63760-80-9
© Authors, Editors and Publisher 2016
Printed in: Drukarnia Księży Werbiów
ul. Klasztorna 4, Góra Grupa, PL 86-134 Dragacz

WROCŁAW 2017

WPROWADZENIE

Atlas Milicza jest siódmym zeszytem zainaugurowanej w 1998 r. śląskiej serii Atlasu Historycznego Miast Polskich, publikowanego od 1993 r. pod redakcją prof. Antoniego Czacharowskiego z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, a obecnie pod redakcją prof. Romana Czajii z tegoż uniwersytetu. Wydawnictwa atlasowe ukazują się z inicjatywy i pod patronatem Międzynarodowej Komisji Historii Miast (Commission Internationale pour l’Histoire des Villes). Głównym celem atlasów historycznych miast, wytyczonym przez to gremium naukowe, jest stworzenie zasobów źródłowych do badań porównawczych nad urbanizacją Europy i przemianami przestrzennymi miast.

Milicz, dziś niewielkie miasteczko (niecałe 12 tys. mieszkańców), we wczesnym średniowieczu był grodowym ośrodkiem administracyjno-gospodarczym niedużego, intensywnie zalesionego terytorium na pograniczu Śląska i Wielkopolski. Położony przy przeprawie przez rzekę Barycz, był także ważnym punktem tranzytowym i postojowym na dalekiej drodze, prowadzącej z południa, z Czech, przez Wrocław na północ do Kalisza, Gniezna i dalej, nad Bałtyk. Dopiero w późniejszym okresie, od około połowy XIII w., inny szlak drogowy z Wrocławia na północ, przez Oleśnicę, zyskał większe znaczenie. Przejście doliny Baryczy w Miliczu stało się wówczas jakby odnogą tego szlaku, która nadal stanowiła najdogodniejsze połączenie w kierunku na Gniezno. Kluczowe położenie Milicza z jednej strony oddziaływało na aktywizację jego zaplecza gospodarczego, z drugiej – wpływało na rozwój tego ośrodka.

Początek osadnictwa na obszarze prawobrzeżnego Milicza związany był z osadą otwartą, powstałą pod koniec IX w. na piaszczystej wydmie, na północnym brzegu Baryczy. W jej pobliżu, na tzw. Chmielowej Górze, po 960 r. wzniесiony został gród. Początkowo było to jednocołonowe założenie obronne, które wielkością nawiązywało do podobnych obiektów z pogranicza Śląska i Wielkopolski. W 2. połowie XII w. powiększono przestrzeń grodu. W tym samym czasie w zachodniej części osady przygrodowej powstał cmentarz zagospodarowany planowo, typowo dla cmentarzy przykościelnych. Zapewne w jego pobliżu można lokalizować pierwotne miejsce kościoła parafialnego św. Wojciecha.

W świetle najstarszych źródeł pisanych z 1136 oraz z 1155 wiadomo, że gród milicki wraz z przyległościami należał do biskupstwa wrocławskiego jako własność kapituły katedralnej. Późniejszy dokument papieski, z 1245 r., ukazuje większy stan majątkości na terytorium milickim Kościoła wrocławskiego, wymienia także poza grodem również targ – „forum”. W ugodzie milickiej zawartej w 1249 r. między księciem wrocławskim Henrykiem III a kościołem wrocławskim wyszczególnione zostały kompetencje sądownicze i dochody, jakie strona kościelna posiadała na obszarze milickim, a także na terenie „burgus”, czyli osady rzemieślniczo-handlowej, która wówczas stanowiła zalążek miasta lokacyjnego.

Milicz średniowieczny to miasto otoczone jedynie ziemnymi wałami, z wielkim placem rynkowym, zajmującym miejsce dawnego targu. Takie proporcje wielkości samego ośrodka i jego głównego placu charakterystyczne są dla stolic stanowych usytuowanych na północnych rubieżach Śląska; taką stała się Milicz, przechodząc najpierw w ręce rodu Kurzbachów (1494), a następnie w ręce rodu Maltzanów (1590).

Większe przemiany ośrodka nastąpiły w XVIII i na początku XIX w., wraz z powstaniem na przedmieściu południowym szachulcowego ko-

ścioła ewangelickiego (1709) i obok dawnego średniowiecznego zamku klasycystycznego pałacu i parku rodziny Maltzanów (1797), a także osiedla Karlów dla pracowników manufaktury (1805).

Pożary na początku XIX w. (1819, 1829) doprowadziły do przemiany drewnianej zabudowy Milicza w murowaną, bliską podobnym rozwiązańom w całym państwie pruskim. Tak jak i w innych ośrodkach, również w Miliczu niezwykle znacząca dla przemian miasta była 2. połowa wieku XIX, kiedy to na przedmieściu południowym, zwany „niemieckim”, powstała dzielnica z rodzącym się przemysłem i połączeniem kolejowym (1875).

Wyraźny wzrost znaczenia miasta nastąpił po I wojnie światowej, wraz z objęciem Krotoszyna granicami Polski. Milicz stał się wówczas śląskim powiatem granicznym. W 1914 r. wzniесiono nowy ratusz, a w końcu lat 20. XX w. założono nowoczesne gimnazjum, rozwinięto się również budownictwo osiedlowe, objęte ramami przygotowywanych przez najznamienitsze śląskie firmy projektowe planów zagospodarowania przestrzennego.

W czasie II wojny światowej Milicz nie ucierpiał mocno, z ważniejszych budowli zniszczeniu uległy usytuowane na środku rynku ratusz. Zachowana do dziś układ przestrzenny miasta (w historycznym centrum Milicza nie ma większych powojennych inwestycji budowlanych) pozwala widać w nim przykład małego śląskiego miasta, dawnej stolicy państwa stanowego, przekształconego architektonicznie w początku XIX w. i otoczonego nowoczesnymi osiedlami z lat 20. i 30. XX w. Dziś Milicz jest też centrum popularnego Parku Krajobrazowego „Dolina Baryczy”, co sprzyja jego rozwojowi jako ośrodka turystycznego.

Autorzy atlasu podjęli próbę syntetycznego przedstawienia dziejów miasta zarówno w formie tekstowej, jak i plansz rekonstrukcyjnych, ilustrujących m.in. szczegółowo dwa ważne elementy funkcjonalne tego ośrodka – gród i średniowieczny zamek. Późniejsze etapy rozwoju Milicza zobrazowane zostały na planszy rozwoju przestrzennego ośrodka i historycznymi planami; m.in. ukazującymi Milicz jako miasto nadrzecne, otoczone licznymi stawami. Zdecydowano się również na zamieszczenie w tomie reprodukcji planów i widoków kilku najważniejszych milickich budowli z XX w.

Tłumaczenie tekstów i komentarzy do materiału ilustracyjnego na język angielski pozwoli na przybliżenie znacznie szerszemu gronu czytelników informacji o Miliczu i jego historii oraz stworzyć szansę na wykorzystanie wiadomości o mieście nie tylko na szczeblu lokalnym, lecz także w ramach europejskich badań porównawczych.

Rafał Eysymontt

Zeszyt został przygotowany przez historyków, archeologów, historyków sztuki i architektów związanych z Instytutem Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Uniwersytetem Wrocławskim oraz Politechniką Wrocławską jako grant (Projekt nr 11h 13 0215 82) realizowany w ramach programu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2014–2017.

INTRODUCTION

The Atlas of Milicz is the seventh volume of the 1998-launched Silesian series of 'A Historical Atlas of Polish Towns and Cities', which publication started in 1993 under the editorial leadership of Prof. Antoni Czacharowski of the Mikołaj Kopernik University of Toruń, and is now edited by Prof. Roman Czaja of the same university. The undertaking began on the initiative and under the auspices of the International Commission for the History of Towns and Cities (*Commission Internationale pour l'Histoire des Villes*). The main objective of the publication of the historical atlases of towns and cities set out by this scientific body is to create source resources for comparative studies into the urbanisation of Europe and the spatial transformations of its town and cities.

In the Early Middle Ages, Milicz, today a town with a population of fewer than 12,000, was a gord-based administrative and economic centre of a small, densely forested region on the border between Silesia and Great Poland. Located at a crossing through the broad valley of the Barycz River, it was also an important transit and stopping place on a long route from Bohemia in the south via Wrocław, to Kalisz, Gniezno and the Baltic in the north. It was only later, around the mid-13th c., that another road route, from Wrocław northwards via Oleśnica gained more significance. The crossing through the Barycz valley at Milicz became then a route branch, and was still the most convenient road connection in the direction of Gniezno. The key location of Milicz had, on the one hand, a stimulating effect on its economic hinterland, and, on the other hand, it boosted the development of the town.

The beginnings of human settlement in the part of Milicz located on the right-hand bank of the river was connected with an open hamlet established on a sandbar on the north bank of the Barycz towards the end of the 9th c. After 960, in its vicinity, on the so-called Chmielowa Mountain, a gord was erected. Initially, it was a single-component defensive settlement with a size comparable with that of similar facilities on the border between Silesia and Great Poland. In the 2nd half of the 12th c., the area occupied by the burg was increased. At the same time, in the west part of the hamlet located next to the burg, a burial ground was set up and used according to a plan, just like churchyards. The parish church of St Adalbert was most probably located in its vicinity.

It is known from the oldest written sources from 1136 and 1155 that the Milicz burg with its contingencies belonged to the Wrocław bishopric as the property of the cathedral chapter. A later papal document, from 1245, indicates that by that time the Wrocław Church had already acquired more land in the area; apart from the burg, it also mentions a market – *forum*. An arrangement made in 1249 between Wrocław Duke Henry III and the Wrocław Church lists the judicial powers and the income that the Church drew from the Milicz region as well as from *burgus*, i.e. the crafts-and-trading settlement that formed the beginning of the chartered town.

The medieval town of Milicz was only surrounded by earth embankments, and had a large central square on the site of a former market square. The ratio of the area of the town to that of its main square is characteristic of the state capitals located on the north edge of Silesia, and Milicz became one of those when it was first acquired by the Kurzbach family (1494), and subsequently by the Maltzan family (1590).

The settlement underwent some major transformations in the 18th c. and at the beginning of the 19th c., when a wattle-and-daub Evangelical

church was built (1709), a classicist palace and park of the Maltzan family were erected (1797) and the housing estate Karlów was constructed for the manufactory workers.

Fires in the early 19th c. (1819, 1829) resulted in the replacement of the town's wooden houses with masonry structures, similar to those to be found throughout the Prussian state. Just like in the case of the other settlements, also at Milicz, the 2nd half of the 19th c. proved of much importance to the town's transformations; it was then that in the south suburb, known as 'Niemieckie' [German] Suburb, a district was created for burgeoing industry (it was provided with a railway connection in 1875).

The town's importance grew considerably after WWI, when Krotoszyn found itself within the Polish borders. Milicz became a Silesian border county. In 1914, a new town hall was erected, and towards the end of the 1920s, a modern middle school was opened. During that time, also housing estates were erected according to designs prepared by the best Silesian design firms.

Milicz was relatively unscathed during WWII; as regards the major structures, only the town hall in the middle of Rynek Square was destroyed. The town's surviving spatial layout (in the historical centre of Milicz, no major postwar construction projects have been implemented) shows a small Silesian town, a former capital of a state country, a town that was transformed architecturally in the early 19th c. and that is surrounded with modern housing estates from the 1920s and 1930s. Today, Milicz is also a centre of a popular Landscape Park 'Dolina Baryczy' [The Barycz Valley], which contributes to its development as a tourist centre.

The authors of the Atlas have undertaken to present a synthetic picture of the town's history, both as text and in the form of reconstruction plates, which illustrate in detail two functional elements of importance to the settlement – the burg and the medieval castle. Milicz's later development has been shown on a spatial development plate and by means of historical maps and plans, a special part of which is made up by maps that depict Milicz as a riverside town surrounded by numerous ponds. The volume also includes reproductions of layout plans and views of several major structures built at Milicz in the 20th c.

A translation into English of the texts and commentaries to the illustrative material will allow a much broader audience to become acquainted with Milicz and its history and will enable information about the town to be used not only at the local level, but also for European comparative studies.

Rafał Eysymontt

The volume has been prepared by historians, archaeologists, art historians and architects connected with the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences, Wrocław University and Wrocław University of Science and Technology as a grant (Project No. 11h 13 0215 82) implemented as part of the 'National Programme for the Development of the Humanities' of the Ministry of Science and Higher Education in the years 2014–2017.

Marta Mlynarska-Kaletynowa

POŁOŻENIE

Barycz, prawy dopływ Odry, płynie szeroką, zabagnioną i obficie zalesioną pradoliną. Stanowi ona dzięki warunkom naturalnym strefę graniczną między Wielkopolską i Śląskiem, której dawność nie ulega na ogół wątpliwości¹. Stała komunikacja przez dolinę, wypełnioną wielkimi rozlewiskami, bagnami i lasami, otoczoną dużymi kompleksami leśnymi, możliwa była jedynie w nielicznych miejscach przewężen dolinnych lub tam, gdzie suche wyżynne kępy, ułatwiając przebycie doliny, wyznaczały naturalne szlaki komunikacyjne. W tych właśnie punktach usytuowane są większe średniowiecze grodu: w dolnym biegu rzeki – kasztelański Sądowel², w środkowym – Zmigród i kasztelański Milicz. Wokół tych grodów grupowało się gęstsze osadnictwo we wcześniejszym i pełnym średniowiecza.

Począwszy od Zmigrodu na wschód obserwować można całkowite zbliżenie się ku pradolini osadniczych terytoriów wielkopolskich, których zasięg wyznacza na północ od Zmigrodu znany z bulli 1136 r. gród Czestram i na północ od Milicza kasztelański Starygród, poświadczony w falsyfikacie lubińskim, datowanym na lata 1210–1230⁴.

Środkowe i górne partie pradoliny Baryczy osiągają największą szerokość od Zmigrodu do Milicza i dalej na wschód, tworząc rozległe bagniste i zalesione kotliny⁵. Taki właśnie kompleks puszczańsko-bagienny oddziela Zmigród od Milicza. Morenowe pasmo wzgórz, ciągnące się przez terytorium milickie prostopadle z obu stron ku rzece, stwarza najdogodniejsze warunki osadnicze na tym obszarze. W miejscu, gdzie najbardziej zbliża się do Baryczy, tworząc przewężenie doliny, leży Milicz. Na wschód od Milicza ciągnie się wzdłuż Baryczy aż po Wzgórza Ostrzeszowskie do dziś jeszcze niezle zachowany potężny pas puszczy⁶. W przeciwieństwie do dwóch terytoriów – sądowelskiego i zmigrodzkiego – łączących się wyraźnie z terenami dolnośląskimi, obszar milicki odizolowany był od sąsiedniego terytorium trzebnickiego⁷ i od Wielkopolski szerokimi pasmami leśnymi.

Na milickim odcinku pradoliny najwyraźniej zaznaczają się kontrasty środowiska geograficznego między pradoliną a sąsiednimi krainami – na południu śląskim pasmem pokrytych lessem Wzgórz Trzebnickich i od północy wyżynną, żyzną Płyta Wielkopolską. Nie są to tylko różnice krajobrazowe, istnieją także duże odróżnności w charakterze gospodarczym między omawianym obszarem i terenami granicznymi.

Osadnictwo terytorium milickiego we wcześnieym średniowieczu, skupiające się częściowo na urodzajnych terenach wzgórz morenowych, a częściowo wśród lasów i w dolinie rzeczej, nie mogąc bazować na eksploatacji rolnej w tej mierze co żyne krainy sąsiednie, wykorzystywać musiało intensywniej bogactwa lasów, łąk i wód.

Obszar milicki, otoczony lasami, położony peryferyjnie, z dala od większych śląskich ośrodków gospodarczych i politycznych, mógł mieć w okresie przed zjednoczeniem ziem polskich w jedno państwo pewne powiązania z terenami Wielkopolski. W każdym zaś razie rozwijać się musiał bardziej samodzielnie i mniej intensywnie od innych śląskich ośrodków osadniczych. Jednocześnie, przy pewnej izolacji, terytorium milickie miało korzystne położenie komunikacyjne ze względu na przeprawę przez rzekę, co stwarzało możliwość silniejszego oddziaływanego wpływów zewnętrznych, zarówno gospodarczych, jak i politycznych. Obszar milicki ze względu na swe kluczowe położenie względem Śląska był niewątpliwie przedmiotem zainteresowania i ekspansji politycznej organizacji terytorialnych Polan, Ślęzan, a być może i Dziadoszów. Reliktem tych stosunków jest zapewne wzmienna w bulli z 1136 r. o uposażeniu arcybiskupstwa gnieźnieńskiego, które z grodem milickiego pełne dziesięciny pobierało jedynie z części jego terytorium, wyznaczonej granicą rzeki Baryczy⁸.

Justyna Kolenda

PRZESZŁOŚĆ WCZESNOŚREDNIOWIECZNA

Na prawym, północnym brzegu Baryczy w wyniku przeprowadzonych badań archeologicznych rozpoznano pozostałości wskazujące na funkcjonowanie zespołu osadniczego składającego się z grodu (stanowisko 1), osady przygrodowej (stanowisko 10) i cmentarzyska (stanowisko 9) (Plansza nr 3). Konsekwencją zachodzących we wcześnieym średniowieczu zmian był rozwój tego ośrodka na obszarze położone na przeciwległym brzegu rzeki. Jest tam poświadczona ok. połowy XIII w. w źródłach pisanych osada zwana burgus⁹. Zasiedlenie północnego brzegu Baryczy ma starszą metrykę. Penetracja tego miejsca rozpoczęła się już w neolicie, a trwałe zasiedlenie jest datowane na epokę brązu¹⁰.

W roku 1853 grupa lokalnych miłośników starożytności z Milicza przeprowadziła pierwsze, amatorskie badania wykopaliskowe grodziska zwanego Góra Chmielową i przylegającego do niego od północy rozległego wyniesienia, w obrębie którego odkryto cmentarzysko szkieletowe. Lako-

niczne sprawozdanie, opublikowane w lokalnej „Militscher Kreisblatt” w 1857 r., cztery lata po zakończeniu prac, nie znalazło oddźwięku w kręgach naukowych, skupionych wokół Królewskiego Muzeum Sztuki i Starożytności we Wrocławiu. Skutkowało to rozproszonym wyeksploatowanym zabytków, które zdekompletowane oddano do Muzeum Starożytności Śląskich w latach 80. XIX w. Ukonstytuowanie się archeologii jako nauki na przełomie XIX i XX w. zapoczątkowało systematyczne prace badawcze nad przeszłością Śląska. Wówczas to zrealizowano nowatorski w skali Europy projekt, którego celem było skartografowanie i opisanie obiektów archeologicznych o zachowanej formie terenowej: grodzisk i wałów podłużnych¹¹. Rezultatem jest katalog popularnie określany jako kartoteka grodzisk śląskich M. Hellmicha, w którym po raz pierwszy opisano milickie grodzisko i inne stanowiska obronne z Kotliny Milickiej¹². W okresie międzywojennym ukazuje się w lokalnej prasie seria artykułów o osadnictwie grodowym w obrębie granic administracyjnych ówczesnego powiatu¹³. Podjęto również rozważania nad organizacją kasztelańską na Śląsku¹⁴ i ukazało się pierwsze monograficzne studium historyczne pióra J. Gottschalka¹⁵. Autor przedstawił w nim rozwartwie chronologiczne stanowisk obronnych oraz przeanalizował źródła pisane dotyczące kasztelanii milickiej i funkcjonującego na tym terenie dualizmu władzy.

Po II wojnie światowej pierwsze prace wykopaliskowe zrealizowano jesienią 1953 r. z ramienia Inspektoratu Ochrony Zabytków Archeologicznych we Wrocławiu. Na terenie zespołu osadniczego wytyczono pięć wykopów sondażowych celem rozpoznania układów stratygraficznych, relacji przestrzennych pomiędzy osadą a cmentarzykiem oraz uściślenia czasu funkcjonowania grodu, osady i cmentarzyska¹⁶. Z nawarstwień kulturowych pozyskano fragmenty naczyń i różnego rodzaju przedmioty datowane na wczesne średniowiecze oraz odsłonięto warstwę zawierającą pozostałości wskazujące na zasiedlenie tego terenu już w epoce brązu. Na północ od grodziska, w obrębie miejsca, gdzie w połowie XIX w. odkryto cmentarzysko, rozpoznano pozostałości osady i wyeksploatowano 14 pochówków szkieletowych. Całkowicie nową jakość przyniosły szerokopłaszczyznowe prace wykopaliskowe na cmentarzysku (stanowisko 9), realizowane w latach 1960–1962 przez Brunona Miszkiewicza z Zakładu Antropologii PAN we Wrocławiu¹⁷. Eksplorację objęto ok. 20 arów, odsłonięto 461 całych pochówków oraz ok. 400 grobów fragmentarnych i skupisk kości¹⁸. Tym samym milicka nekropolia należy do najlepiej rozpoznanych stanowisk sepulkralnych na Śląsku. Czas jej funkcjonowania – od połowy XII do XIV w.

Problematykę milickiego zespołu osadniczego, a następnie kasztelanii, na podst. źródeł pisanych analizowano także historycy¹⁹, badający zwłaszcza prawno-właściwościowe stanowisko Kościoła wrocławskiego w tym ośrodku, rozpatrywane łącznie z zagadnieniami genezy i funkcji kasztelanii kościelnych w państwie piastowskim²⁰. Szczególną uwagę badaczy przykuwał dokument z 26 czerwca 1249 r., zwany ugodą milicką²¹.

W 1978 r., w ramach projektu badawczego *Archeologiczne zdjęcie Polski*, odkryto nowe stanowiska archeologiczne nie tylko w obrębie dzisiejszych granic administracyjnych miasta, ale również na obszarze całej Kotliny Milickiej. W latach 80. wykonano także badania architektoniczno-archeologiczne milickiego zamku na lewym brzegu Baryczy²², a u schyłku ubiegłego wieku przeprowadzono prace wykopaliskowe o charakterze ratowniczym w obrębie milickiego rynku. W latach 2004–2006 zrealizowano badania archeologiczne grodziska, osady i zamku, co umożliwiło korektę starszych ustaleń²³. Kolejne dwa programy badawcze koncentrowały się na rozpoznaniu środowiska naturalnego wczesnośredniowiecznych grodzisk Kotliny Milickiej oraz na specjalistycznych analizach zabytków z milickiego grodu.

POCZĄTKI OSADNICTWA WCZESNOŚREDNIOWIECZNEGO

Wczesnośredniowieczną osadę założono na piaszczystej łąsie na prawym, północnym brzegu Baryczy w górnym jej biegu. Jest to miejsce szczególne – tu właśnie szeroka na kilka kilometrów dolina ulega znacznemu zwężeniu, które określano jest jako Brama Milicka. Osadnicze walory tego miejsca wynikały również z istnienia tutaj brodu przez rzekę, będącego częścią sieci lokalnych dróg i interregionalnego szlaku z południa, z głębi Śląska, na północ – do Wielkopolski i nad Bałtyk. Zajęcie tego miejsca powodowało też, że znacznie zwiększał się areal użytkowych terenów, można było bowiem eksploatować położone na lewym brzegu pola, pastwiska i lasy.

Moment zasiedlenia piaszczystej łąchy (stanowisko 10) nie jest do końca jednoznacznie sprecyzowany; przypada na schyłek IX lub przełom IX–X stulecia. Na wykonanym ostatnio zdjęciu lotniczym²⁴ zachodniej części osady (stanowisko 10) zidentyfikowano wyróżniki roślinne wskazujące na obecność różnego rodzaju struktur pochodzenia naturalnego i antropogenicznego. Prawdopodobnie pierwotnie piaszczysta łącha miała powierzchnię bardziej zróżnicowaną. Niewykluczone, że stanowisko 10 i stanowisko 1 (gród) stanowiły całość, a widoczny obecnie podział powstał w trakcie budowy warowni. Zdjęcie lotnicze umożliwiło również wyciągnięcie wniosków dotyczących organizacji przestrzeni zachodniej części stanowiska. W północno-zachodniej jego części zaobserwowano wyniesione pasmo o szerokości 15–16 metrów i lukowatym układzie,

które można uznać za relikty wału. Od strony południowej do tego wału przylega rząd jam – być może element umocnień północno-zachodniej krawędzi stanowiska. Nieco dalej zarejestrowano trzy niezamknięte kręgi – mogą to być pozostałości kurhanów lub innych struktur o charakterze kultowym. W pozostałej części stanowiska są czytelne różne obiekty o zróżnicowanej formie i wielkości. Te nowe dane wymagają dalszych prac badawczych. Relikty odslonięte na grodzisku, pod drewnianymi konstrukcjami wału, uznano za pozostałości najstarszej, wczesnośrednio-wiecznej fazy osadnictwa. W sposób jednoznaczny nie rozstrzygnięto, czy są to relikty zabudowy mieszkalnej, czy może świadectwo zabiegów magicznych związanych z budową wału (ofiara zakładzinowa)?²⁵

Pozyskany z nawarstwień związanych z osadą materiał zabytkowy jest zróżnicowany technologicznie i stylistycznie, jednak najliczniejszy zbiór stanowi naczynia całkowicie obtaczane, bogato zdobione wątkami pasowymi, znacznie rozwiniętymi wątkami strefowymi oraz fryzowymi. Funkcjonowanie osad otwartych w różnych punktach doliny Baryczy i jej dopływów zostało potwierdzone głównie dzięki badaniom powierzchniowym, prowadzonym między Miliczem a Sułowem – na obszarze o powierzchni 150 km², zwłaszcza na odcinku Bramy Milickiej²⁶. Najstarsze wczesnośredniowieczne stanowiska datowano na fazę B wg periodyzacji ceramiki badaczy z Wielkopolski. Pomiędzy połową VIII a połową X w. następuje znaczny rozwój osadnictwa, które koncentruje się przy północnej krawędzi doliny i częściowo na wysoczyźnie, natomiast od połowy X stulecia jego intensywność maleje. Badania wykopaliskowe potwierdziły obecność osady o charakterze otwartym w Kaszowie (następnie pobudowano tam gród). Osadnictwo wczesnośredniowieczne zarejestrowano również nad Czarną Wodą, prawobrzeżnym dopływem Baryczy, na odcinku ok. 4 km pomiędzy miejscowościami Piaski i Sulmierzyce. Tu także początek zasiedlenia jest datowany na fazę B, a w 2. połowie X w. pobudowano tu gród.

Badacz plemiennych dziejów Śląska Jerzy Łodowski nie dokonał identyfikacji wyróżnionego w obrębie Kotliny Milickiej skupiska osadniczego z żadnym z plemion utrwalonym w źródłach pisanych – określił je jako bezimienne²⁷. W literaturze mediewistycznej brak jest zgody co do przynależności plemiennej tego terytorium. Mogło się ono znajdować na obrzeżu ekspansji osadniczej Ślężan, Polan i Dziadoszan²⁸. Pod koniec XX w. ponownie wskazano na możliwość zasiedlenia tych obszarów przez Dziadoszan²⁹, choć pojawiła się też koncepcja, że osadnictwo we wschodniej części doliny Baryczy może być dziełem plemienia Trzebowian³⁰.

BUDOWA GRODU

U schyłku IX w. doszło do istotnych zmian w organizacji wczesnośrednio-wiecznego krajobrazu północnego Śląska i południowej Wielkopolski – coraz liczniej budowano niewielkie koliste, jednoczlonowe grody³¹. Czy w Miliczu także? W czasie prac wykopaliskowych realizowanych w 2004 r. we wschodniej części grodziska natrafiono na pozostałości obwałowań grodu. Analiza układu odsloniętych fragmentarnie drewniano-ziemnych umocnień³² umożliwiła tylko częściową ich rekonstrukcję. Wał wzniesiono z drewna dębowego, którego stan zachowania w ograniczonym stopniu umożliwiał określenie techniki jego budowy. Przypuszczalnie była to konstrukcja przekładkowa. Powyżej podwaliny zaobserwowano podział umocnień na trzy części – stosey. W poszczególnych członach zalegało drewno zróżnicowane pod względem stanu zachowania – zbutwiałe bądź spalone. To zróżnicowanie stanu zachowania oraz ilości surowca użytego do budowy stosew stało się podstawą dwóch hipotez. Według pierwszej odslonięty fragment umocnień wskazuje na założenie jednocałowe, składającego się z trzech stosew, wypełnionych w trakcie budowy zróżnicowaną ilością drewna. Konstrukcja ta uległa spaleniu i nie została odbudowana. Częściowo zniwelowany wał włączono w obręb majdanu i wzniesiono na nim zabudowania mieszkalne i gospodarcze. W myśl drugiej hipotezy część umocnień spłonęła, co spowodowało konieczność naprawy uszkodzeń i jednocześnie wzmacniania całej konstrukcji. Zwiększo wysokość członu niższego, środkowego. Górną część oblicowano drewnem, a następnie wypełniono jasnożółtym piaskiem i fragmentami spalonego drewna. Nie można rozstrzygnąć, czy wynikiem tych prac była tylko kolejna faza wzmacniania obwałowań, w której poszerzono całość umocnień, wykorzystując starsze elementy, czy też nastąpiła przebudowa całego założenia³³. Wyniki analiz dendrochronologicznych wskazują, że drewniano-ziemne umocnienie zbudowano po roku 960.

Te nowe ustalenia dotyczące układu obwałowań zmieniły dotychczasowy pogląd na wielkość i formę założenia i zostały zestawione z informacjami pozyskanymi w wyniku badań geofizycznych³⁴, co nasunęło kolejne pytanie: Czy mamy do czynienia z niewielkim jednoczlonowym założeniem obronnym, nawiązującym wielkością do podobnych obiektów z pogranicza Śląska i Wielkopolski, które następnie rozbudowano, czy też już w najstarszej fazie było to założenie dwuczłonowe, które przebudowano, rozbierając wał dzielący obie części? Mając na uwadze funkcjonowanie we wczesnym średniowieczu na pograniczu małych, kolistych obiektów obronnych, można domniemywać, że pierwsza hipoteza jest bardziej prawdopodobna. W literaturze mediewistycznej budowę niewielkich grodów w obrębie doliny Baryczy i prawego jej dorzeca bada-

cze wiążą z inkorporacją tego obszaru przez Mieszka I. Zofia Kurnatowska uważa, że mamy tu do czynienia z budową swego rodzaju pomostru osadniczego, ale i sieci ośrodków militarnych zwróconych w kierunku Śląska. Akcja ta wyprzedzała o 10–20 lat przyłączenie Śląska do państwa pierwszych Piastów. Świadczyć to może o planowanej przez Mieszka I rozbudowie terytorialnej państwa, w tym i o zamiarze przyłączenia Śląska na stałe do państwa gnieźnieńskiego³⁵. Szerzej koncepcję tę omówił Grzegorz Teske w ramach studiów nad osadnictwem obronnym Wysoczyzny Kaliskiej. Analiza takich cech tamtejszych grodów, jak wielkość, kształt, metryka, lokalizacja oraz położenie względem siebie, stała się podstawą identyfikowania ich z wczesnopiastowskimi inicjatywami osadniczymi (ok. 950–1050)³⁶ – zakłada się, że na tym obszarze tworzone wówczas od podstaw nowe centra gospodarcze i administracyjne³⁷. Budowa grodu w Miliczu w miejscu starszej osady wiązałaby się zatem z szerszym procesem – wcieleniem całego tego obszaru do państwa piastowskiego. Jednak biorąc pod uwagę układ odkrytych w Miliczu obwałowań i fragmentarność ich rozpoznania, nie można wykluczyć także inicjatywy wspólnoty lokalnej.

Za pozostałości najstarszej fazy wczesnośredniowiecznego zasiedlenia tego miejsca uznano odkrytą warstwę jasnobrażowego, drobnoziarnistego piasku z pojedynczymi drobinami spalenizny i małymi grudkami spłaszczonej i żółtej gliny. Odslonięto też fragment paleniska i część konstrukcji plecionkowej, która może być pozostałością budynku lub formą delimitacji wewnętrznej powierzchni grodu. W północnej części wykopu odkryto rów wypełniony różnej wielkości kamieniami polnymi, całkowicie pozbawionymi śladow obróbki i spoiwa. Ta kamienna struktura o długości 4,5 m i szerokości 1,7–2,5 m została określona jako „fundament kamienny”. Zważywszy na układ kamieni i poziom ich stropu można stwierdzić, że konstrukcja ta mogła wystawać powyżej ówczesnego poziomu użytkowego, czyli była widoczna. Może to być pozostałość obiektu kultowego, podobnego do znajdującego się na Górze Lecha w Gnieźnie, albo budowli kamiennej o świeckim lub sakralnym charakterze³⁸. „Fundament” został przysypan piaskiem i próchnicą, przemieszanymi ze spalenizną, węglami drzewnymi i licznymi fragmentami kości, od całych do bardzo drobnych, przepałonych i zwietrzalych. Fragmenty spalonego drewna poddano analizie dendrochronologicznej, zaś przepalone ziarno zbóż – analizie radiowęglowej. Uzyskane daty wskazyły na funkcjonowanie tego obiektu między końcem X a połową XI w.³⁹ Z warstwy spalenizny i próchnicy pozyskano m.in. okucia, kobiece ozdoby, odważniki i fragment wagi szalkowej oraz monety pochodzące z północy, północnego zachodu i południa⁴⁰. Do interesujących znalezisk o północnej prowincji należy okucie lęku siodła, odslonięte w trakcie badań XIX-wiecznych, a obecnie zaginione. Badacze niemieccy sugerowali, że zostało ono wykonane z poroża jelenia lub losia⁴¹. Część z tych przedmiotów należy do unikatowych na terenie Polski i nie mających analogii w rodzimym środowisku kulturowym.

Okolo połowy XI stulecia niewielkie gródki budowane na terenie południowo-wschodniej Wielkopolski upadają. Tworzona jest nowa organizacja terytorialna, w obrębie której istotną rolę odgrywa gród w Miliczu. Analiza źródeł pisanych⁴² umożliwiła postawienie hipotezy, że Milicz znalazł się w posiadaniu Kościoła w okresie pomiędzy ostatnią ćwiercią XI a pierwszymi dekadami XII stulecia. Nie jest wykluczone, że nadanie to wiązało się z szerszą reorganizacją polskiej organizacji kościelnej, która towarzyszyła reaktywacji metropolii gnieźnieńskiej w 1076 roku⁴³. Okolo połowy XII w. zaczyna funkcjonować nekropola na północ od grodu, na terenie zajętym uprzednio przez osadę przygrodową. W 1. połowie XIII stulecia powstaje osada rzemieślniczo-handlowa, określona w dokumencie z połowy tego wieku jako *burgus*. Jej lokalizacja nie jest dokładnie sprecyzowana, znajdowała się najprawdopodobniej na lewym, południowym brzegu Baryczy. Funkcjonowanie na terenie ośrodka milickiego dwuwładzy (biskupa i księcia) doprowadziło do konfliktu, którego apogeum przypada na połowę XIII w. Zawarta w 1249 r. ugoda reguluje sprawy własnościowo-prawne na tym terenie.

*

Podsumowując, początek osadnictwa na obszarze prawobrzeżnego Milicza jest związany z osadą otwartą, położoną na piaszczystej łące, w miejscu przeprawy przez rzekę. Usytuowanie na trasie interregionalnego szlaku o układzie północ-południe i w sąsiedztwie rzeki o przepływie wschód-zachód powoduje stabilizację osadnictwa i jednocześnie stymuluje jego rozwój. Po roku 960 zostaje побudowany gród, którego geneza jest łączona z ekspansją piastowską na obszar północnego Śląska. Obecnie brak przestanek, które w jednoznaczny sposób mogłyby wskazywać na funkcjonowanie tutaj starszego grodu, powstały z inicjatywy lokalnej wspólnoty. W obrębie grodu odkryto liczne przedmioty i monety wskazujące na wysoki status społeczny zamieszkałej go ludności. Część wyrobów swoją formą i stylistyką nawiązuje do przedmiotów znanych w różnych kręgach kulturowych ówczesnej Europy (w Skandynawii, na Rusi czy w świecie koczowników).

Marta Mlynarska-Kaletynowa
TERYTORIUM MILICKIE

Nazwę „Milicz” uważamy za odosobową⁴⁴, utworzoną od imienia „Milicy”, a raczej jego zdrobienia „Milik”⁴⁵. W późniejszych przekazach źródłowych Milicz występuje jako Milich, co odpowiada dzisiejszemu brzmieniu. W bulli gnieźnieńskiej z 1136 r. czytamy: „de Miliche castello”, co odczytać trzeba jako „Milice” względnie „Milicze”. Taką samą formę dzierżawczą „Milice” zauważamy też w bulli wrocławskiej z 1155 r.⁴⁶ W dokumencie tym Milicz wymieniony jest dwukrotnie; w pierwszej części bulli, uważanej za starszy fragment dokumentu, oparty na jakiejś dawniejszej zapisce, występuje w brzmieniu „Milice”, zaś w drugiej części, najprawdopodobniej współczesnej dacie dokumentu i stanowiącej szczegółowy inwentarz dóbr biskupich – jako „Milich”⁴⁷. Na tej podstawie można by przypuścić, że nazwa „Milice” jest formą pierwotną.

Pewnych śladów działalności osadniczej domniemanych „Miliców” dopatrywać się można w kilku osadach na terytorium milickim o wspólnym rdzeniu Mil-: Miłkowice, Miłochowice, Miłosławice, Miłogostowice. Wsie te znane są jednak dopiero z XIV-wiecznych dokumentów sprzedających terytorium milickiego⁴⁸.

Miłosławice leżą w pobliżu Sulowa nad Baryczą, na stosunkowo urodzajnych glebach i mogą być przykładem typowej osady puszczańskiej. Wobec braku źródeł nie sposób określić czasu powstania innych wymienionych osad. Mamy jednak wskazówkę pośrednią. Fakt zaginięcia po XIV w. Miłogostowic i Miłkowic pozwala sądzić, że były to osady niewielkie, jedno- lub kilkudworce, typowe dla wcześniejszych etapów osadnictwa wczesnośredniowiecznego. W XIII i XIV w., w wyniku powszechnej akcji komasacyjnej osadnictwa⁴⁹, wsie takie uległy likwidacji. Przetrwanie nazwy odosobowej „Milice” po zorganizowaniu na tym terenie ośrodka państwownej organizacji grodowej wskazywałoby na znaczne utrwalenie się tej nazwy, co by oznaczało, że Milicz już przed połową X w. był centrum omaranego terytorium. Położenie zaś Miłosławic i Miłochowic stanowiłoby wskazówkę dotyczącą ewentualnej kwestii ekspansji osadniczej Miliców.

Pasma lasów otaczające tereny osadnicze na obszarze milickim sugerują, że osadnictwo to w znacznej części miało charakter puszczański. Jednakże gospodarka takich osad jak Dąbrowa i Ślawoszowice na wschód i południowy wschód od Milicza, oraz Sulów i Miłosławice na północny zachód od Milicza miała niewątpliwie charakter rolniczo-hodowlany (wskazuje na to ich usytuowanie na najlepszych glebach regionu)⁵⁰. Zasiedlanie, o czym świadczą przede wszystkim znaleziska archeologiczne z późniejszych okresów, z czasem uległo znacznej intensyfikacji. Natomiast dla osad w Łąkach, Rudzie Sulowskiej, częściowo Ślawoszowicach, położonych na terenach bagiennych, łąkowych czy leśnych, główną bazą były inne gałęzie gospodarki – rybołówstwo, ewentualnie produkcja żelaźnicza, gospodarka łąkowa, wreszcie eksploatacja bogactw leśnych (Miłochowice).

Rozwój osadnictwa na terytorium milickim w okresie wczesnofeudalnym jest trudno uchwytyni z dwóch głównie względów: (1) Źródła pisane, poza wzmiankami bulli papieskich dla arcybiskupstwa gnieźnieńskiego z 1136 i biskupstwa wrocławskiego z 1155 r., pochodząca dopiero z XIII w. ugoda milicka (1249), zawierająca przede wszystkim informacje o stosunkach prawnych, dostarczając bardziej skromnego materiału do badań osadnictwa. Dość pełny (lecz nie całkowity) wykaz osiedli przekazują nam dopiero rejestry XIV-wieczne⁵¹. Stąd konieczność stosowania metody retrogradywnej, której wiarygodności nie można dostatecznie zweryfikować za pomocą materiału archeologicznego. (2) Ramy chronologiczne poszczególnych stanowisk archeologicznych są na ogół dość szerokie. Wobec czego nie jest możliwe przedstawienie pełnego obrazu zasiedlenia i użytkowania gospodarczego terytorium milickiego. Możliwe jest tylko uchwycenie kierunku i charakteru zachodzących zmian osadniczych, dzięki czemu uzyskuje się wskazówki pozwalające na częściowe odtworzenie warunków wykształcenia się rynku lokalnego na tym terytorium.

Pierwotnie terytorium grodowe Milicza nie miało zasięgu wiele większego niż w okresie poprzedzającym: na zachód do Sulowa i Łąk, na wschód prawdopodobnie do grodziska w Liliowie – razem ok. 23 km długości. Obserwuje się natomiast znaczną intensyfikację osadnictwa na terenach urodzajnych gleb na północny wschód i południowy zachód od Milicza. Na północy osadnictwo sięgało linii Gogołowice–Trzebicko. W okolicach Sulowa osadnictwo milickie oddzielone było od terytorium Czestramia (a później Dupina – XIII-wiecznego grodu kasztelańskiego) pasmem puszczy, natomiast na północ od Milicza, ekspandując na obszar Wielkopolski, stykało się z gęstym osadnictwem należącym do terytorium Starogrodu. Świadczą o tym nie tylko wsie znane nam dopiero z połowy XIII i XIV w., lecz także liczne stanowiska archeologiczne osad i grodzisk⁵². Pasmo wzgórz morenowych, ciągnące się od Krotoszyna po Barycz, ze względu na lekkość gleb stanowiło atrakcyjny teren dla rolnictwa, zasiedlane też było zarówno przez osadnictwo wielkopolskie, jak i śląskie. Tedy też przechodziły najważniejsze połączenia drożne między dwoma dzielnicami. Wydaje się, że wcześniej, w XI/XII w., ekspansja osadnicza ze strony Wielkopolski była o wiele silniejsza niż ze strony terytorium milickiego. Dowodem tego jest przede wszystkim przekaz w bulli gnieźnieńskiej z 1136 r., który zaświadcza pobieranie przez Kościół

gneźnieński dziesięciun z grodu milickiego tylko do północnego brzegu Baryczy. Główny wysiłek gospodarczy w pierwszej fazie funkcjonowania kasztelanii milickiej skupiał się więc na jej południowych terenach⁵³. Milicz stanowił w stosunku do Wielkopolski w XI/XII w. gród typowo graniczny, a jego zaplecze rolnicze koncentrowało się i rozwijało na południe od miasta. Fundacja klasztoru w Trzebnicy w poczatku XIII w. i następnie intensywny rozwój majątku klasztornego⁵⁴, w dużej mierze idący w kierunku północnym, uniemożliwił dalszą działalność osadniczą terytorium milickiego w kierunku śląskiego południa. Dopiero rozwój majątku biskupstwa wrocławskiego oraz ugruntowanie władzy Kościoła na tym terytorium przyczyniły się do znacznego powiększenia zasięgu włości milickich, głównie kosztem Wielkopolski.

Południowo-wschodnia granica terytorium milickiego jest trudno uchwytyna, ponieważ osadnictwo rozproszone było wśród wielkich lasów⁵⁵, użytkowanych zapewne przez księcia, a później przez biskupa i kapitułę. Teren ten sięgał po Goszcz i Cieszyn na południu⁵⁶. Jądro osadnictwa terytorium milickiego był obszar na południe od miasta, bardziej ku południowi osadnictwo było rozproszone w puszczy oddzielającej terytorium milickie od trzebnickiego⁵⁷. Zwyły kompleks lasów oddzielał także osadnictwo milickie od terytorium żmigrodzkiego.

Żmigród do połowy XIII w. był zależny administracyjnie od Milicza. Świadczyły o tym określenie w spisach majątku Kościoła wrocławskiego wsi leżących w pobliżu Żmigrodu jako „prope Milich” lub „circa Milich”⁵⁸. Nic więc dziwnego, że ustalił się pogląd o pierwotnej przynależności Żmigrodu do kasztelanii milickiej⁵⁹. Jednak na podstawie dokładniejszej analizy osadnictwa skupionego wokół Milicza i Żmigrodu, z uwzględnieniem warunków fizjograficznych, które wówczas warunkowały rozwój i kształtowanie się osadnictwa, wynikały, że w tym okresie oba te ośrodki tworzyły odrębne kompleksy. Natomiast przyjąć można, że późniejsza łączność Milicza i Żmigrodu była wynikiem działalności Kościoła wrocławskiego, który miał dość znaczne posiadłości w pobliskim Żmigrodzie, gdzie połączyl administracyjnie i gospodarczo w jedną włość biskupstwa oba te terytoria i uzależnił tym samym Żmigród od Milicza⁶⁰. Pomyślny, wspierany przez książąt śląskich rozwój Żmigrodu (jego lokacja na prawie niemieckim, rzekomo z 1253 r., znana jest z falsyfikatu z 1. połowy XIV w.)⁶¹ sprawił, że ostateczny związek tego obszaru z Miliczem został przerwany aż do utworzenia w XVIII w. powiatu milickiego.

Intensyfikacja osadnictwa w XI–XIII w. na terytorium milickim dokonała się nie tylko na terenach najżyzniejszych. Zjawisko to można obserwować także wśród bagnistych łąk i w lasach⁶². W rezultacie obok rolnictwa duże znaczenie miały tu także inne gałęzie gospodarki, jak eksploatacja rudy darniowej w dolinie Baryczy, uprawy łąkowe, produkcja paszy, rybówstwo, hodowla, eksplatacja bogactw leśnych (np. bartnictwo). Z dokumentu z 1224 r. dowiadujemy się, że przedmiotem tzw. stanu w Miliczu, który księcia Henryka Brodaty przekazał klasztorowi w Trzebnicy, było 60 toni miodu i 50 małych wozów siana⁶³. Zdaniem Z. Wojciechowskiego zamiana formy tej daniny z przygodnej w stałą była dość rzadką formą tegoświadczenia, ukształtowaną dopiero w początkach XIII w., szczególnie na Śląsku⁶⁴. Przypuszczać więc można, że siano było przedmiotem świadczeń na rzecz księcia lub majątku kościoła już znacznie wcześniej⁶⁵. W gospodarce feudalnej wielkiej własności w XI/XII – XIII/XIV w. hodowla była obok rolnictwa elementem podstawowym i nieomal równorzędnym⁶⁶. W XV–XVI w. w ramach wielkiej własności rozwijała się na tym terenie organizowana produkcja żelaźnicza⁶⁷, zintensyfikowana po zastosowaniu koła wodnego do prac pomocniczych w hutnictwie w połowie XIII w. Wcześniej eksplatacja rudy i jej przeróbka nie były na tym terytorium zbyt duże – była to raczej wiejska produkcja rzemieślnicza⁶⁸.

Rozległe łąki w pradolinie Baryczy i otaczające ją lasy, zwłaszcza liściaste (dąb), stwarzały znakomite warunki dla rozwoju hodowlí, która dla niektórych osad stać się mogła dziedziną gospodarki uprzewilejowaną i być może pierwszoplanową. Na przykład nazwa wsi Łąki, położonej na łągach nadbaryckich, wskazywać może na prowadzenie tam najpierw specjalnych upraw łąkowych; dopiero z czasem powstało tam osiedle. Wyniki analizy materiału kostnego z niedużego sondażu na grodzisku w Miliczu są zgodne z ekspertyzami szczątków zwierzęcych ze współczesnych badanych obiektów: procent kości zwierząt hodowlanych (krów, świń, owiec) znacznie przewyższa szczątki zwierząt dzikich, stanowiąc przeszło 90% badanego materiału⁶⁹. Wynik ten rzuca pewne światło na życie mieszkańców grodu w XII/XIII w. – ich podstawowe pożywienie stanowiły zwierzęta hodowlane.

Wielkie rozlewiska, jakie tworzy Barycz ze swymi licznymi dopływami w okolicach Milicza i Żmigrodu, wykorzystywane są od wczesnego średniowiecza do zakładania stawów rybnych. Liczne wzmianki źródłowe z XII/XIII w. o jeziorach, stawach i rzekach jako źródłach eksplatacji rybnej, o daniinie w rybach, uiszczanej przez mieszkańców danej wsi na rzecz pana feudalnego lub o nowelnych przeznaczonych do łowienia ryb (*piscatores*), wreszcie toponomastyczne ślady istnienia wśród osad służebnych wsi rybackich, jak np. Rybitwy⁷⁰ – wskazują na rozpowszechnienie rybówstwa jako jednej z gałęzi gospodarki w wielkich majątkach już od wczesnego okresu ich organizacji. Wiąże się to z dużym zapotrzebowaniem na ryby od czasu wprowadzenia ścisłych przepisów kościelnych dotyczących postów.

Szeroko zakrojona akcja melioracyjna podjęta została po raz pierwszy już w XVI w. przez rodzinę Kurzbachów – ówczesnych właścicieli tego te-

rytorium⁷¹. Najstarsze źródło kartograficzne – mapa baronatu żmigrodzkiego z 1680 r.⁷² – przedstawia całą sieć sztucznych stawów wokół miasta, w zasadniczym rozplanowaniu nie różniącą się wiele od obecnego układu urządzeń wodnych⁷³.

Rekapitulując, terytorium milickie było niedużym, ale zwartym terenem osadniczym o dość różnorodnych możliwościach gospodarczych.

Aleksander Paroń

DYNAMIKA ROZWOJU OŚRODKA W ŚREDNIOWIECZU

Pierwsze dosyć skąpe wzmianki źródeł pisanych na temat Milicza pochodzą z XII w. Więcej danych przynoszą następne stulecia, ale i wówczas informacje pochodzące głównie ze źródeł dyplomatycznych, przypominają pojedyncze rozblaski światła oddzielone długimi okresami mroku. Dla historyka widoczny jest zatem nie tyle ciągły proces, co raczej poszczególne etapy rozwoju Milicza. Opowieść o przeszłości miasta i jego zaplecza osadniczego staje się tym samym głównie prezentacją faz rozwoju ośrodka oraz czynników je stymulujących.

GRÓD PIASTOWSKI

Milicz swoje znaczenie zawdzięczał szczególnej lokalizacji. Położony w bagnistej dolinie Baryczy był ważnym punktem komunikacyjnym. W jego sąsiedztwie dolina rzeki ulegała największemu przewężeniu, co stwarzało warunki do dogodnej przeprawy dla podróżących na szlaku północ-południe. Szczególne cechy Baryczy sprawiały, że Milicz znajdował się także na szlaku równoleżnikowym. W przypadku interesującej nas rzeki mamy bowiem do czynienia ze zjawiskiem bifurkacji, tj. podwójnego ujścia: Barycz uchodzi na zachodzie do Odry, natomiast na wschodzie do Ołoboku, który z kolei na południe od Kalisza wpada do Prosny. Milicz leżał zatem na szlaku wodnym, który łączył ważny wczesnośredniowieczny węzeł komunikacyjny (Kalisz) z doliną Odry i dalej z Pomorzem⁷⁴.

W 2. połowie IX w. okolice Baryczy stały się obszarem intensywnego osadnictwa. W jego pierwszej fazie wzdułż całego biegu rzeki powstały otwarte osiedla, obok których w 2. połowie X stulecia wyrastały zaczęły liczne grody⁷⁵. Podobnie w Miliczu pod koniec IX w. na piaszczystej wydmie na północnym brzegu rzeki powstała otwarta osada, niedaleko której (20 m na południe), na obszarze zwanym później Góra Chmielową, po 960 r. wznieziony został gród. Ostatnia okoliczność oraz szczególne walory komunikacyjne Milicza skłaniają do przypuszczenia, że budowniczymi byli Piastowie, którym fortyfikacja służyć mogła do ekspansji w kierunku Śląska⁷⁶.

Niejasne są dla nas relacje Milicza z pozostałymi grodami nadbaryckimi. Część z nich, jak np. sąsiadnie Kaszowo, wznieciona została nieco wcześniej⁷⁷. Trudno jednak orzec, czy w ramach szerzej zaplanowanej przez Piastów akcji inwestycyjnej, której ukoronowaniem była budowa Milicza jako ośrodka dominującego nad pozostałymi grodami doliny Baryczy. Pewne jest natomiast, że w 1. połowie XI w. znaczna ich część uległa zniszczeniu, co wiązać można z kryzysem monarchii piastowskiej i towarzyszącym mu najazdem władców czeskich Brzetysława⁷⁸. Milicz, w odróżniu od większości grodów nadbaryckich, przetrwał czas słabości państwa polskiego⁷⁹. Ponownie zadecydowało o tym zapewne jego znaczenie komunikacyjne. Powrót i utrwalenie władzy piastowskiej na Śląsku za Kazimierza Odnowiciela (około 1050) wiązało się najpewniej z koniecznością odzyskania i restauracji grodu na Górze Chmielowej.

Niewiele wiemy o najwcześniejszych dziejach Milicza, choć wiele wskazuje, że prócz roli politycznej, narzędzi eksploracji i kontroli, stanowił on również miejsce dalekosiąennej wymiany handlowej. Świadczą o tym odkrycia archeologiczne, dokonane w najstarszej warstwie osadniczej grodu, w postaci utensyliów kupieckich (odważniki i część wagi szalkowej) oraz szczególnych, unikatowych ozdób⁸⁰.

W RĘKACH KOŚCIOŁA WROCŁAWSKIEGO

Najdalsza przeszłość ośrodka milickiego, jak widzieliśmy, pozostaje poza zasięgiem badawczym historyka. Dopiero w datowanej na 1136 r. bulli gnieźnieńskiej, przy okazji zapisów na temat praw arcybiskupstwa do dziesięciu z północnego brzegu Baryczy, pada informacja, że samo *castrum Milich est de Vratislaviensi episcopatu*⁸¹. Kontekst zapisu pozwala na dwójkat interpretację. Możemy przyjąć, że wystawca dokumentu informował o jakiejś formie przynależności grodu milickiego do biskupstwa wrocławskiego. Trudno orzec, czy mamy tutaj do czynienia tylko z wskazaniem granicy diecezji, czy również z informacją o stanie posiadania Kościoła wrocławskiego. Wątpliwości nie pozostawia natomiast zapis papieskiej bulli protekcyjnej z 1155 r. Jej wystawca, papież Hadrian IV, wyraźnie stwierdza, że gród jest własnością biskupstwa wrocławskiego, przekazaną *ad usum fratris supradicte ecclesie*⁸². Sformułowanie to jasno wskazuje, że gród milicki wraz z przynależnościami należał do masy majątkowej

Kościoła wrocławskiego oraz został z niej wyodrębniony jako własność kapituły katedralnej. Przyjmuje się zwykle, że instytucja ta utworzona została w katedrze wrocławskiej za pontyfikatu biskupa Waltera (1149–1169)⁸³, co oznaczałoby, że Milicz w rękach kapituły znalazł się tuż przed wystawieniem bulli papieskiej.

Do biskupstwa wrocławskiego należeć mógł jednak znacznie wcześniejszej. Dokładna data, cel oraz charakter nadania, wreszcie sam ofiarodawca pozostają nieznani. Dając do wyjaśnienia tych, przyznajmy, bardzo ważnych kwestii historyk skazany jest na stawianie rozmaitych, ze swojej natury dyskusyjnej, hipotez. Dobrodziej nie został wymieniony w bulli Hadriana IV, co skłania badaczy do domysłów, iż Milicz był wczesną donacją, pozykowaną przez biskupstwo wrocławskie w chwili jego erygowania (1000), bądź restytucji po najeździe czeskim (1051)⁸⁴. Zdecydowanie bardziej prawdopodobna wydaje się druga możliwość. Interesująca stratygrafia nadań bulli z 1155 r. dokonana przez Tomasza Jurka wskazuje, że Milicz wraz z pertynencjami znajdował się wśród donacji otrzymanych przez katedrę wrocławską w okresie między ostatnią czwiercią XI po pierwsze dekady XII w. Nadanie mogło pozostać w związku z reaktywacją archidiecezji gnieźnieńskiej, do której doszło w 1076 r., po ostatecznej likwidacji skutków kryzysu monarchii piastowskiej⁸⁵. Odtworzeniu polskiej prowincji kościelnej towarzyszyć mogła reorganizacja jej diecezji oraz związane z nią zmiany majątkowe i administracyjne. Dobroczyńca był naj pewnością któryś z ówczesnych monarchów piastowskich.

Cel i charakter jego nadania są jednak bardzo niejasne. Ogólnie możemy przyjąć, że prócz czysto dewocyjnych władcą kierowały także pobudki pragmatyczne: zamierzał wesprzeć materialnie wciąż jeszcze młodą i w dodatku nadwierzęzoną przez kryzys połowy XI w. organizację kościelną. Ten, nader ogólnie zdefiniowany cel donacji pozostaje poza dyskusją, przedmiotem kontrowersji jest jednak jej charakter. Nadanie Kościołowi Milicza, tj. grodu wraz z przynależnościami nie jest bowiem wypadkiem wyjątkowym. Materiał dyplomatyczny, zwykle tzw. bulle protekcyjne, z których najstarsze datowane są na 1. połowę XII w., dostarcza analogicznych przykładów dla całej monarchii piastowskiej. Spór o naturę tych nadań ma już bardzo długą metrykę. Starsze generacje badaczy przyjmowały, że nadanie *castrum* wraz z pozytkami zakładało przekazanie w ręce beneficenta tylko uprawnień majątkowych, bez jakichkolwiek prerogatyw prawno-administracyjnych. Najpierw stanowisko to wyraził Karol Modzelewski w swym modelu „kasztelanii majątkowej”. Miala ona stanowić wyodrębniony kompleks dóbr, pierwotnie związany z godnością urzędniczą, której piastowanie uprawniało do czerpania dochodów z tychże dóbr. Uposażenie tego rodzaju mogło być zatem przekazane w ręce Kościoła tylko wraz z urzędem kasztelańskim, pozbawionym jednak uprawnień prawno-administracyjnych. Te ostatnie przekazywano rzekomo w ręce kasztelana sąsiedniego okręgu grodowego⁸⁶.

Model „kasztelanii majątkowej” nie wyjaśnia jednak przyczyn, dla których monarchowie piastowscy przekazywali Kościołowi całe okręgi grodowe. Ponadto nie znajduje on w pełni zastosowania w przypadku Milicza, gdzie mimo wcześniejszej darowizny długo, co najmniej do końca XIII w., utrzymuje się władza księżących oficjalistów⁸⁷. Cel i naturę nadań grodów lepiej zdaje się tłumaczyć hipoteza, która zakłada recepcję płynących z Niemiec wzorców organizacji tzw. Kościoła monarszego⁸⁸. Model ottonosko-salicki przewidywał powierzanie instytucjom kościelnym w formie nadań nie tylko zamków i majątków, lecz również uprawnień publicznych. Powstałe w ten sposób zwarte zespoły dóbr wyłącznie spod kontroli lokalnych władz i podporządkowywano bezpośrednio panującym. Celem tak rozległych donacji było więc nie tylko zapewnienie podstaw materialnych jednostkom organizacji kościelnej, ale również – jeśli nie przede wszystkim – wzmacnianie władzy monarchy. Lojalnym wobec władców duchownym powierzano bowiem zadania dalece wykraczające poza standartowe czynności duszpasterskie: dostarczanie kontyngentów wojskowych, sprawowanie misji dyplomatycznych, czy tzw. *servitium regis*.

Zakres recepcji wzorców *Rechskirche* w wczesnośredniowiecznej Polsce nie jest jeszcze wystarczająco zbadany. Nie wydaje się jednak, aby była ona impregnowana na ich oddziaływanie. Piastowie, podobnie jak władcy niemieccy, przekazywali zatem wraz z okresem grodowym i jego przynależnościami także uprawnienia prawno-administracyjne. Młode struktury polskiej organizacji kościelnej w pierwszych wiekach po chrystianizacji całkowicie zdane były na wsparcie monarchów piastowskich, co czyniło je w pełni wobec nich lokalnymi i gotowymi do daleko idącej współpracy. Możemy zatem przyjąć, że również Milicz przekazany został w ostatniej czwierci XI lub na początku XII w. Kościołowi wrocławskiemu wraz z prerogatywami publicznymi.

MIĘDZY TRONEM A OŁTARZEM – DUALIZM WŁADZY

Następne 90 lat od wystawienia bulli Hadriana IV stanowi ważny, aczkolwiek tajemniczy okres w dziejach interesującego nas ośrodka. Dane archeologiczne wskazują na wyraźne zmiany w jego organizacji przestrzennej. W 2. połowie XII w. doszło do przebudowy grodu, w wyniku której zwiększyła się jego powierzchnia. W tym samym mniej więcej czasie nastąpiły także przeobrażenia w rejonie osady przygrodowej. W jej zachodniej części powstał cmentarz, zagospodarowany w sposób planowy, na co wskazywało małożenie grobów w rzędach na linii północ-południe

dnie⁹⁹. Układ nekropoli zdaje się typowy dla cmentarzy przykościelnych, wobec czego w jej sąsiedztwie należałoby szukać kościoła. Dotychczas badania archeologiczne nie pozwoliły odkryć jego śladów. Tymczasem w XIV-wiecznym falsyfikacie, który może jednak przekazywać wiarygodne dane, pod rokiem 1223 wzmiankowany jest Prawota, proboszcz (*parochinus*) kościoła milickiego pod wezwaniem św. Wojciecha¹⁰⁰. *Patrocinum* to jest charakterystyczne dla ośrodków leżących przy drodze z Pragi do Gniezna, która przemierzać miał biskup i męczennik z rodu Śląskiego¹⁰¹. Milicz ulokowany był także przy tej arterii komunikacyjnej. Wezwanie św. Wojciecha zaczęło być nadawane kościołom pod koniec XI i na początku XII stulecia, co wiąże się zwykle z ożywieniem kultu świętego, które nastąpiło w związku z odnalezieniem jego relikwii w katedrze gnieźnieńskiej. Świątynie lokowane zwykle poza grodem, blisko otwartych osad handlowych i ważnych szlaków¹⁰². Milicki św. Wojciech mógł znajdować się blisko cmentarza w sąsiedztwie osady przygródowej i targu. Miejsce wymiany, w której milicki ośrodek brał udział od swego zowania, pierwotnie zlokalizowane było najpewniej blisko grodu. Umiejscowienie kościoła parafialnego na południe od Baryczy, w rejonie późniejszego miasta, zdaje się wykluczać nieco zbyt wcześnie datację pierwszej wzmianki o nim.

Do końca XII w. gród na Górze Chmielowej pozostaje zatem punktem centralnym Milicza. Odkryte w wyniku badań archeologicznych zmiany, zwłaszcza przebudowa założenia grodowego, mogą być świadectwem głębszych przemian politycznych. Do zagadnienia tego wróćmy jeszcze w tym studium. Wcześniej wypada przyjrzeć się wypadkom z połowy XIII stulecia, które wskazują na radykalną metamorfozę ośrodka milickiego. Po niemal wieku milczenia źródeł pisanych pojawiają się wówczas dwa dokumenty. 9 VIII 1245 r. wystawiona została kolejna bulla protekcyjna dla biskupstwa Wrocławskiego¹⁰³, natomiast z 26 VI 1249 r. pochodzi zapis ugody dotyczącej terytorium milickiego, zawartej przez księcia Henryka III Bialego i jego oficjalistów oraz przedstawicieli Wrocławskiej kapituły katedralnej¹⁰⁴. Dokument Innocentego IV z 1245 r. wyraźnie wskazuje, że w okresie 90 lat od poprzedniej bulli papieskiej znacznie powiększył się stan posiadania Kościoła w okręgu milickim. Obok wsi wymienionych w dokumencie protekcyjnym z 1155 r. (Stary Żmigród u brodu na Baryczy, Garbce, Wilkowo, Cieszyn i Goszcz)¹⁰⁵, pojawiają się nowe: Powidzko (org.: *Povidilizio prope Milich*), Kaszowo (Kazovo), Osiek (*Ostrouici*), Radziądz (*Racicouo*), Morzęcino (*Morantino*), Pawłów Trzebnicki (*Pauluo*), Trzęsowice (*Transouici*) i Borcouici (blizej nie zidentyfikowana, lecz położona na terytorium milickim)¹⁰⁶. Trudno dokładnie określić czas poyskania tych włości przez katedrę Wrocławską, jednak przynajmniej w przypadku części z nich był on dosyć późny. Uwaga ta dotyczy zwłaszcza dwu pierwszych wsi. Wystawca bulli wyraźnie stwierdził bowiem, że stanowiły one wcześniej dziedziczną własność Tomasza I, biskupa Wrocławskiego¹⁰⁷. Dokładna data biskupiej darowizny jest nieznana. Nie wiemy nawet czy nastąpiła ona przed objęciem przez ofiarodawcę katedry Wrocławskiej (1232), czy po tym wydarzeniu. Donacja ta zdaje się jednak współpracować z innymi elementami aktywności Tomasza I, o czym później. Większość nowych nabytków (5) usytuowana była w północno-zachodniej, nadbaryckiej strefie terytorium milickiego, między Starym Żmigrodem a Miliczem, tylko Pawłów Trzebnicki i Trzęsowice (gm. Zawonia) leżały bliżej granicy południowej, którą wyznaczała zapewne włość cysterek trzebnickich.

W bulli Innocentego IV odnotowana została jeszcze inna, niezwykle ważna zmiana dotycząca samego Milicza. Otóż wymieniając interesujący nas ośrodek wśród grodów należących do biskupstwa Wrocławskiego koncipient dokumentu używa formuły *castrum Milich cum foro* [podkr. – A.P.] et *omnibus pertinentiis suis*¹⁰⁸. Wzmiankowane *forum* nie występuje w bulli z roku 1155, co skłania do wniosku, że stanowi ono nowy element w przestrzeni samego Milicza. Najprawdopodobniej nie jest to jakaś przestrzeń targowa, należąca do grodu na Górze Chmielowej, lecz nowa osada handlowa. Nazwanie jej *forum* przez wystawcę bulli wynika zapewne z ówczesnej tendencji do akcentowania głównej cechy tego rodzaju osiedli, która odróżniała je od typowych wsi. Wczesnolokacyjne otwarte osady określano jako *villae forenses*, ponieważ pełniły one rolę miejsc wymiany – targów integrujących niewielki lokalny rynek¹⁰⁹.

Milickie *forum* utożsamiać należy z osadą określona jako *burgus* w dokumencie ugody z 26 VI 1249¹¹⁰. Termin ten w polskim materiale dyplomatycznym jest bardzo rzadki. Niemal wszystkie wzmianki pochodzą z obszaru Śląska. Powszechnie występował natomiast w źródłach zachodnio-europejskich z przełomu XII/XIII w., głównie ze wschodniej Francji, Szwajcarii i południowych Niemiec. Oznaczał osadę rzemieślniczo-handlową, zamieszkałą przez *burgenses*. Miejski, względnie wczesnomiejski charakter tego typu ośrodków jest zatem bezdyskusyjny. Ich śląskie analogie związane są głównie z aktywnością księcia Henryka Brodatego. W dokumencie z 1234 mianem *burgus* nazwano Środę Śląską (*in burgo nostro Nienmarche*)¹¹¹. W 1237 r. władcę zezwolił na lokowanie *Neuenburga* (Nowogrodzica) nad Kwisą¹⁰². Henrykowi Brodatemu przypisuje się także lokację *Naumburga* nad Bobrem (Nowogród Bobrzański) i *Nuburga*, zwanego później Freiburgiem (Świebodzice)¹⁰³.

Milicki *burgus* w połowie XIII w. był częścią większego terytorium o określonych granicach. Na północ sięgać miały one jakiegoś rowu lub grobli (*fossatum*), położonej za mostem na Baryczy; na południe w kierunku Wrocławia, lasu iglastego, czyli boru (*borra*)¹⁰⁴. Dane te jednoznacz-

nie wskazują, że osada rzemieślniczo-handlowa znajdowała się na lewym południowym brzegu Baryczy. Rzeka oddzielała ją zatem od położonego na Górze Chmielowej grodu. Wolno przyjąć, że *burgus* leżał najpewniej przy drodze wiodącej z Wrocławia przez Trzebnicę i Milicz w kierunku Kalisza i Gniezna. Lokalizacja taka skłania do tezy, że nowa osada stanowiła założek późniejszego miasta.

Położenie przy ważnym szlaku czyniło z *burgus* nie tylko ośrodek lokalnej wymiany, lecz sprzyjało również czerpaniu dochodów z komunikacji i handlu dalekosiągłego. Postanowienia ugody z 1249 r. dobrinie wskazują na dążenie Kościoła Wrocławskiego do maksymalizacji wpływów z tytułu obu form aktywności ekonomicznej. Według postanowień dokumentu tylko kapituła katedralna przysługiwał miało bowiem prawo do prowadzenia karczmy w Miliczu, prawo targu oraz prawo do pobierania cła. Dodajmy wreszcie, że w pierwszym dniu Zielonych Świątek na terenie *burgus* odbywać miał się jarmark, całkowicie kontrolowany przez kasztelana kościoła¹⁰⁵.

Nie wiemy, kiedy dokładnie lokowano w Miliczu osadę rzemieślniczo-targową. Analogiczne przedsięwzięcia monarsze na Śląsku, jak widzieliśmy wyżej, związane są z działalnością Henryka Brodatego i datuje się je na lata 20. i 30. XIII stulecia¹⁰⁶. Trudno przyjąć, aby kościelne inicjatywy lokacyjne były wcześniejsze. Osada musiała być ufundowana za wiedzą i zgodą „starego księcia”, a później, w okresie burzliwych lat 40. XIII w., Kościół korzystając z ostatecznej władzy monarszej mógł *via facti* poszerzyć swoje prerogatywy w Miliczu. Dane ugody zdają się wskazywać na taki właśnie przebieg wypadków¹⁰⁷.

Burgus mógł być posadowiony na surowym korzeniu¹⁰⁸. Nową osadę targową łatwiej było bowiem lokować na obszarze wolnym od osadnicztwa, pozbawionym jakichkolwiek stosunków własnościowych, które krępować mogłyby swobodę fundatora. Okoliczność ta jeszcze bardziej uwypukla radykalizm, jaką dla Milicza było powstanie *burgusu*. Inwestycja niosła ze sobą przeniesienie centrum osadniczego z Góry Chmielowej na południowy brzeg Baryczy. Nowa osada, integrująca ekonomicznie należący do katedry Wrocławski zespół dóbr, siłą rzeczy musiała stać się głównym ośrodkiem wymiany, co oznaczało kres targu na północnym brzegu Baryczy oraz całego kompleksu osadniczego związanego z *Hopfenbergiem*. Od 2. połowy XIII w. tamtejszy gród popada w ruinę¹⁰⁹.

Zmianom przestrzeni osadniczej towarzyszyły także różne radykalne zmiany polityczne. W dokumencie ugody z 26 VI 1249 r. pojawiają się dwaj kasztelanowie: książęcy i kościelny¹¹⁰. Ten drugi nazywany bywa także kasztelanem kanoników, co podkreśla trwającą od połowy XII w., przynależność Milicza i związanych z nim pertynencji do wyodrębnionego majątku kapituły Wrocławskiej. W chwili zawarcia ugody kasztelanem Kościoła był Zdzisław, kanonik i kustosz katedry Wrocławskiej¹¹¹. Nie znamy, rzecz charakterystyczna, żadnego jego poprednika. Niewiele lepiej jest z jego świeckimi odpowiednikami. W dokumencie ugody występuje Naczysz, dawny kasztelan książęcy w Miliczu. W źródle określony jako „człowiek sędziwy i godny zaufania”¹¹², co skłania do przyjęcia tezy, że przypisana mu godność sprawowała w czasach „starych książąt”, prawdopodobnie jeszcze za Henryka Brodatego. W chwili zawarcia ugody książęcym kasztelanem w Miliczu mógł być Stefan, który wprawdzie w niej nie występuje, jednak świadczy w dokumencie księcia Henryka III Bialego, wystawionym w roku 1250¹¹³. Wkrótce (1251) jego miejsce zajął Wojciech ze Strzelina, wcześniej kasztelan Wrocławski¹¹⁴. Ostatnim znanim książęcym kasztelanem milickim był Mroczo z Weissenbergu (1291)¹¹⁵, bliski współpracownik Henryka III głogowskiego¹¹⁶.

W połowie XIII w. w Miliczu istniał zatem dualizm władzy kasztelańskiej, którego źródło nie łatwo jest wskazać. Jego geneza nie mogła sięgać czasu nadania Kościołowi okręgu grodowego. Na przełomie XI/XII w. duchowieństwo polskie nie wykazywało zapewne tendencji emancypacyjnych, toteż powierzenie mu zarządu nad ośrodkiem milickim nie wymagało utrzymywania jakiegokolwiek organu kontrolnego, powiązanego z monarchą. Z czasem katedra Wrocławska zaczęła jednak traktować terytorium milickie jak swoją wyłączną własność, o czym zdaje się zaświadczenie zapisany w bulli z 1155 r. faktu przekazania *castrum* wraz z przynależnościami świeżo powstałej kapituły katedralnej. W dodatku wpływ idei gregoriańskich czynił polską hierarchię coraz mniej powolną władców i coraz bardziej świadomą odrębności własnych interesów¹¹⁷.

W 2. połowie XII w., w wyniku postępującego rozbicia dzielnicowego Milicz stał się ośrodkiem położonym na granicy rywalizujących ze sobą władz piastowskich. Jego znaczenie komunikacyjne mogło zatem stać się przyczyną ulokowania w okręgu grodowym książęcego urzędnika. Opisana wyżej przebudowa grodu i jego bezpośredniego zaplecza osadniczego może być świadectwem archeologicznym tej zmiany. Prawdopodobnie zbiegła się ona z początkami reformy kasztelańskiej, co skłania do datowania momentu pojawiения się monarszego oficjalisty w Miliczu na schyłek XII stulecia¹¹⁸. Inicjatorem zmiany byłby zatem książę Bolesław Wysoki, wieloletni emigrant, któremu przypisuje się adaptację na Śląsk wielu rozwiązań prawnych i ekonomicznych z Rzeszy Niemieckiej¹¹⁹. Wprowadzając swego kasztelana władcę dążył do uzyskania kontroli nad strategicznym z jego punktu widzenia obszarem, nie uszczuplat przy tym radykalnie kościelnego stanu posiadania w Miliczu. Kościół, na co wskazuje bulla protekcyjna Innocentego IV, nadal dysponował pokaźnym, w dodatku wciąż pomarańcznym, majątkiem. Mimo to obecność książęcego kasztelana musiała uwierać. Przejął on zapewne, co wynikało z natury

tego urzędu, jurysdykcję nad poddanymi Kościoła w zakresie *causae maiores* oraz stał się zarządcą dochodów należnych księciu¹²⁰, a więc partycypował także we wpływach z ceł i targu, czyli zasadniczych źródłach zysku na terytorium milickim¹²¹.

Założenie *burgus* byłoby nie tylko zwykłą zmianą organizacji przestrzennej Milicza, lecz także wyrazem dążeń emancypacyjnych katedry wrocławskiej. Jeśli jednak osada handlowa powstała za życia Henryka Brodatego, to inwestycja ta musiała wiązać się ze zgodą księcia i zabezpieczeniem jego interesów. Dochody z nowej osady w części musiały trafiać do władcy i jego oficjalistów. Kryzys władzy książęcej w latach 40. XIII stulecia otwierał jednak drogę do zmian korzystnych dla Kościoła wrocławskiego. Ślabość polityczna synów Henryka Pobożnego, ich spory i towarzyszące im zmiany księstw dzielnicowych, w naturalny sposób wzmacniały pozycję biskupa Tomasza I oraz podległej mu hierarchii jako czynników ładu i stabilizacji¹²². Katedra wrocawska mogła zatem wykorzystać tę przewagę do wzmacnienia swej pozycji w Miliczu. Biskupowi Tomaszowi I obszar ten nie był obojętny. Świadectwem jego dążeń do rozszerzenia właściwości katedry wrocławskiej w dolinie Baryczy są nie tylko wspomniane wyżej donacje własnych wsi (Kaszowa i Powidzko), lecz także zabiegi hierarchy służące komasacji dóbr kościelnych na pograniczu śląsko-wielkopolskim. Oto w latach 1266 i 1267 Tomasz I na drodze wymiany otrzymał wsie Dziadkowo i Zduny, które w dokumencie Bolesława Pobożnego, księcia wielkopolskiego określone zostały jako *sitas circa Milich*¹²³.

Wolno zatem przypuszczać, że w latach 40. XIII w., doszło *via facti* do rozszerzenia uprawnień Kościoła na terytorium milickim kosztem książęcych oficjalistów. Trudno orzec, jak wiele z ich prerogatyw zagarnęła pierwotnie katedra wrocawska. Zapisy ugody 1249 r. pokazują, że roszczenia Kościoła wywołyły opór monarszego aparatu urzędniczego, jednak sytuacja polityczna księcia wrocławskiego Henryka III Bialego, który świeżo objął rządy w swej dzielnicy, nie pozwalała mu na dokonanie zbyt daleko idących rewindykacji. Prawdopodobnie odzyskał on jedynie jurysdykcję swego kasztelana nad poddanymi książęcymi i rycerskimi w dystrykcie milickim, co nadawało sens obecności tego urzędnika w ważnym ze względów politycznych okręgu. Kościół zaakcentował w nim natomiast swój równorzędny status poprzez usadowanie w Miliczu kasztelana kościelnego. Kanonik i kustosz Zdzisław był prawdopodobnie pierwszym kościelnym oficjalistą tej rangi, co wskazuje na stosunkowo późną, sięgającą połowy XIII w., genezę wzmiarkowanego w dokumencie z 1249 r. dualizmu władz kasztelańskiej¹²⁴.

Uprawnienia kasztelana kościelnego obejmowały wówczas pełną, włączając sądownictwo krawe, jurysdykcję nad poddanymi Kościoła¹²⁵. Zapis ugody nie dokonywał rozróżnienia pomiędzy nimi na ludzi biskupich i ludzi kapituły katedralnej, co skłania do przyjęcia tezy, że kościelnemu oficjalistie podlegali jedni i drudzy. Ponadto w ugódzie wyodrębniono wyraźnie *burgus* i obszar wokół niego, gdzie jurysdykcja także należeć miała do kasztelana Kościoła. Częściowo tylko byli spod niej wyjęci ludzie książęcy. Ich, w przypadku popełnienia przestępstwa na wytyczonym terenie, sądzić mieli obaj kasztelanowie. W przypadku skazania trzecią część opłaty sądowej należeć miała do kasztelana Kościoła, reszta do jego książęcego odpowiednika. Pełną bez wyjątku jurysdykcję posiadał oficjalista katedry wrocławskiej w osadzie handlowej i na terytorium wokół niej w pierwszy dzień Zielonych Świątek, gdy w Miliczu odbywał się targ. Wówczas bez wyjątku jego tylko sądowi podlegali sprawcy bójek i innych przestępstw. Nie jest wykluczone, że ten zapis ugody stanowił element archaiczny. Istnieje możliwość powiązania poczatków dorocznego targu w Miliczu z instytucją zbiorowych chrztów, dokonywanych zwykle w wigilię Zielonych Świątek, bardzo ważnego święta w religii chrześcijańskiej. Oddanie pełnej jurysdykcji w ręce Kościoła w dzień jarmarku wynikało zatem z tradycji, której źródła poszukiwać należy w sferze religijnej¹²⁶. Dawnym reliktem wydaje się także przywołana w dokumencie ugody instytucja opola (*vicina*). Jej członkowie mieli solidarnie stawać w przypadku konieczności wytyczania granic oraz ponosić odpowiedzialność sądową. Należność z jej tytułu mieli dzielić między siebie obaj kasztelanowie.

Wyznaczenie terenu wokół osady targowej jako strefy jurysdykcji kasztelana kapituły prowadziło do lekkiego, acz wyraźnego naruszenia symetrii prerogatyw sądowych obu kasztelanów. Urzędnik kościelny zyskiwał przewagę nad książęcym odpowiednikiem. Zapis ten wytyczył zapewne kierunek dalszych dążeń Kościoła wrocławskiego, aby *burgus* wraz z jego otoczeniem całkowicie poddać wyłącznej władzy sądowej własnego kasztelana. Na pozostałym obszarze kasztelanii milickiej miała utrzymywać się zasada, według której każdy z kasztelanów sądził podległych sobie ludzi. W przypadku sporów o jurysdykcji mieszanej obowiązywała powszechnie przyjęta reguła *actor sequitur forum rei*.

W sferze ekonomicznej Kościół uzyskał w Miliczu zdecydowaną przewagę: do niego wyłącznie należeć miało *ius fori*, co oraz prawo posiadania karczmy w osadzie targowej. Ponadto tylko urzędnik katedry wrocławskiej otrzymał prawo do zbierania chmielu nad Baryczą i wokół milickiego grodu. Kasztelan kościelny miał też wyłączne prawo połowu bobrów nad Baryczą, kompetencjami do ścigania kłusowników, polujących na ten gatunek *animalia superiora* oraz polowania w całej kasztelanii milickiej.

Zapisane w ugodzie z 1249 r. prerogatywy ekonomiczne wyraźnie wzmacniały Kościół wrocławski kosztem nie tylko prerogatyw książęcych

oficjalistów, lecz także samego monarchy. Większość z nich należała do kategorii *regaliów*, zazdrośnie strzeżonych przez władców. Henryk III zgodził się zapewne na ich oddanie jedynie ze względu na swoje trudne położenie polityczne. Wśród przywilejów Kościoła szczególnie znamienne jest pozyskanie na wyłączność *ius venationis*. Jego zawłaszczenie na danym terenie stanowiło zwykły krok niezbędny do stworzenia zeń zwartej, zamkniętej terytorium¹²⁷. Zdobycie wyłącznego prawa łowów na terenie kasztelanii milickiej w kontekście innych opisanych wyżej działań katedry wrocławskiej odczytywać należy jako wyraźny ślad jej dalszych planów. Zamierzenia te odczytane zostały najpewniej przez księcia wrocławskiego, który nie chciał rezygnować z kontroli nad ważnym terytorium pogranicznym. Świadectwem reakcji Henryka III na rozwój stosunków w kasztelanii milickiej mogła być lokacja Żmigrodu. Zgodnie z zapisem sporządzonym w XIV w. falsyfikatu nastąpiła ona w roku 1253 na gruntach należących do bliskiego dworowi książęcemu Desprinusa z Wiązowa i jego braci¹²⁸. Do ziem tych pretensje rościł jednak także Kościół wrocławski, właściciel leżącego u brodu na Baryczy Starego Żmigrodu¹²⁹. Lokacja i budowa zamku uderzyła zatem w interesy biskupstwa wrocławskiego, czym tłumaczyć należy obłożenie interdyktiem mieszkańców nowego Żmigrodu¹³⁰.

W połowie XIII w. przewaga należała jednak do katedry wrocławskiej. Biskup wraz z kapitułą dysponował wówczas pokaźnym zasobem prerogatyw prawnych i ekonomicznych, który mógł być podstawą do dalszych inwestycji i zaokrąglania kościelnej właściwości w terytorium milickim. Dobra koniunktura dla takich zabiegów utrzymywała się do śmierci biskupa Tomasza I (1268). Hierarcha, jak widzieliśmy, zainteresowany był rozbudową dóbr milickich, ponadto mimo wyraźnych różnic interesów utrzymywał dobre relacje z księciem Henrykiem III Biały (zm. 1267). Nie jest wreszcie wykluczone, że pod koniec pontyfikatu biskupa Kościół zdecydował się na wznowienie założenia obronnego na południowym brzegu Baryczy, które stanowiłyby początek zamku milickiego. Nowy obiekt służyły jako siedziba kasztelana kapituły i, wraz z pojawiением się nowego oficjalisty, byłby swoistym dopełnieniem dążeń i dokonań katedry wrocławskiej w Miliczu.

KRYZYS NA PRZEŁOMIE XIII/XIV WIEKU

Okres korzystnych dla Kościoła, ale i dla samego ośrodka milickiego, przemian zakończył się z początkiem lat 70. XIII w. Lata 1272–1290 były dla katedry wrocławskiej czasem ciężkiej próby. Wypełniały go zmagańcia biskupa Tomasza II z książętami śląskimi, przede wszystkim z Henrykiem IV Probusem, o przywileje Kościoła wrocławskiego.

Majątek Kościoła dodatkowo ucierpiał w wyniku najazdu, datowanego na początek czerwca 1271 r.¹³¹ Księstwo wrocławskie zostało wówczas zaatakowane przez oddziały księcia Bolesława Pobożnego, władcę Wielkopolski, oraz panującego w Krakowie Bolesława Wstydlwego. Siły tego ostatniego, wspierane przez posilikie ruskie, połowieckie i litewskie, uderzyły na wschodnią granicę księstwa (okolice Namysłowa, Brzegu i Byczyny), natomiast Wielkopoleńscy spustoszyli jego północny krańec. Wyprawy te miały charakter wybitnie łupieżczy i niszczycielski, były jednak zaplątane w wydarzenia wielkiej polityki środkowoeuropejskiej. Obaj Bolesłowie wspierali bowiem króla Węgier Stefana V w zmaganiami o spadek po Babenbergach. Adwersarzem arpadzkiego władcę był Przemysł Ottokar II, król Czech, którego sojusznikiem i podopiecznym był z kolei Henryk IV Probus. Najazdy z czerwca 1271 r. służyć miały osłabieniu wsparcia księcia wrocławskiego dla jego suzerena. Spowodowane spustoszeniem mocno dotknęły także właściwości Kościoła wrocławskiego. Biskup Tomasz II w listach do metropolity gnieźnieńskiego Jakuba i biskupa poznańskiego Mikołaja szczegółowo wspomina jednak tylko o zniszczeniach i stratach, których doświadczły majątki Kościoła spustoszone przez Małopolan i ich sojuszników. Znacznie mniej pisze hierarcha o nieszczęściach Milicza i jego okolic, które padły ofiarą rycerstwa wielkopolskiego pod wodzą Marcina Lisa z rodu Zarębów. Możemy jedynie przyjąć, że interesujące nas terytorium zostało złupione. Prócz żywego inwentarza, uprowadzono licznych jeńców. Jak wielka była skala zniszczeń i uprowadzeń, stwierdzić nie sposób. Tomasz II zapewnia w jednym z listów, iż straty w dobrach katedry w Miliczu i Byczynie „trzykrotnie lub bardziej (*in triplum vel amplius quantitas*)”¹³² przewyższają te, których doświadczyl inne, wyżej w liście szczegółowo opisane, ośrodki.

Być może napad Wielkopoleńscy był jedną z przyczyn zastoju Milicza. W pochodzącej z XIII/XIV w. *Liber fundationis episcopatus Vratislaviensis* czytamy, że spośród 14 wymienionych wsi biskupich i kapitułnych, położonych w terytorium milickim, cztery opustoszały, a dwie znajdowały się w rękach rycerzy¹³³. Obraz ten nieznacznie poprawia tylko fakt przeniesienia na prawo niemieckie Kaszowa (1278)¹³⁴, które we wspomnianym wyżej źródle nie zostało wymienione. Widoczny zastój ośrodka może wynikać również z zaangażowania katedry wrocławskiej w spór z Henrykiem IV i innymi książętami śląskimi. Się rzeczy konflikt ten, choć ostatecznie wygrany przez Tomasza II, silnie absorbował Kościół wrocławski, uniemożliwiając spożytkowanie części jego ośrodków na naprawienie strat z roku 1271.

Ostatnia dekada XIII w. przyniosła zmianę, która musiała się wiązać z osłabieniem władzy Kościoła w Miliczu. W dokumencie z 1291 r. pojawił się ostatni znany nam z imienia kasztelan książęcy, Mroczko z Weisen-

bergu¹³⁵. Rycerz ten należał do bliskich współpracowników księcia Henryka głogowskiego¹³⁶, który Milicz wraz z Trzebnicą opanował jako sukcesor Henryka IV Probusa, zapewne już w 1290 r.¹³⁷ Nie wiemy niestety, co działo się z godnością milickiego kasztelana książęcego przez poprzednich 40 lat. Ruina grodu na Górze Chmielowej zdaje się wskazywać, że władza książęcych oficjalistów w Miliczu stawała się w 2. połowie XIII w. coraz bardziej iluzoryczna. Pojawienie się Mroczka z Weisenbergu musiało zatem nieść ze sobą istotną zmianę. Jego godność nie miała natury czysto tytułarnej i nie wiązała się ze szczególnie bogatym beneficjum. Henryk głogowski potrzebował Milicza jako ośrodka strategicznego ważnego w warunkach konfrontacji z księciem Henrykiem V Grubym, na rzecz którego stracił panowaniem we Wrocławiu. Głogowczyk powierzył zatem zaufanemu dostojuńnikowi terytorium milickie ze względu na jego fundamentalne znaczenie komunikacyjne. Książę zapewne nie naraził się przy tym zbytnio katedrze wrocławskiej. Warto bowiem pamiętać, że biskup Tomasz II popierał Głogowczyka w jego konflikcie z Henrykiem VI¹³⁸. Ponowne pojawienie się książęcego oficjalisty w Miliczu paradoksalnie spotkać się mogło z życzliwością lub przynajmniej neutralną postawą Kościoła. Czy jego obecności towarzyszyła kolejna zmiana organizacji przestrzennej Milicza?

Problemem, który pojawia się w tym momencie, jest kwestia poczatków zamku milickiego. Usytuowany na południowym brzegu Baryczy, na zachód od dzisiejszego miasta, najpewniej znajdował się w obrębie, wyznaczonego w ugodzie z 1249 r., terytorium wokół osady targowej. Lokalizacja ta wskazywałaby, że budowla ta powinna być inwestycją dominującego na tym obszarze Kościoła, który ok. 1250 r. dysponował już w Miliczu prerogatywami pozwalającymi na jej wzniesienie. Archeolodzy początki założenia zamkowego wyznaczają jednak na schylek XIII stulecia¹³⁹. Jeśli dataция ta zostanie utrzymana, wówczas wykluczyć trzeba katedrę wrocławską jako inwestora, gdyż okres po roku 1270, jak widzieliśmy, był dla biskupstwa bardzo trudny i nie było on wówczas zdolny do wzniesienia w Miliczu jakiekolwiek budowli obronnej. Ostatnio Dominik Nowakowski, uwzględniający datowanie archeologiczne oraz fakt, że pierwsza pewna wzmianka na temat zamku w Miliczu pochodzi z 1319 r., uznał za jego fundatora księcia Henryka głogowskiego¹⁴⁰. Hipotezę tę uzasadnia szereg dodatkowych, wyżej już wskazanych okoliczności oraz fakt, że Henryk głogowski znany był z agresywnego umacniania swej pozycji na wielkopolsko-śląskim pograniczu¹⁴¹. Czy jednak to on właśnie był jego fundatorem? Fortyfikacje typu *motte* na Śląsku zaczęły pojawiać się w 2. połowie XIII wieku¹⁴². Ich budowa nie wymagała wielkiego wysiłku inwestycyjnego. Założenie obronne w formie wieży na otoczonym fosą kopcu nie było bowiem szczególnie kosztownym ani czasochłonnym przedsięwzięciem. W Europie Zachodniej, skąd przywędrowała na Śląsk, umocniona siedziba typu *motte* była powszechnie budowana przez rycerstwo¹⁴³. Milicki gród na *Hopfenbergu* w 2. połowie XIII w., popadł w ruinę. Czy Kościół wrocławski dysponując większością zasobów ośrodka milickiego zwlekał lub zgoła zrezygnował z ufundowania nowego centrum władzy? Konieczność jego powstania wynikała przede wszystkim z faktu ulokowania w Miliczu kościoelnego kasztelana wraz z grupą podległych mu oficjalistów. Wykonywanie przez nich swojej władzy, efektywny zarząd terytorium wiązał się z posiadaniem stałej siedziby. Autorytet kasztelana i katedry wrocławskiej wymagał również symbolicznej demonstracji. Nowe *castrum*, wzniesione na południowym brzegu Baryczy, stanowiłoby także symboliczny wyraz dążeń Kościoła wrocławskiego do uzyskania pełnej dominacji na terytorium milickim, dążeń czytelnych, w zapisach ugody z roku 1249. Nowa fortyfikacja byłaby przestrzennym dopełnieniem, ostatnią komponentą kościoelnego władztwa w Miliczu.

Argumenty te skłaniają zatem do datowania poczatków zamku na 3. kwiecier XIII w. i uznanie go za fundację Kościoła z czasów pontyfikatu biskupa Tomasza I. Weryfikacja tej hipotezy w chwili obecnej nie jest niestety możliwa. W dokumencie z 1282 r. wymienione zostało wprawdzie jakieś *castrum* Milicz, pod którym (*apud*) zawarte zostało porozumienie między zakonem krzyżackim a księciem pomorskim Mściwojem (*Mestwinem*) II¹⁴⁴. Zapis ten nie rozwiewa wątpliwości. Trudno bowiem orzec, czy mówi o grodzisku, na Górze Chmielowej, czy też o nowej fortyfikacji z południowego brzegu Baryczy. Henryk głogowski mógł bowiem być fundatorem jego najstarszej fazy, lub też przejąć istniejącą już fortyfikację polubownie, drogą wykupu od katedry wrocławskiej. Ta ostatnia odzyskała *castrum* dopiero u schyłku pontyfikatu biskupa Henryka z Wierzbnej, w roku 1319¹⁴⁵.

SCHYŁEK RZĄDÓW KATEDRY WROCŁAWSKIEJ W MILICZU – KONFLIKT Z KRÓLEM CZECH

Ostatni okres rządów Kościoła wrocławskiego w Miliczu stanowi czas ożywienia inwestycyjnego oraz burzliwych zmagań o zachowanie kontroli nad nadbaryckim terytorium. Wykup zamku milickiego z rąk „polskiego palatyna” Alberta traktować należy jako oznakę szerszych zmian w miejscowościach posiadłościach kapituły i biskupstwa wrocławskiego. Trudno orzec, czy bezpośrednio po 1319 r. warownia została rozbudowana. Zaprzecząc temu historycy architektury¹⁴⁶, jednak budowla ta w 1. połowie XIV w. musiała mieć duże znaczenie obronne, skoro stała się przedmiotem ostrego sporu pomiędzy królem Czech Janem Luksemburskim a biskupem wrocławskim Nankierem.

Odzyskanie zamku wiązało się z odzyskaniem przez Kościół pełnej kontroli nad terytorium milickim. Zjawisko temu towarzyszyło zapewne ożywienie gospodarcze, o którym świadczy wyraźne pomnożenie stanu posiadania katedry wrocławskiej. O ile na początku XIV stulecia w rękach biskupa i kapituły miało znajdować się 14 wsi, o tyle w chwili sprzedaży (1358 r.) było ich 30¹⁴⁷.

Korzystne zmiany zaszły także w samej osadzie targowej, która w źródłach z 1. połowy XIV w. zaczyna być nazywana *oppidum* lub nawet *civitas*. To ostatnie określenie pojawia się w dokumencie podziałowym Bolesława legnickiego i Konrada oleśnickiego z 1323 r.¹⁴⁸ Milicz, *civitas cum castro*, miał znaleźć się w rękach ostatniego z książąt. Zastosowane w dokumencie sformułowanie skłania badaczy do przyjęcia tezy, że wcześniej, zwykle przyjmuje się początek XIV w., doszło do przeniesienia osady targowej na prawo niemieckie¹⁴⁹. Interpretacja taka wydaje się nieporozumieniem. Wszak z lokacją, która nawiązuje do zachodnio-europejskich wzorców ustrojowych, mamy do czynienia już w chwili powstania milickiej osady targowej (*villa forensis* – *burgus*). Wyżej zauważliśmy już, że stanowi ona wyraźne naśladowictwo przedsięwzięć książęcych, jak choćby lokacji Środy Śląskiej (*Neu Markt*) przez Henryka Brodatego. Początki miasta w Miliczu wiążą się zatem z posadowaniem *burgus*. Innymi słowy dylogika jego lokacji jest datą poczatków milickiego ośrodka miejskiego. Sformułowanie dokumentu z 1323 r., jeśli traktować je dosłownie, oznaczałoby, że Milicz w 1. połowie XIV w. był już w pełni samorządną gminą miejską. Interpretacja taka pozostaje jednak w sprzeczności z zapisami późniejszych dokumentów, choćby dokumentu sprzedaży Milicza z 1358 r., gdzie miasto określone zostaje jako *oppidum* i jest przedmiotem transakcji, podobnie jak zamek i wsie biskupie. Wydaje się zatem, że koncipient dyplomu z 1323 r. określając Milicz jako *civitas* miał na myśli po prostu otwartą osadę miejską, którą przeciwstawiał zamkowi (*castrum*). Gdy idzie zatem o status prawny milickiego *burgus*, należy przyjąć, że w okresie rządów katedry wrocławskiej nie uległ on zasadniczej zmianie. Był on ośrodkiem, nad którym Kościół nadal sprawował pełną kontrolę. Nastąpić mogła natomiast najpewniej zmiana ilościowa – *burgus* milicki w sprzyjających warunkach ekonomicznych rozrosł się i wzbogacił, dzięki czemu na tle krajobrazu terytorium milickiego osiągnął status miasta (*oppidum*)¹⁵⁰.

Po 1319 r. kompleks milicki znajdował się już pod niepodzielną władzą Kościoła, choć władcy świeccy dążyli do utrzymania nad nim kontroli lub choćby zaznaczenia swego formalnego zwierzchnictwa. Katedra wrocawska, gdy idzie o sposób zarządzania terytorium milickim, naśladowała panujących. Interesujący nas obszar sporadycznie nazywany bywa w źródłach dystryktem. Po raz pierwszy kategoria ta pojawia się w dokumencie porozumienia z 1249 r. (*Milicensis districtus*)¹⁵¹ i jest synonimem kasztelanii. W poczatkach XIV w. może już jednak oznaczać nową jednostkę zarządu terytorialnego – dystrykt landwójtowski (*Weichbild*). Jego centrum, w odróżnieniu od kasztelanii, najczęściej zorganizowane wokół grodu, było zwykle lokalne miasto¹⁵². W przypadku Milicza o tego typu jednostce administracyjnej może być mowa w dokumencie z 1301¹⁵³ oraz – już bez najmniejszych wątpliwości – 1312 r.¹⁵⁴ W ostatnim przypadku Milicz wraz z dystryktem (*Milicz cum suo districtu*), wymieniony został przy okazji podziału schedy po Henryku głogowskim, znalazł się w dziale jego średnich synów, Bolesława i Konrada. Nad jednostką tego rodzaju w ziemiach głogowczyków w 1. połowie XIV w. władzę sprawował zwykle landwójt¹⁵⁵. W interesującym nas okresie tego rodzaju urząd w Miliczu nie został jednak poświadczony. Równolegle z nowymi godnościami urzędniczymi na Śląsku utrzymywały się stare, choć często o zmienionym już charakterze. Kasztelan pojawia się bowiem w materiale dyplomatycznym do czwartego dziesięciolecia XIV w., gdy ostatecznie zastępuje go starosta (*capitaneus*, *Hauptmann*)¹⁵⁶. Kompetencje starych i nowych urzędników często pokrywały się, czego świadectwa znajdujemy w dokumentach, w których tytuły kasztelana, starosty i landwójtów traktowane były synonimicznie. Z podobną sytuacją mamy do czynienia w dokumencie sprzedaży Milicza. Pada w nim stwierdzenie, że kapituła i biskup wrocławski, jako współwłaściciele, mieli „od zawsze” prawo do mianowania i odwoływania starostów (*capitaneos*), kasztelanów (*castellanos*), czyli burgrabiów (*burggravios*) milickiego zamku¹⁵⁷. Do kompetencji tych urzędników należało zwykle sądownictwo, sprawy wojskowe i zarząd majątku swego suzerena. Analogiczne zadania wypełniały prawdopodobnie również oficjalista katedry wrocławskiej, który od 1319 r. rezydował najpewniej w milickiej warowni. Należy przyjąć, że wywodził się on z grona kanoników katedralnych. Z imienia znamy tylko Henryka z Wierzbna, kanonika i archidiakona, w którego pieczę pozostawał Milicz w latach 30. XIV stulecia¹⁵⁸.

Tytulatura urzędników stanowiła zapewne symboliczny wyraz dążeń katedry wrocławskiej do pełnej, niemal suwerennej władzy nad terytorium-dystryktem milickim. Także książęta oleśnicy, w których dzielnicy ostatecznie znalazły się Milicz, akcentowali posiadanie władzy nad nim, choć po 1319 roku, miała ona charakter dość teoretyczny¹⁵⁹. Tymczasem po hołdzie złożonym przez Konrada oleśnickiego królowi Czech Janowi Luksemburskiemu (1329)¹⁶⁰ oraz podporządkowaniu ostatniemu władcę księstwa wrocławskiego – roszczenia do terytorium milickiego wysunął kolejny, tym razem znacznie bardziej potężny niż drobni książęta śląscy, monarcha.

Pretensje króla czeskiego wynikły z całoksztułu jego śląskiej polityki. Dążenie Jana Luksemburskiego do podporządkowania sobie Śląska z koniecznością zakładając musiały nie tylko zholdingowanie kolejnych książąt, lecz także poddanie jego „opiece” Kościoła wrocławskiego. Biskupstwo jako część gnieźnieńskiej, czyli polskiej prowincji kościelnej, zwłaszcza podczas pontyfikatu lojalnego wobec swego metropolity hierarchy, silą rzeczy musiało być czynnikiem ograniczającym wpływy króla czeskiego na Śląsk. Tymczasem biskup wrocławski Nankier (1326–1341) jako Polak, był archidiakonem sandomierskim oraz dawny zwolennik arcybiskupa Jakuba Świdnickiego i króla Władysława Łokietka, był szczególnie mocno związany z Kościołem polskim¹⁶¹. Sytuację, z punktu widzenia Jana Luksemburskiego, komplikował dodatkowo fakt, że hierarcha wrocławski był również świeckim władcą, w którego rękach znajdowały się zwarte kompleksy dóbr, wśród nich także strategicznie ważny Milicz.

Plan maksimum Jana Luksemburskiego zakładał podporządkowanie sobie biskupstwa wrocławskiego i ograniczenie jego związków z metropolią, jednocześnie jednak monarcha, czego zdaje się dowodzić jego postępowanie wobec Milicza, dążył do opanowania niektórych strategicznych ośrodków pozostających w rękach katedry wrocławskiej. Polityka ta doprowadziła musiały do konfliktu z biskupem Nankierem, choć początkowo król starał się postępować bardziej dyplomatycznie. Jan Luksemburski złożył bowiem ofertę zakupu terytorium milickiego¹⁶². Została ona odrzucona przez Nankiera, którego wspart papieski nuncjusz Galhard de Carceribus i w konsekwencji sama Stolica Apostolska. Listem z 12 września 1337 r. papież Benedykt XII zakazał wręcz biskupowi wrocławskiemu i kapitule pozbywania się „potężnego i sławnego” zamku w Miliczu i w razie niezastosowania się do jego poleceń groził karami, które prawo kanoniczne przewiduje w wypadku sprzedaży niezbywalnych dóbr Kościoła¹⁶³. Wobec oporu Nankiera w lipcu 1339 r. Jan Luksemburski przystąpił do bardziej zdecydowanych działań: na koszt mieszkańców wrocławskich sformułował oddział wojskowy, z którym wyruszył pod Miliczu i opanował zamek¹⁶⁴. Archidiakon Henryk z Wierzbna, który z ramienia biskupa i kapituły dzierżawił warownię, miał ją oddać królowi za dwie butelki wyborowego wina francuskiego¹⁶⁵. Nie wiemy bowiem, czy zamek był wystarczająco silną fortecą, aby oprzeć się nawet naprzeciw sformowanemu oddziałowi Jana Luksemburskiego. Postawa Henryka z Wierzbna zdaje się jednak odzwierciedlać podziały w obrębie wrocławskiej kapituły katedralnej, które wyraźnie wskazują, że biskup Nankier liczył mógł na bezwzględne poparcie tylko części kanoników¹⁶⁶. Hierarcha mimo to pozostawał nieprzejętny i po bezowocnych rokowaniach z Janem Luksemburskim, których przedmiotem był zwrot Milicza, na początku sierpnia 1339 r. ekskomunikował *ad faciem* samego króla i wspierających go mieszkańców wrocławskich¹⁶⁷. Konflikt monarchii z biskupem trwał do śmierci Nankiera (8 kwietnia 1341 r.). Jego następcą obrano już 5 maja Przeclawa z Pogorzeli, który przyjął postawę znacznie bardziej przychylną wobec władcy Czech. Zgodził się na patronat korony czeskiej nad diecezją wrocławską, co otworzyło również drogę do kompromisu z Luksemburczykiem w sprawie Milicza¹⁶⁸. Karol, syn Jana i następcą tronu czeskiego, wyposażony w stosowne kompetencje, wystawił 13 X 1342 dokument, którym zwrócił zamek milicki Kościołowi wrocławskiemu, wyrzekł się w imieniu korony czeskiej wszelkich roszczeń do niego i potwierdził prawa katedry wrocławskiej¹⁶⁹.

Krótką analizą sporu o terytorium milickie pokazuje, że w istocie był on częścią zmagań o podporządkowanie władców Czech biskupstwa wrocławskiego. Realizacja przez Luksemburczyków tego planu politycznego skoniąła ich do porozumienia w sprawie Milicza z życzliwym im już Kościołem wrocławskim. Interesujący nas ośrodek nadal miał duże znaczenie strategiczne, jednak po śmierci Nankiera znajdował się w rękach lojalnego wobec korony czeskiej hierarchy. Pytanie, jakie należy tutaj postawić, dotyczy wpływu doświadczeń z przełomu lat 30. i 40. XIV w. na decyzję biskupa i kapituły o sprzedaży terytorium milickiego. Kompromis wynegocjowany z Karolem Luksemburskim zabezpieczał wprawdzie prawa Kościoła wrocławskiego, nie zmieniał jednak pogranicznego położenia dystryktu, który w warunkach rywalizacji polsko-czeskiej mógł ponownie stać się przedmiotem zainteresowania władców lub celem wrogich ataków. Wydaje się, że mimo upływu blisko 16 lat od zawarcia kompromisu z koroną czeską do czasu sprzedaży Milicza, motywacji wpływającej z tych przestępów nie należy lekceważyć, choć nie była ona jedynym uzasadnieniem transakcji. W dokumencie biskupa Przeclawa z 26 lipca 1358 r. decyzję o zbyciu nadbaryckiego terytorium umotywowano pragnieniem zakupu zamku Friedberg (obecnie Český Šternberk, Czechy) od rodu Haugwitzów. Jego nabycie służyć miało zaokrągleniu nysko-otmuchowskiego księstwa biskupiego. Milicz, jak stwierdza dalej wystawca dokumentu, winien zostać sprzedany, ponieważ był zbyt dużym obciążeniem dla biskupa i kapituły. Współwłaściciele musieliłożyć swemu staroście po 52 grzywny na utrzymanie zamku (*pro conservatione et custodia*)¹⁷⁰. Z narracji dyplomu zdaje się zatem wynikać, że decyzja o pozyskaniu Friedberga poprzedzała decyzję o pozbiciu się Milicza. Innymi słowy, katedra wrocawska uznała za korzystne powiększenie swego księstwa i poszukując środków na ten cel postanowiła sprzedać nadbarycki dystrykt. Część środków z ostatniej transakcji została także przeznaczona na jakieś, bliżej nie sprecyzowane, długi Kościoła wrocławskiego¹⁷¹.

Nabywcą był książę Konrad oleśnicki, który także kierował się pragnieniem zaokrąglenia swego księstwa. Transakcję z 26 września 1358 r. po-

przedziła zgoda z 18 września 1358 Karola Luksemburskiego, który zapewnił sobie i swoim następcom prawo wolnego dostępu do zamku¹⁷². Konrad oleśnicki za kwotę 1500 grzywien groszy praskich wrocławskiej liczby nabył prócz warowni także miasto (*oppidum*), cło oraz 26 wsi, z których dwie (Crzianowice, Piszczałowice, obie niezidentyfikowane) znajdowały się w rękach rycerza Tammona de Hayn i miały pozostać w jego posiadaniu przez następne 7 lat, po czym wrócić do nabywcy. Książę uzyskał także wszelkie prawa i przynależności, wynikające z faktu posiadania terytorium milickiego. W rękach kapituły pozostały jedynie cztery wsie (Borzanino, obecnie Borzęcin; Canczlerowice, obecnie Kanczlerowice; Ceschin, obecnie Cieszyń; Liskowo obecnie Laskowa). Katedra wrocawska zawała także dla siebie prawo do pobierania dziesięciny, cło z 9. i 10. tygodnia, które stanowić miało uposażenie miejscowego plebana, oraz prawo patronatu nad milickim kościołem¹⁷³.

Świątynia parafialna znajdowała się wówczas na terenie miasta. Kościół św. Wojciecha, wzmiękowany w 1223 r., najpewniej w 2. połowie XIII stulecia, wraz z wygaśnięciem osadnictwa na północnym brzegu Baryczy, został przeniesiony na południowy brzeg rzeki, w sąsiedztwie *burgusu*¹⁷⁴. Kwestią bardzo interesującą jest historia *patrocinum* kościoła parafialnego. Pierwotne wezwanie św. Wojciecha mogło zostać zastąpione w Miliczu przez św. Jerzego. Świadectwa tego faktu są jednak dosyć późne. Zmiany dowodzić ma występowanie na XV-wiecznej pieczęci miejscowości św. Jerzego walczącego ze smokiem¹⁷⁵. Prawdopodobieństwo tej jest jednak duże. Mamy bowiem na Śląsku do czynienia z szerszym zjawiskiem, polegającym na występowaniu wspomnień obu świętych tego samego dnia (21 IV)¹⁷⁶. Trudno jednak orzec, co skłaniało mieszkańców miast śląskich do porzucania kultu św. Wojciecha i zastępowania go św. Jerzym.

RZĄDY KSIĘŻAŁ OLEŚNICKICH (1358–1494)

2 maja 1359 r. biskup i kapituła ostatecznie potwierdzają fakt sprzedaży Milicza Konradowi oleśnickiemu¹⁷⁷, a następnego dnia kwitną odbiorę kwoty zakupu¹⁷⁸. Ponad 250-letnie rządy Kościoła wrocławskiego w terytorium milickim dobiegły końca.

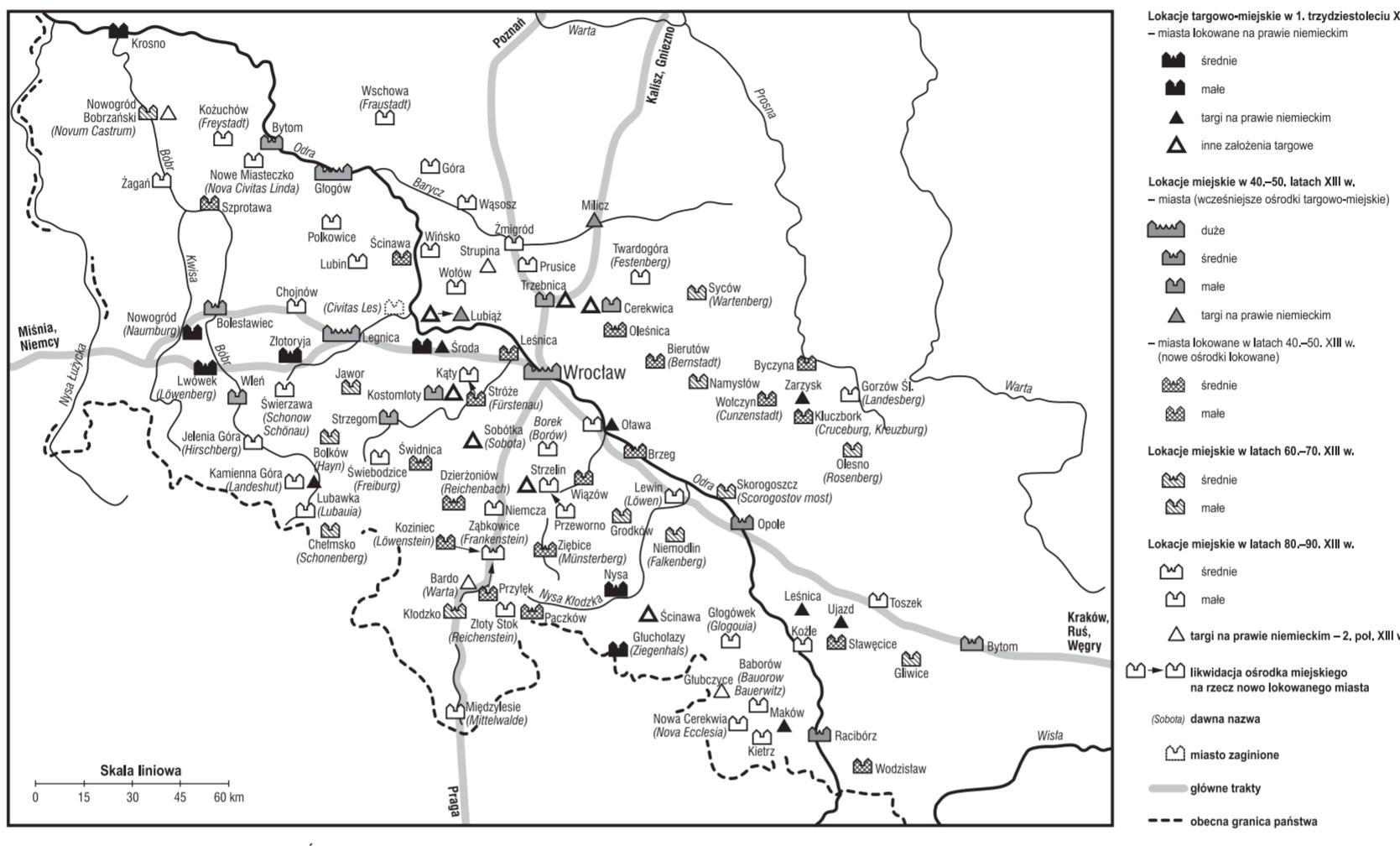
Nowi panowie Milicza przejęli terytorium zorganizowane już pod względem ekonomicznym, prawnym i przestrzennym. Ich panowanie w znacznym stopniu charakteryzowała kontynuacja wcześniejszych urządzeń. Interesujący nas ośrodek pozostawał nadal pod władzą urzędnika dyspozycyjnego wobec swego suzerena i reprezentującego jego interesy. Miliccy oficjalisci książąt oleśnickich nazywani są starostami (*Hauptmann*) i utrzymują się po schylek XV w¹⁷⁹. Jednym z ostatnich znanych nam z imienia jest Joerg Steinkeller, wzmiękowany w dokumencie z 1474 r.¹⁸⁰ Rezydowali oni najpewniej na zamku, który, jak chcą historycy architektury, po roku 1358 został rozbudowany¹⁸¹. Władza książęcego starosty do końca XIV w. obejmowała cały dystrykt milicki, włącznie z miastem. Granice jednostki administracyjnej pod władzą książąt oleśnickich najpewniej uległy zmianie, bowiem w Żmigrodzie, który od początku XIV w. był centrum odrębnego *Wiechbildu*¹⁸², rezydował burgrabia, któremu od 1358 r. zaczęły prawdopodobnie podlegać wsie wcześniej należące do milickiego terytorium katedry wrocławskiej¹⁸³. Wiek XV przyniósł istotną zmianę w postaci narodzin gminy miejskiej z własnym samorządem. Trudno dokładnie stwierdzić kiedy Milicz wyemancypował się spod władzy lokalnego starosty. W dokumencie z 1455 r. wystawionym przez księcia Konrada młodszego, zwanego Białym, miasto występuje już jako właściciel dziedzicznego wójtostwa i prawa wolnego targu. Ponadto jego mieszkańcy w pierwszej instancji podlegać mają miejscowości sądowi gajonemu (*Stadtding*), dopiero w drugiej – sądowi ziemskiemu¹⁸⁴. Zapisy te stanowią jednak potwierdzenie starych, posiadanych „od dawna” przywilejów. Okoliczność ta skłaniała badaczy do przesuwania dat uzyskania przez Miliczu statusu samorządnej gminy miejskiej na sam początek XV stulecia i wiązanie tego faktu z wielkim przywilejem książąt oleśnickich, wydanym dla szeregu miast ich księstwa w roku 1403¹⁸⁵. W gronie tych miast znaleźć miał się również Milicz, którego rajcy (*consules*) mają pojawić się w dokumentach od roku 1406¹⁸⁶.

Mimo pozyskania przez miasto uprzywilejowanego statusu trzeba stwierdzić, że wiek XV jest dla niego raczej okresem stagnacji. Zadecydowały o tym przede wszystkim zniszczenia podczas najazdu husytów (1432)¹⁸⁷: miasto i zamek zdobyto i metodycznie splądrowano. Zniszczono także kościół. Ze zniszczeń tych Milicz podniósł się bardzo wolno. Wspomniany przywilej z 1455 r. wydano, aby ożywić rozwój ekonomiczny Milicza i „zaradzić stanowi klęski”. Istotnie, 2. połowa XV stulecia była dla miasta okresem bardziej pomyślnym. W 1468 r. podniesiono wreszcie z ruin kościół¹⁸⁸.

Pod rządami książąt oleśnickich miasto stało się zatem samorządnią gminą, natomiast cały ośrodek osiągał ostateczny etap rozwoju strukturalnego. Zmiany późniejsze mają raczej charakter ilościowy niż jakościowy, względnie, jak ograniczenie samorządu miasta w czasach Kurzbachów (po 1494), stanowią krok wstecz. Milicz utrzymał jednak status ośrodka miejskiego i prowincjonalnego centrum administracyjnego. Czynnikiem, który przyczynił się do jego powstania i niewątpliwie stymulował dalszy rozwój było strategiczne położenie. Aspektem ekspansji jest komunikacja. Pomyślne rozszerzanie granic państwa oraz jego wpływów ekonomicznych wymaga kontrolowania węzłów komunikacyjnych, jakim nie-

wątpliwie był Milicz. Nic dziwnego zatem, że kolejni władcy Śląska, Polski, czy Czech zwracali nań uwagę. Jego szczególnym znakiem jakości była obecność Kościoła dysponującego uprawnieniami władzy świeckiej. Okoliczność ta sprawiła, że interesujący nas ośrodek stał się, czy raczej stawał się, miejscem rywalizacji „tronu i ołtarza”. Obie wielkie siły występowaly tutaj wszelako jako rzecznicy własnych, nader przyziemnych interesów. Oddziaływanie wielkich idei gregoriańskich widoczne jest raczej jako skutek uboczny, który uczynił z Kościoła wrocławskiego świadomego swych celów partnera politycznego dla kolejnych władców. Rywalizacja biskupów z monarchami wyraźnie ujawniła się w połowie XIII w. i trwała ponad stulecie. Sprzedaż ośrodka milickiego przez biskupa Przeława z Pogorzeli zlikwidowała wszelkie przestanki dla dalszych napięć. Milicz był także świadkiem wielkich procesów społecznych i ekonomicznych, które dotknęły Europę Środkową w średniowieczu. Gród milicki powstał jako przystanek w ekspansji młodej monarchii piastowskiej. Później stał

się ośrodkiem kaszteleńcami, wreszcie centrum administracyjnym i ekonomicznym niewielkiego terytorium, położonego w środkowej części doliny Baryczy. Jego historia zawiera także wszystkie fazy rozwoju osadnictwa w Europie Środkowej: od grodu, poprzez niewielką *villa forensis* egzystującą obok zamku, a na samorządowej gminie miejskiej kończąc. Wpływ lokalizacji Milicza na jego rozwój był ambivalentny. Z jednej strony podkreślał jego znaczenie, z drugiej – czynił ekspozyturę wpływów jakiegoś odległego centrum, które bardziej zainteresowane było utrzymywaniem nad nim kontroli niż jego rozwojem. Fatalne były także skutki konfliktów między państwami/księstwami, natomiast szczęśliwą okolicznością – rządy jakiejś osobistości o lokalnych powiązaniach, żywo zainteresowane dobrostanem nadbaryckiego ośrodka. Tego rodzaju pomyślny czas przydarzył się Miliczowi dwukrotnie: za pontyfikatu biskupa Tomasza I oraz podczas panowania książąt oleśnickich, dla których był jednym z istotnych ośrodków ich dominium.

1. Lokacje miejskie w XIII stuleciu na Śląsku i na Ziemi Kłodzkiej (w obecnych granicach Polski)

Rafał Eysymontt

MILICZ W OKRESIE PÓŹNOŚREDNIOWIECZNYM I NOWOŻYTNYM

LOKACJA

Nie wiadomo, kiedy przeprowadzono lokację miasta. Wcześniej osada targowa, będąca zapewne obudowanym jedno- lub dwustronnie rozszerzeniem drogi, funkcjonować mogła pierwotnie jako otwarty targ. Osadnictwo przedlokacyjne miało tu miejsce już w wiekach XII i XIII (być może równolegle z funkcjonowaniem grodu) i pojawiło się najwcześniej w północnej części obecnego Rynku¹⁸⁹. Jako miasto określone terminem *civitas* Milicz wspomniany został po raz pierwszy w 1323 r., przy okazji porozumienia między Bolesławem księciem legnickim i Konradem księciem oleśnickim¹⁹⁰.

Cechą charakterystyczną wczesnego miasta jest obły zarys zewnętrznny, jeszcze bardziej uwypuklony przez otaczające miasto od północy zakole Baryczy i obiegającą centrum od południowego zachodu Młynówkę – dawne ramię Baryczy, zwane *Grande*. Ciek ten był zapewne naturalnym, wtórnie uregulowanym połączeniem rozlewisk Baryczy na wschód od miasta z głównym nurtem. Zasadnicze elementy funkcjonalne – przeprawa przez Barycz i położony na zachód od miasta XIII-wieczny zamek biskupi, nie zostały naruszone przez planowanie miejskie. O kształcie i wielkości pierwotnego osiedla decydował również zasięg rozlewisk rzeki, przekształconych z czasem w stawy hodowlane. Na planach XVIII-wiecznych z miastem graniczył wielki staw o nazwie *Bader-Teich*. Zewnętrzny kształt osiedla z dwiema głównymi bramami uwarunkowany został także przebiegiem wcześniejszej drogi. Stanowi ona rozwinięcie dawnego założenia targowego, położonego wzduł szlaku prowadzącego w Miliczu łukiem ze względu na ukształtowanie terenu¹⁹¹.

WIELKOŚĆ I KSZTAŁT MIASTA

Tak jak wiele innych miast śląskich – np. pobliska Trzebnica – Milicz zapewne już w czasie lokacji otoczony został wałami, stanowiącymi jednocześnie granicę, ochronę przeciwpozodziową i linię umocnień obron-

nych. Bieg dawnego wału najlepiej czytelny jest na południowym zachodzie, między bramami Wrocławską i Zamkową. Znajduje się tu również ulica o znaczącej nazwie Wałowa – *Wallgasse*. Rozwinięcie wałów na północ, w stronę Bramy Polskiej, jest dziś niewidoczne. Według Kurta Bimlera o usytuowaniu Bramy Północnej (Polskiej) świadczy nazwa *Schwibbogen* w księdze gruntowej domów nr 11 i 12, odnosząca się do łuku przecinającego ulicę jeszcze w 1830 r. Zdaniem Bimlera tuk ten nie był częścią wieży bramnej, ale przejazdem bramy wałowej¹⁹². Wschodnia granica miasta przebiegała wzduł obecnej ul. Długiej (*Lange Straße*). Ulica ta z rozszerzeniem w pobliżu kościoła parafialnego pw. św. Michała Archanioła, może być określona jako wschodnia ulica wałowa. Obwarowania miasta rozbudowywane były w okresie nowożytnym.

Janusz Pudełko na podst. XX-wiecznego planu w skali 1:5000 określił wielkość średniowiecznego założenia w ówczesnej mierze na 8×6 sznurów, czyli 48 węzysk (1 sznur to ok. 47 m, jedno węzysko to kwadrat o boku jednego sznura, czyli 47×47 m)¹⁹³. 48 węzysk to inaczej ok. pół łana (dokładnie – 9,94 ha). Niemal identyczną wielkość wg tego badacza miały inne niewielkie miasta na Śląsku: Góra Śląska (48 węzysk i identyczne proporcje – 8×6 sznurów), Wiązów (6 × 8 sznurów), Chojnów, Czeladź, Głuchoczy, Kąty Wrocławskie, Koźle, Kożuchów, Niemodlin, Olesno, Prudnik, Pszczyna, Strzelin miały po 45 węzysk, mniejsze były Świebodzice (39 węzysk) i Wołów (38,5 węzyska). Przynajmniej kilka z nich: Głuchoczy (lokacja ok. 1222), Góra Śląska (lokacja przed 1298), Kąty Wrocławskie (lokacja 1298), Koźle (lokacja 1285), Świebodzice (lokacja przed 1279) i Wołów (lokacja 1285), wykształciło podobny układ komunikacyjny-funkcjonalny, z placem rynkowym umieszczonym pomiędzy ulicami łączącymi się przy bramach miejskich. Ośrodkie te zdolne wypełnić przeznaczony im w trakcie lokacji teren wielofrontowymi blokami zabudowy. W większości wypadków uzyskały też drugą ulicę, prowadzoną na tyflach pierzei rynkowych. Podobny wrzecionowy układ przestrzenny, z ulicami zbiegającymi się przy bramach miejskich, charakterystyczny był również dla zdecydowanie większych miejscowości, np. Ząbkowic i Namysłowa – 90-węzyskowych.

Milicz w początkowym założeniu lokacyjnym można więc uznać za miasto średniej wielkości. W rezultacie późniejszego rozwoju nie zostało ono jednak ostatecznie wypełnione zabudową – pozbawione było

w zasadzie wielofrontowych bloków zabudowy po zewnętrznej stronie pierzei rynkowych. Sprawiło to, że ostatecznie, biorąc pod uwagę liczbę ludności, pozostało miastem małym. W swoim średniowiecznym jądrze Milicz przypomina pobliskie Prusice i niewiele od nich większy Żmigród (oba miasta, podobnie jak Milicz, to stolice państwa stanowych). Uderzające jest także podobieństwo do znacznie większych ośrodków Wielkopolski, np. Kalisza i Kościana. O tym, że Milicz w swoim początkowym założeniu miał być zdecydowanie intensywniej zagospodarowany, świadczy nie tylko jego niewypełniony prostokątnymi blokami zwartej zabudowy pierścień zewnętrzny, lecz również stosunkowo obszerny plac rynkowy, zbliżony wymiarami dłuższych pierzei (północnej – 100 m, zachodniej – 105 m) do placów zdecydowanie większych miast, jak Brzeg, Bolesławiec, Jelenia Góra i Legnica. Podobnie jak one, rynek milicki ma rzut zbliżony do kwadratu i przypomina rozwiązania bardziej zaawansowane, odróżniając się od założeń wcześniejszych, bazujących na placu o wydłużonym kształcie, genetycznie związanych z ideą *Strassenmarkt* – rynku ulicowego, znanego z obszaru niemieckojęzycznego. Powierzchnia rynku milickiego w średniowiecznych jednostkach miary liczy 2×2 sznury i jest zdecydowanie większa od podobnych w układzie przestrzennym miast śląskich (Góra Śląska – $2 \times 1,5$ sznura, podobnie Wołów, Wińska, Świebodzice). Większe rynki są tylko w dwóch miastach o podobnej, teoretycznie założonej wielkości – w Kątach Wrocławskich i Głucholazach. Mają one jednak, w przeciwieństwie do milickiego, bardziej archaiczną, wydłużoną zarys¹⁹⁴.

W porównaniu z innymi ośrodkami miasto wydaje się założeniem planowanym w stosunkowo późnym okresie. Przemawia za tym nie tylko zbliżony do kwadratu zarys i wielkość placu rynkowego, ale także wygięta linia układu wewnętrznego, świadcząca o mocnym utrwaleniu zastanego układu komunikacyjnego.

Mimo początkowo planowanego zapewne bardziej rozwiniętego założenia przestrzennego z prostokątnymi blokami zabudowy, miasto zwartą zabudową nie osiągnęło wyznaczonych pierwotnymi rowami granic, nie wykształciły się również charakterystyczne dla miast podobnej wielkości ulice obiegające na tylach parceli zabudowę przy Rynku i głównych arteriach, jak stało się to np. w Kątach Wrocławskich, Wołowie i Świebodzicach. Te trzy miasta, zdominowane przez książęcych, a potem prywatnych zarządców, prześcignęły w swoim rozwoju Milicz, który nie został przekształcony w większe centrum handlowe. Nowożytne kroniki Milicza wielokrotnie określają ruch handlowy z Polską jako słaby. Przyczyną mogła być prowadzona od połowy XV w. wojna celna z Polską, a od czasów reformacji również różnice kulturowe. Polacy pojawiają się w dziejach miasta jedynie jako najazdycy lub uchodźcy (np. w 1474 miasto plądrują wojska Kazimierza Jagiellończyka, idącego na odsiecz synowi Władysławowi; w 1554 Polacy niespodziewanie najedzą miasto i biorą w niewoli właściciela milickiego państwa stanowego Wilhelma von Kurzbacha; w 1698 Polacy atakują Milicz po raz kolejny¹⁹⁵). Znamieniem osłabienia kontaktów z Polską, widocznym w planie miasta, jest dużo słabszy rozwój Przedmieścia Polskiego (północnego) niż południowego Przedmieścia Niemieckiego. Może z tego powodu Milicz pozostawał jedynie lokalnym ośrodkiem zaopatrzenia regionu, związanym z miejscową gospodarką wodną i leśną. Rozwój centrum Milicza ograniczony był również aktywnością położonej na zachód miasta jurydyki biskupiej, książęcej, a później należącej do rodów Kurzbachów i Maltzanów.

ZABUDOWA

Dawna droga rozdwajała się w lokowanym mieście, wchodząc doń tuż za bramą południową (zwaną później Niemiecką), przebiegając wzduż dwu pierzei Rynku, by dalej, przy bramie północnej (Polskiej), połączyć się w szlak prowadzący do przeprawy przez dolinę Baryczy. Rynek o rombowym zarysie zachował ślad pierwotnego, łukowego przebiegu tej drogi. Najwcześniejszą zabudową ograniczała się do obudowy ulic stanowiących główny ciąg komunikacyjny, o czym świadczy brak starych podpiwniczeń budynków poza ścisłym centrum, czyli odchodzący od Rynku ulicami Garncarską (*Topfer Straße*), Lwowską (*Breslauer Straße*), Polską (*Bartsch Straße*) i Szewską (*Schuhmacher Straße*). Bloki usytuowane między wschodnią pierzeję Rynku a ul. Długą nawet dzisiaj od strony tylnej ulicy zabudowane są jedynie oficynami budynków przyrynkowych.

Na północny wschód od Rynku, w pewnym oddaleniu, znajduje się plac kościelny. Nie było potrzeby przeznaczania nań osobnego, niezabudowanego bloku. Teren kościelny z cmentarzem ulokowano poza zasadniczym obrysem wrzecionowatego założenia, jednak – jak wynika z rysunku Werner'a – w obrębiewałów ograniczających zarys miasta. Wały te, usypane od strony zalewowej łańki i zródłowo potwierdzone dopiero w XVI w., stanowiły również element zabezpieczenia przeciwpowodziowego.

Układ komunikacyjny miasta miał połączenie z terenem lewobrzeżnej siedziby biskupiej (później książęcej) ulicą wychodzącą ze środka pierzei zachodniej Rynku – późniejszą Zamkową (*Schloß Straße*). To przejście uznać należałoby za jedną z pierwotnych ulic miasta, o czym świadczy wymienianie we wczesnych zapisach Bramy Zamkowej wśród trzech bram miejskich. Pewnym odpowiednikiem ul. Zamkowej jest wyprowadzony z przeciwniejszej pierzei Rynku międzuch między ob. budynkami Rynek 26 i 27. Do układu pierwotnego zaliczyć też można ul. Kościelną

(*Kirch Straße*), łączącą Rynek z placem przykościelnym. Wyraźnie węższa od innych ul. Kuźnicza (po stronie wschodniej miasta) była najpewniej połączeniem wtórnym. Dotyczy to również ul. Rzecznej (*Schlabilzer Straße*) usytuowanej przy południowo-wschodnim narożniku Rynku. Obie zresztą łączyły miasto z terenem zalewowym, bezużytecznym komunikacyjnie – dopiero na planie z 1800 r. widoczna jest na przedłużeniu ul. Rzecznej droga, prowadzona po grobli ograniczającej osuszony już wówczas *Bader-Teich*.

DZIAŁKA MIESZCZAŃSKA

Parcelacja miasta oparta była prawdopodobnie na module 30-stopowym – połowie kurii 60-stopowej, charakterystycznej dla parcelacji Wrocławia – (1 stopa=31,4 cm)¹⁹⁶. 30 stóp dawało ok. 9,4 m szerokości parceli głębokiej na 120 stóp (ok. 38 m). O takiej co najmniej głębokości parceli usytuowanych przy Rynku i zewnętrznych pierzejach ulic odchodzących od niego na południe i północ świadczyć może wyznaczenie biegu wtórnej wobec układu centrum miasta ul. Długiej: w odległości ok. 40 metrów (ponad 120 stóp) od parceli w południowym skraju ul. Garnalarskiej. Parcele milickie nie należały do najwęższych na Śląsku. W innych średniej wielkości ośrodkach miejskich, np. w Ząbkowicach czy Niemczy, powtarzającą się szerokością są często wielkości mniejsze, 25 stóp czy nieco ponad 7 m¹⁹⁷.

W Miliczu dobrymi przykładami pierwotnej szerokości działek są parcele nr 15, 16 i 17 w północnej pierzei rynkowej. Przy module 1/2 kurii 60-stopowej w krótszej pierzei rynkowej mieściłoby się 9 parcel, w dłuższej – przy uwzględnieniu późnej wyznaczonych międzucha i ul. Kuźniczej – 10 do 11. Pierwotnie parcela przy Rynku byłaby więc 40 (obecnie 37). Przy użyciu tego samego modulu na bocznych ulicach mielibyśmy prawie 80 parcel. Ogółem miasto liczyłoby wówczas ok. 120 działek. Jest to liczba zbliżona z liczbą domów mających prawo browarniane w końcu XVIII w.¹⁹⁸ Miasta tej wielkości zaliczały się do małych, typowych lokalnych ośrodków handlowych¹⁹⁹. Jeżeli przyjąć, że w Miliczu było 120 domów, zgodnie ze średniowiecznymi standardami zamieszkań średnio przez 7 osób, to liczyłby wtedy ok. 840 mieszkańców. Mała liczba parcel w Miliczu spowodowana była tym, że jedynie bloki usytuowane na północ i południe od Rynku mogły być blokami trzyfrontowymi, z parcelami o pełnej głębokości przy pierzejach rynkowych. Na pozostałych ulicach parcele w tych blokach musiały być płytsze i usytuowane promiennie z powodu lukowego przebiegu ulic. W bloku na północ od Rynku, usytuowanym między obecnymi ul. Polską i Szewską, problem rozwiązyano radykalnie, prowadząc ul. Polską prostą linią, a ul. Szewską ukośnie, z ustawnionymi niemal schodkowo parcelami po jej południowo-zachodniej stronie.

Z czasem niektóre parcele zmieniały nieco swoje wymiary wskutek wyznaczenia nowych, wtórznych elementów wewnętrznego układu komunikacyjnego; przykładem może być jedyny zachowany do dziś budynek szczytowy – tzw. *Mantel Haus*, Rynek 27. Szerokość ok. 30 stóp (9 m) ma on jedynie w tylnej części, zaś w części frontowej ma już tylko ok. 7 m (ok. 22 stopy). Być może było to rezultatem wyznaczenia międzucha między parcelami nr 26 i 27, łączącego Rynek z ul. Długą.

Zabudowa miała prawdopodobnie od początku charakter zabudowy szczytowej. Świadczy o tym m.in. wzmianka z początku XVII w. dotycząca podcieni, które występowały na Śląsku wyłącznie w budynkach szczytowych. Były to domy konstrukcji szachulcowej, ale również częściowo murowane – jak piszą w roku 1689 Lucae: *W środku miasta ratusz z wieżyczką bijącą godziny, domy w większości drewniane, ale też niektóre kamienne z podcieniami (unterlauffen)*²⁰⁰. Była to sytuacja dla tej części Śląska wyjątkowa – podcienia zachowały się do dziś w miastach Przedgorza Sudeckiego, natomiast w miastach niżu śląskiego likwidowano je zdecydowanie wcześniej, na ogół przy przemianie zabudowy drewnianej w murowaną. W największych miastach śląskich – Świdnicy i Wrocławiu – ich likwidację nakazano już w połowie XIV w.²⁰¹

Milickie domy były przynajmniej częściowo, w partii przyziemia, murowane, ale nie jest pewne, czy w średniowieczu były podpiwniczone, choć o ich wczesnym podpiwniczeniu świadczyć może nadanie urbarzy browarnianych. Zachowane do dziś szczytowo usytuowane kamienne koleby sklepiające piwnice zdają się pochodzić już z okresu nowożytnego. Badania archeologiczne dowiodły także istnienia już w okresie średniowiecza drewnianych wodociągów²⁰².

KOŚCIÓŁ PARAFIALNY

Wiadomości na temat pierwotnego średniowiecznego kościoła parafialnego są nader skąpe. Budowla usytuowana była prawdopodobnie na miejscu lub w bezpośrednim sąsiedztwie obecnej świątyni. W 1833 r. kronikarz J.G. Knie pisał, że kościół katolicki w Miliczu powstał w XII w.²⁰³ Zgodnie z falsyfikatem z połowy XIV w. biskup Wawrzyniec 28 maja 1223 r. wymienia Prawotę, proboszcza „kościoła św. Wojciecha w Miliczu”²⁰⁴. Jest to pierwsza wzmianka na temat wezwania tej świątyni. W 1283 r. wzmiankowany jest proboszcz milicki Bogdan²⁰⁵. Dokument z 1358 r. określa jako własność tego kościoła wieś Swebodow wraz z młynem²⁰⁶. W 1360 r. parafia zamieniła dobro Stawiec na prawym brzegu Baryczy i dochody z milickich karczem, łaźni i parceli na (pobierany

dotąd przez księcia) roczny czynsz w wysokości 3 grzywien z miasta Oleśnicy²⁰⁷. Po najeździe husytów w 1432 r. zaczęto budować nowy kościół, już murowany, ukończony w 1468 r. dzięki dotacji fundacji katedralnej²⁰⁸.

W 1525 r. dotarła do Milicza reformacja. Za jej pierwszego propagatora uważa się właściciela stanowego państwa milickiego, Jana Kurzbacha. Dopiero jednak po 1555 r. Wilhelm von Kurzbach obsadził opuszczony kościół ewangelickim duchownym (magister Hieronim Klepper)²⁰⁹. W 1596 r. kościół parafialny wyremontował Joachim III Maltzan²¹⁰.

W 1612 r., wobec pretensji biskupich do praw patronackich i czynszów, właściciel dóbr milickich, Joachim III Maltzan, zawart z biskupem wrocławskim ugodę, płacąc 3000 talarów kapitule katedralnej i od tego czasu bez przeszkodek sprawując kolaturę. W 1615 r., w związku z napływem protestanckiej ludności polskiej, obok istniejącej świątyni wzniesiono dla niej kościół szachulcowy. Wedle tradycji nowy kościół, poświęcony Trójcy Świętej, stał na miejscu obecnej szkoły parafialnej²¹¹. Jak wynika z urzędowego zapisu, jeszcze w 1654 r. oba kościoły – „polski” i „niemiecki” – stały obok siebie. Wizytacja z 1666/1667 r. wspomina, że kościół „polski”, nieznanego wezwania, powstał przed 30 laty. W zapisach tej wizytacji nie znajdujemy już opisu tej świątyni²¹². Po przejęciu Śląska przez Habsburgów stojący na czele komisji cesarskiej Ober Leutnant von Churschwandt przekazał kościół św. Jerzego (dawny kościół św. Wojciecha) katolikom. Pozostały w rękach protestantów dawny kościół „polski” wkrótce został opuszczony. Obszar parafii milickiej w momencie wspomnianej wizytacji zbliżony był do obszaru po II wojnie światowej i mierzył ze wschodu na zachód, jak i z południa na północ ok. 24 km²¹³.

Kościół parafialny, wówczas pw. św. Jerzego, nie miał wieży, a dzwony zawieszone były na wolnostojącej dzwonnicy. Na rysunku z połowy XVIII w. widać ją jako budowlę w dolnej części murowaną, wyżej zaś drewnianą. Najstarszy z dzwonów pochodził z 1505 r. i nosił wezwanie Wszystkich Świętych. W czasie wizytacji w 1666 r. istniała już murowana zakrystia²¹⁴. Obecnie ta część świątyni, jako starsza, jest nieco bardziej zagłębiała niż reszta budowli. Wspomniana wizytacja pisze o tym kościele: *parafialny, niemiecki, jest z drewna, a pavimentum z kamienia i tu krypta rodzinny Maltzanów [...]. Święte oleje w zakrystii kamiennej ze sklepioniami i żelaznymi drzwiami pod klauzurą proboszcza [...]. Wieża drewniana [...] belkami umociona*²¹⁵. Po wybudowaniu w 1709 r. ewangelickiego Kościoła Łaski kościół pw. św. Jerzego podupadł. Zaniedbaną świątynię przebudowano w latach 1713–1716 (rozbiórka naw bocznych). Budynek stał do 1815 r. – podczas prowadzonej w tym roku rozbiórki oszczędzono jedynie prezbiterium. W 1821 r. zakończono budowę zauważanej do dziś budowli murowanej na planie krzyża, utrzymanej w stylu neoklasycystycznym. Autorem projektu był inspektor Schätzel²¹⁶. Kościół był odnawiany w latach 1909–1910 i gruntownie remontowany w latach 70. XX w.²¹⁷

ZAMEK

Zamek, położony na północny zachód od miasta, na lewym brzegu Baryczy, powstał jako budowla murowana, pierwotnie siedziba biskupia. Wydawane tam przez dostojuńników kościelnych ważne dokumenty świadczą o wysokiej randze siedziby. Potwierdza ją też szeroko udokumentowany spór o zamek z królem Janem Luksemburskim²¹⁸. Zainteresowanie władz świeckiej i kościelnej zarówno miastem, jak i zamkiem musiało być spowodowane jego położeniem obok przeprawy rzecznej. W 1358 r. zamek z powodu wysokich kosztów utrzymania i konieczności opłacania jego kasztelana (capitaneus) został sprzedany księciu Konradowi I oleśnickiemu²¹⁹. Nadal jednak „castrum Militz” miało być otwierane przez Konrada oleśnickiego na żądanie biskupa lub króla Czech²²⁰. W tym samym roku książę wydaje w Miliczu pierwsze dokumenty²²¹. W 1432 r. zamek zniszczony został przez husytów. W 1494 r. król czeski Władysław Jagiełłończyk nadał dobra milickie i żmigrodzkie baronowi von Kurzbach.

Niebawem podjęto na zamku prace budowlane (1508), prowadzone przez mistrza Leonharta Gogela. Dalsza modernizacja nastąpiła po pożarze w 1536 r. W roku 1590 zamek przeszedł w ręce rodziny Maltzan. Po pożarze w końcu XVIII w. zamek odbudowano w stylu wczesnego neogotyku i do 1805 r. służył jako przedzialna bawelny, a potem jako fabrynia, teatr i jednocześnie siedziba więzienia okręgowego. Mieściły się tu także warsztaty tkackie. Do dziś zachowana budowla powstała musiała jednak w większości w XIV i XV w. Od zachodu i północy przylegają do korpusu budowli prostokątne skrzydła części renesansowej zamku. Z XVII w. pochodzi klatka schodowa. Ovalne okna świadczą o pracach również w okresie baroku. Na XVIII-wiecznych widokach ukazano barokową wieżę zamkową, co potwierdza informacja o zawaleniu się nowo wzniesionej wieży w 1616 r., wkrótce odbudowanej²²². Wejście po stronie wschodniej założenia i aleja zaznaczona na planie miasta z początku XVIII w. świadczą o związkach zamku z miastem. Na innym planie z połowy XVIII w. (Wrede) między miastem a zamkiem widoczny jest kwadratowy staw, przecięty dwiema krzyżującymi się pod kątem prostym groblami.

MASTO W OKRESIE PÓŹNEGO ŚREDNIOWIECZA I W OKRESIE NOWOŻYTNYM

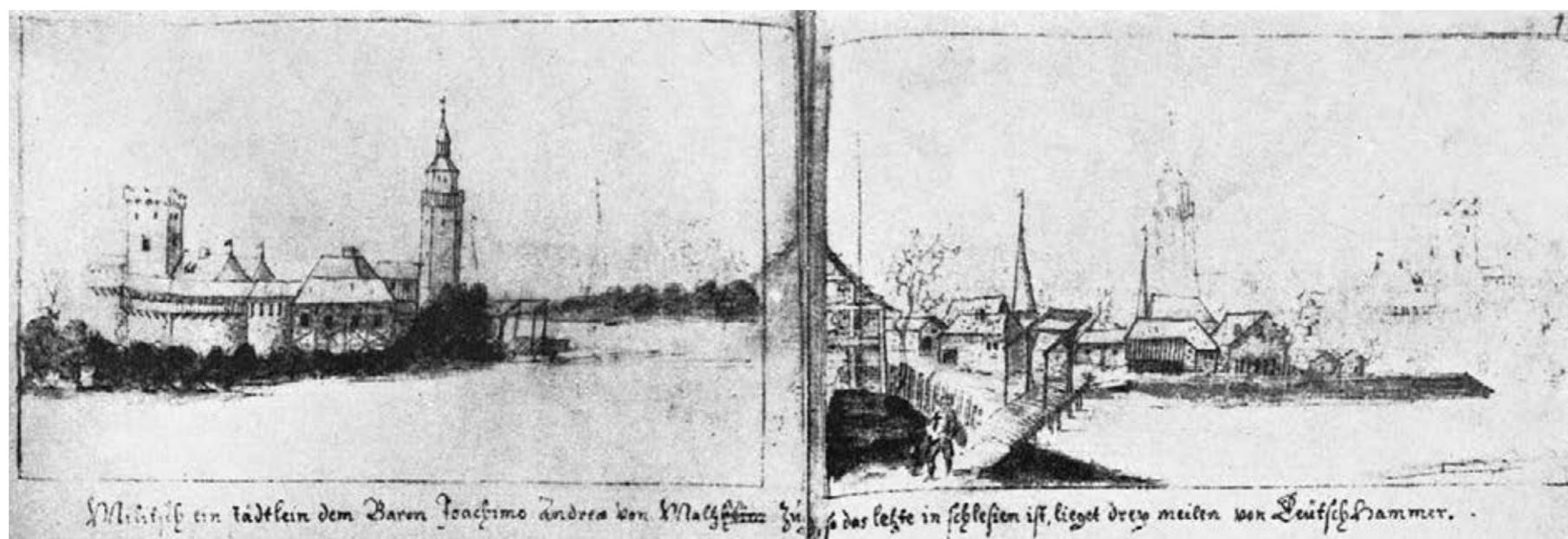
26 września 1358 r. biskup wrocławski sprzedał za 1500 grzywien dobra milickie księciu Konradowi oleśnickiemu i jego synowi Konradowi II. Po 134 latach, w roku 1492, zmarł ostatni z Piastów oleśnickich i miasto wraz z warownią przeszło w ręce króla Czech, Władysława Jagiełłończyka.

Dawne miasto biskupie już od początku XV w. powoli uzyskiwało samodzielność prawną i ekonomiczną²²³. Od 1406 r. mowa jest w Miliczu o burmistrzu i konsulach²²⁴. Dopiero jednak w 1455 r., po zniszczeniach spowodowanych przez najazd husycki z 1432 r., miasto wspomożone zostało przez księcia oleśnickiego Konrada Białego szerszymi przywilejami²²⁵. Przywileje te tworzone, posługując się tzw. „wielkim przywilejem”, wydanym 22 marca 1403 r. dla Oleśnicy, Żmigrodu i Wińska. Zgodnie z owym dokumentem mieszkańców Milicza otrzymali:

1. Prawo dziedziczenia dóbr ruchomych i nieruchomości przez męskich i żeńskich potomków aż do piątego pokolenia; dopiero potem następował powrót dóbr do księcia krajowego. Prawo to dotyczyło wszystkich mających prawa miejskie.
2. Prawo do *stadtdingu* – miejskiego sądu pierwszej instancji.
3. Uznanie prawa miejskiego.
4. Prawo do rynku solnego i monopol na sprzedaż soli w promieniu trzech mil od miasta.
5. Prawo do sprzedaży obcego piwa i wina.
6. Prawo dalszego obsadzania urzędu wójta wraz z jego sadami, jatkami, kramami szewskimi i ławkami chlebowymi, ogrodami, czynszami, karami, łaźniami i wszystkimi korzyściami.
7. Prawo do dochodów z handlu na rynku
8. Swobodne wejście bydła na księążęce dobra, jego gaje i łąki.
9. Zapewnienie, że nie będą w mieście wyznaczane żadne nowe podatki.

MILICKIE PAŃSTWO STANOWE

Zasadniczą zmianą polityczną i własnościową, która zaszła już w okresie późnego średniowiecza, a odbiła się na późniejszej egzystencji miasta, było utworzenie stanowego państwa ziemińskiego z miastem Milicz. W trakcie tego procesu wzniesione na dwóch przeprowadzach przez Barycz zamki w Miliczu i Żmigrodzie, wyposażone w targi i dodatkowe miejsca targowe w Cieszkowie, Sułowie i Prusicach, przeszły we władanie wyznaczonych przez księcia panów stanowych. Zygmunt Kurzbach, zaufany Władysława Jagiełłończyka, otrzymał dobra milickie z Miliczem i Żmigrodem.

2. Widok zamku i miasta od północy, 1661

3. Widok miasta od południowego wschodu, 1925

dem. Dokument sporządzony 30 listopada 1494 r. wspomina o przekazaniu praw sądowniczych wyższych i niższych, a także „fischereyen techen teichsteten molen hamern”²²⁶. Jak widać, podstawowe dochody z ziem milickich stanowiło nie tylko rybactwo, ale i poruszane wodą młyny kowalskie.

Powstałe w 1521 r. dwa wolne państwa stanowe, milickie i żmigrodzkie (oba należące do rodu Kurzbachów), były, obok utworzonego w 1489 r. i należącego do rodu Haugwitzów państwa sycowskiego oraz powstałego w 1517 r. i należącego do Turzonów państwa pszczyńskiego, specyficznymi tworami prawno-politycznymi. Posiadacze wolnych państw stanowych nabywali je od króla lub księcia śląskiego wraz ze wszystkimi prawami księcia, ale bez księążego tytułu. Rozmieszczenie państw stanowych na granicach Śląska pozwalało królowi złożyć część obowiązków związanych z obroną rubieży na barki właścicieli tych posiadłości. Mimo odrębnego statusu wolne państwo milickie na równi z innymi księstwami śląskimi stanowiło lenno korony czeskiej.

W 1521 r. rozpoczęło się feudalne rozdrabnianie dziedziny – Milicz przypadł Janowi von Kurzbach. W 1590 r. umarł ostatni z Kurzbachów dzierżących Milicz i Sulów, przekazując majątko Maltzanom, spokrewnionej rodzinie z Meklemburgii. Żmigrodzka część posiadłości została sprzedana w 1592 r. rodowi Schaffgotschów. W 1595 r. ziemia milickie uległy dalszemu rozproszeniu: położony pomiędzy Miliczem a Żmigrodem Sulów wraz z zapleczem kupili panowie von Dohna, a Cieszków i Nowe Grodzisko przez dziedziczenie przeszły w ręce nowych właścicieli.

Wraz z przejęciem dóbr milickich przez Kurzbachów nastąpiło potwierdzenie i rozszerzenie przywilejów miasta. Ich listę, obrazującą stan z końca XVI w., zestawił milicki kronikarz Kluge²²⁷:

1. Utrzymanie konfesji austriackiej.
 2. Zachowanie przywilejów księcia oleśnickiego Konrada Bialego z 1455 r., potwierdzonych przez Zygmunta i Henryka I Kurzbacha.
 3. Swoboda importu piwa na teren państwa milickiego z Cieszkowa.
 4. Odzyskanie pieniędzy pożyczonych Zygmunto II Kurzbachowi na prowadzenie kampanii wojennej.
 5. Odzyskanie cegielni miejskiej, traktowanej przez Henryka II Kurzbacha jak jego własność.
 6. Zniesienie opłat za użytkowanie wodociągów, którymi sami mieszkańców muszą się opiekować.
 7. Zniesienie opłat na budowę mostów, skoro mieszkańców nie otrzymuje części cła mostowego.
 8. Zniesienie służby dworskiej mieszkańców.
 9. Swoboda pozyskiwania drewna z lasu i swoboda wypasu bydła.
 10. Spożytkowanie legatu Zygmunta II Kurzbacha na budowę kościoła.
- Z procentu od tego legatu i kontrybucji nałożonej na Kościół

ewangelicki powinien zostać wybudowany nowy kościół, w którym znaleźć się powinien polski pastor.

Prawa te rozszerzane były jeszcze w roku 1597. Pan stanowy, wówczas hrabia Maltzan, dążył do wyczyszczenia ulic i Rynku, remontu upadającego więzienia, rozbioru starego domu słodowego, utrzymania otaczających miasto wałów oraz tam i mostów na Baryczy. Na ich umocnienie miasto zgodziło się przekazać 50 talarów. Także okoliczna szlachta i wioski miały się opodatkować na ten celu. Maltzan zobowiązał się też do wybudowania wodociągów miejskich (woda była prowadzona drewnianymi rurami z 12 źródeł na wschód od szosy do Zdun)²²⁸.

JURYDYKA

Przynależność miasta do państwa Kurzbachów (1494–1590), a potem Maltzanów (1592–1945) była przyczyną wykształcenia się na zachód od miasta jurydyki zamkowej (podlegającej prawnie i gospodarczo zamkowi). Usytuowana była ona w pobliżu północnego końca obecnej ul. Zamkowej, a w jej obszarze funkcjonowała również dworska gorzelnia i spichlerz (ul. Zamkowa 7). Granicą tego obszaru była brama w pobliżu Mlynówki, ozdobiona herbem Maltzanów i inskrypcją *Semper bonis patet* – „Zawsze otwarta dla dobrych”. Obok na początku XIX w. usytuowano nieistniejący już dziś dom poboru akcyzy.

GRANICE MIASTA I FORTYFIKACJE

Przez całe średniowiecze i wczesny okres nowożytny miasto nie miało fortyfikacji solidniejszych niż wspomniane wały przeciwpozycyjne. Świadczy o tym zapis Bartolomeusa Stenusza z 1512 r.: *Milicz jest bez murów, ale pod obroną zamku*²²⁹. W roku 1613 kronikarz Henelius wzmarzkuje Milicz jako jedynie *oppidum* należące do barona Malzana, usytuowane na granicy z Polską²³⁰. Określenie *oppidum mediocre cum castro* pojawia się w kolejnym wydaniu dzieła z 1704 r.²³¹ Pierwszy opis miasta znajduje się w kronice Lucaego z 1689 r.²³² Pojawia się tam wzmianka o fortyfikacjach: *Miasto leży w narożniku, gdzie Śląsk wcina się w terytorium Polski [...]. Obok miasta żyzne gleby zasilane przez Barycz. Jego położenie jest bardzo zdane do budowy twierdzy, co w 1578 stany i książęta stwierdzili, uzajając, że miasto jako twierdza graniczna powinno być fortyfikowane [myślano zapewne o ziemnym wale wzmacnionym parkanem]. W 1578 r. Kurzbach wszedł w spor z książętami Śląska i dzięki swojemu uporowi doprowadził do uznania Milicza za graniczny ośrodek obronny. Zaowocowało to finansowaną przez stany śląskie budową wałów obronnych i modernizacją bram: Polskiej, Wrocławskiej i Zamkowej: [...] miasto ma przedmieścia z domami i pańskim folwarkiem, wokół opasują ją fosy i mur z kilkoma wieżami bramnymi*.

4. Panorama miasta od południowego zachodu, 1757 – Friedrich Bernhard Werner

F. Lucae twierdził też, że w 1600 r. Joachim von Maltzan zobowiązał się do utrzymywania wałów, fos i mostów, zaś jednym z powodów fortyfikowania miasta miały być ataki Polaków: *W 1554 Polacy najechali ziemię milicką, tak że Kurzbach był uwięziony i dopiero z wielkimi kosztami zwolniony [...]. Mieszczanie nigdyś czerpać mogli pozytki z handlu z Polską, ale to upadło.* Po kolejnym odbiciu miasta z rąk polskich mieszczanie postawili budynek bramny przy moście na Przedmieściu Polskim. Lokalny kronikarz K. Kluge pisze, że Hannibal von Dohna, prezydent kamery śląskiej, w 1629 r. zbudował bastion (*Bollwerk*) w mieście oraz szaniec na miejscu dawnego grodu na prawym brzegu Baryczy²³³. Jednak z analizy planów z lat 1747–1753, 1800, a nawet planu z 1925 r. wynika, że ta ka fortifikacyjna znajdowała się na północny wschód od kościoła (na tylach obecnego przedszkola). O fortyfikacjach Milicza wspomina XIX-wieczna kronika: w rejonie obecnej ul. Wałowej (*Wall Straße*) miano na głębokości 1,9 m odkryć ślady murów²³⁴. Fragment murów miasta w jego południowo-wschodniej części widoczny jest także na widoku Wernera z 1757 r. Natomiast w końcu XVIII w. przeczy istnieniu murów uważały obserwator F.A. Zimmermann. Jego zdaniem Milicz nie ma murów, tylko trzy bramy: Polską, Niemiecką i Zamkową, chociaż ta ostatnia tylko ze ściętego drewna²³⁵.

PRZYWILEJE I GOSPODARKA W OKRESIE NOWOŻYTNYM

Wielkie zniszczenia spowodował pożar miasta w 1549 r. Następny wielki pożar miał miejsce w 1616 r.²³⁶ Dopiero wówczas wprowadzono ścisły „porządek ogniomierzyczny”. Obejmował on m.in. comiesięczną kontrolę przeciwpożarową, obowiązek tynkowania stropów i okładania gliną drewnianych szczytów domów, a także przeglądy kominów co sześć tygodni, zakaz używania pieców kaflowych od Wielkiej Nocy do św. Michała, pranie w lecie tylko w Mlynówce i gotowanie tylko w ciągu dnia. Ponadto gospody zamkano o godzinie 9 wieczorem, wraz z wybiciem „zegara piwnego”²³⁷.

Inwentarz dóbr z 1619 r. wymienia pięciu duchownych, 88 mieszkańców, 15 wdów mających własne domy, 30 rzemieślników mających własny dom na Latschinowe (część Przedmieścia Polskiego), 50 rzemieślników mieszkających w mieście, 32 gminnych robotników dniówkowych, 16 chłupników i 12 mieszkańców przedmieścia – razem 248 rodzin i 1240 mieszkańców²³⁸. Rada miejska zezwalała na handel słodem i zbożem. Każdy mieszkaniec mający prawo browarniane mógł warzyć piwo i prowadzić wyszynk we własnej piwnicy, jeśli tylko dbał o jego jakość. Piwo warzone mogło być tylko przez dwóch mieszkańców jednocześnie, zaś kobiety były wykluczone z tego zajęcia. Rada dbała też o uczciwą cenę piwa.

Według statystyki z 1723 r. w mieście były 123 domy, 110 mieszkańców miało urbarz piwny, było też 12 ławek chlebowych, 12 jatek, 22 ławki szewskie i apteka, poświadczona po raz pierwszy w 1665²³⁹. O rozwoju gospodarki świadczą nadawane w XVII w. cechom przywileje:

- 1603 – przywilej dla tkaczy płociennych,
- 1613 – przywilej dla rzeźników,
- 1618 – przywilej dla miejskich rolników,
- 1628 – za Joachima IV Maltzana ponowienie przywileju dla płocienników,
- 1631 – przywilej dla garniarzy,
- 1633 – przywilej dla bednarzy,
- 1634 – szczególny porządek miejski,
- 1638 – ponownie przywilej dla płocienników,
- 1641 – przywilej dla piekarzy i poprawa przywileju szewców oraz poprawa porządku szkolnego.

Miasto wciąż nękaty pożary. W 1682 r. spłonęła duża jego część, od Rynku aż do Bramy Polskiej i cała ul. Szewska, a w 1711 ofiarą płon-

mieni padło 60 domów i ratusz. W 1751 r. wprowadzono nowy porządek ogniomierzyczny. O przewadze zabudowy drewnianej w tym czasie świadczy wzmianka z 1765 r. o ceramicznym nakryciu budynku (nr 92 przy Bramie Niemieckiej, należący do kupca Burghardta)²⁴⁰. Kolejny „nowy, sprawdzony” porządek ogniomierzyczny wprowadzono w 1776 r.

Najstarszym przedstawieniem Milicza jest grafika na podst. rysunku F.B. Wernera, zamieszczona w opublikowanej w 1752 r. *Scenographia Urbium Silesiae*. UKAZUJE ONA PANORAMĘ MIASTA Z NAJWAŻNIEJSZYMIA BUDOWŁAMI: STARYM ZAMKIEM, EWANGELICKIM KOŚCIOŁEM ŁASKI PW. ŚWIĘTEGO KRZYŻA, RATUSZEM I KOŚCIOŁEM KATOLICKIM PW. SW. MICHAŁA ARCHANIOLA. NIECO PÓŁNIEJ, OK. 1757 R., POWSTAŁ KOLEJNY RYSUNEK WERNERA, ZAMIESZCZONY W JEDNYM Z TOMÓW RĘKOPISU *Topographia Silesiae* (obecnie w zbiorach berlińskich). JEST TO PANORAMA MIASTA OD POŁUDNIA, W CZASIE GDY JEGO OBSZAR NIE PRZEKRACZAŁ JESZCZE MLYNÓWKI (*Mühlgraben*). Werner wymienił w legendzie wszystkie najważniejsze ujęte obiekty, łącznie z elementami fortyfikacji: Bramą Polską i Bramą Niemiecką. Mała dokładność przedstawienia nie pozwala jednoznacznie stwierdzić, jaki charakter miały miejskie umocnienia w tym czasie (patrz część ilustracyjna atlasu). Rysownik uwzględnił też zabudowania południowego przedmieścia przy obecnej ul. Wrocławskiej.

KOŚCIOŁ EwangeliCKI

Jeżeli w mieście zamkniętym wałami od XV do XVIII w. zmieniała się tylko forma domów, to poważniejsze zmiany zaszły na początku XVIII w. na przedmieściu południowym. Dominantą tego obszaru stał się wznieziony w 1709 r. kościół ewangelicki pw. Świętego Krzyża (obecnie pw. św. Andrzeja Boboli). Powstał on na mocy konwencji altranstadzkiej – umowy króla Szwecji Karola XII z cesarzem Józefem I, mówiącej m.in. o wznięciu na Śląsku sześciu kościołów ewangelickich, zwanych „Kościołami Łaski”²⁴¹. Budowla w Miliczu, skonstruowana w technice szachulcowej, nawiązującej do świątyń protestanckich wzniętych na Śląsku po pokoju westfalskim z 1648 r. (Świdnica, Jawor), została przebudowana już w latach 80. XVIII w. – w 1783 r. rozebrano jej wieżę i wkrótce postawiono nową, a w latach 1788–1789 przebudowano również dach kościoła²⁴². Ponownie świątynię odnowiono w latach 1909–1910. Budowli na planie krzyża greckiego, usytuowanej u styku drogi wylotowej z miasta na południe i alei idącej od zamku, towarzyszyły wznięte również w technice szachulcowej trzy budynki – szkoły (obecny budynek powstał w 1857 na miejscu dawnego), domu parafialnego (obecny budynek z 1790) i szpitala (wzmiankowanego w 1787). Zespół

5. Kościół Łaski z plebanią i szkołą, 1757. W górnej części po lewej oznaczono zamek (Schloss) – Friedrich Bernhard Werner

6. Fotografia lotnicza pałacu Maltzanów – widok od strony południowo-wschodniej, 1925

ten od momentu powstania stanowił zwornik kompozycji odleglejszej części przedmieścia południowego.

PRZEJŚCIE POD PANOWANIE PRUSKIE

Niekorzystnie na stanie miasta odbiły się wydarzenia siedmioletniej wojny o Śląsk między Austrią a Prusami. W latach 1759–1761 przeciągające przez miasto i państwo milickie sprzymierzone z Austrią wojska rosyjskie dopuszczały się rabunków i nakładały na ludność kontrybucje. Rzemieślnicy nie mogli spokojnie pracować, mieszczanie-rolnicy tracili plony, przychówek i sprzęt rolnicze, opuszczali miasto najbogatsi kupcy. W 1761 r. Milicz miał tylko 710 mieszkańców²⁴³.

Pewna poprawa nastąpiła, gdy do miasta zaczęli przybywać z Polski tkacze sukna. W 1762 r. było ich 24, a w 1764 – już 39. Zniszczone domy częściowo naprawiono, a częściowo wznieziono na nowo. Rzemieślnikom tym rząd dostarczył wełnę i wkrótce sukno milickie wysyłano nawet do Królewca i Petersburga.

Jeden z ważniejszych opisów miasta pochodzi z końca XVIII w.²⁴⁴ Zgodnie z nim miasto posiadało ratusz, trzy domy akcyzy, stodownie i więzienie. Było w nim pięć pańskich (należących do rodu Maltzanów) i 140 magistrackich budynków mieszkalnych, a na przedmieściach trzy pańskie i 14 magistrackie; były też 34 pojedyncze stodoły i jedna pusta parcela. Ulice, poza tylnymi, były już całkowicie brukowane, domy w większości jeszcze z drewna i gliny, tylko kilka z *bindwerkem* – konstrukcją drewnianej uzupełnionej cegłą. Tylko pięć z nich było krytych *flachwerkem* – płaskimi dachówkami, pozostałych 157 gontami i strzechami. Nic więc dziwnego, że w latach 1787, 1798, 1800, 1819 i 1824 w mieście wybuchały duże pożary. W 1787 r. było w Miliczu 1282 mieszkańców, w tym 20 Żydów i 96 członków garnizonu, który tworzył szwadron huzarów księcia Eugeniusza Wittemberskiego.

Urbarz browarniany zawierał 120 miejsc (nie było browaru, bo miasto nie wysyłało piwa na zewnętrz). Handel odbywał się dwa razy w tygodniu – w środę i sobotę, były też targi tygodniowe i trzy jarmarki, najstarszy na święto Zesłania Ducha Świętego (Zielone Świątki), pozostałe na św. Jerzego i św. Michała. Umieszczony w tym samym opisie spis uprawianych w mieście rzemiosł obrazuje przewagę rzemiosła konsumpcyjnego, co potwierdza rolę miasta jako centrum obsługi okolicy. Świadczy też o tym duża liczba piekarzy i rzeźników. W mieście działały w tym czasie: aptekarz, 2 laziebników i golarzy, 11 piekarzy z 12 ławkami, browarnik, 2 rusznikarzy, 2 bednarzy, 2 farbiarzy, 11 rzeźników z 12 ławkami, kapelusznik, grzebiennik, 4 kuśnierzy, blacharz, 32 płocienników z 48 stołami, malarz, 2 murarzy, 2 igielników, cukiernik pieprzowy, pasamonik, kolodziej, 4 rymarzy, 3 czerwonoskórników, siodlarz, 2 ślusarzy, 5 kowali, 8 krawców, kominiarz, 16 szewców z 21 ławkami, 6 galganiarzy, 2 mydlarzy, jedwabnik, kamieniarz, 4 stolarzy, 11 garncarzy, 18 sukienników, biało-skórnik, 2 cieśli a także handlarz dziką zwierzyną. Garncarze wyrabiali zielono emaliowane garnki, poszukiwane na jarmarkach pod nazwą „towarów milickich”. Zakaz handlu w domach powodował, że obok ratusza na Rynku funkcjonowało 16 kramów. Na planie z 1800 r. widoczne są one w południowo-zachodniej części Rynku, w miejscu, gdzie w połowie XIX w. znajdowała się apteka (ob. Bank PKO BP SA).

PAŁAC I PARK

W latach 1797–1798 stanął według planów Karla Gotfryda Geißlera pałac Joachima Karola von Maltzana. Zastąpić miał on stary zamek. Główny korpus klasycystycznej budowli powstał na osi wschód–zachód, na miejscu dawnego browaru, uzupełniony przy północnych narożnikach o pałacowe oficyny. Około 1910 r. zostały one częściowo przebudowane i otoczone murem z ozdobną neoklasycystyczną bramą, a dziedziniec przedpałacowy wypełniono antykizującymi figurami. Pałac spowodował organizację nowej osi kompozycyjnej parku – od usytuowanego na zachód od miasta skrzyżowania dawnej drogi, która prowadziła z miasta

7. Widok pałacu i zamku, 1805

na zachód, oraz prostej alei biegającej z folwarku zamkowego na północ. Nowa aleja biegła obok południowej elewacji pałacu prosto do zachodniej bramy parkowej. Założony przy tej alei przez Leonarda Schätzela romantyczny park z licznymi stawami dopełniał całość kompozycji. Projektant wykorzystał na urządzenie stawów meandry dawnej Młynówki i położony na północ od nich, widoczny na XVIII-wiecznym planie *Latzel Teich*. Po północnej stronie głównej alei wykopano prosty kanał, zakończony od zachodu okrągłym stawem z wysepką, na której wzniesiono romantyczny pawilon. Od strony miasta ustawiono w 1815 r. klasycystyczną bramę wjazdową (Brama Pokoju), zachowaną tylko częściowo, podobnie jak zachodnia brama wjazdowa do parku – „Czarna Brama”. Zachowała się natomiast trzecia brama, usytuowana bliżej miasta²⁴⁵.

Rafał Eysymontt, Łukasz Krzywka

POŻARY I ODBUDOWA MIASTA W WIEKU XIX

Stan miasta po powstaniu założenia pałacowo-parkowego ilustruje plan z 1800 r. Wraz z powstawaniem nowych kanałów i stawów w parku regulowano również inne stawy i cieki wodne. Tak np. na miejscu dawnego wielkiego stawu o nazwie *Bader-Teich* na planie widoczny jest bagnisty teren. Większa skala tego planu (1:5000) pozwoliła oddać nie tylko zarys wszystkich bloków zabudowy, lecz również zarys ratusza, odwachu i kramów rynkowych. Widoczne są również inne obiekty miasta i przynależny do dóbr Maltzanów teren na zachód od centrum, a także, na wschód od terenu przykościelnego, fragmenty bollwerku.

Do rozwoju miast śląskich w XIX w. przyczyniła się reforma ministra Steina-Hardenberga z 1808 r. Uległ wówczas likwidacji monopol ograniczający handel do placu rynkowego. Konsekwencją było pojawienie się sklepów poza głównym placem i ogólne ożywienie gospodarcze. W 1809 r. byli w Miliczu tylko dwaj kupcy i pięciu koncesjonowanych kramarzy, w 1861 – 36 kupców i 49 małych handlarzy²⁴⁶.

W 1809 r. powstały również nowe urzędy miejskie i biura, wśród nich deputacja budowlana, zajmująca się nowymi i reperacjami starych budowli publicznych, meldowaniem, udzielaniem zgody na budowle prywatne, brukowaniem ulic itd. Inne z 11 deputacji zajmowały się sprawami

8. Łuk tryumfalny, tzw. Brama Pokoju i pałac, po 1815

kościelnymi i szkolnymi, opieką nad biedotą, sprawami przeciwpożarowymi, przestępcością i porządkiem, oświetleniem, wodociągami, nadzorem nad więzieniem, sprawami sanitarnymi, podatkami, miarami i wagami, kwaterunkiem wojskowym, zadłużeniami wobec miasta. W maju 1809 r. określono wzajemne stosunki miasta i państwa stanowego Maltzanów. Wyznaczono m.in. roczny czynsz, uzyskiwany przez państwo stanowe z domów i parceli²⁴⁷.

Problemem były nadal pożary, którym sprzyjała opisywana jeszcze w XVIII-wiecznych kronikach drewniana zabudowa typu szczytowego. 25 maja 1819 r. wybuchł wielki pożar, który zniszczył 64 domy – 151 rodzin zostało bez dachu nad głową. Spłonęła wtedy cała południowa strona Rynku i częściowo północna i zachodnia, obecne ulice Wrocławskie, Garncarska i zachodnia strona Zamkowej, poczta i domy bramne. W 1824 r. miał miejsce następny wielki pożar, po którym obecne ul. Szewską i Polską odbudowano w całkiem nowym smaku, tak że miasto wyglądało dużo lepiej. W 1829 r. spłonęła cała wschodnia część Przedmieścia Niemieckiego, aż do Młynek.

Pożary wymusiły gruntowną odnowę Milicza. Polegała ona na przebudowie budynków szachulcowych w zabudowie szczytowej w murowane budynki kalenicowe. Miano to uniemożliwić powstawanie ognisk pożaru w koszach między polaciami szczytowych budynków i ułatwić dostęp do dachów z drabin. Nowością było wznoszenie całych ciągów pierzei ulicznych, a nie poszczególnych kamienic. Tendencja ta zgodna była z ogólnopruskimi przepisami budowlanymi. Za Fryderyka Wielkiego zakazano w 1757 r. na Śląsku wznoszenia w miastach budynków innych niż murowane, zakazano też ubezpieczania budynków drewnianych²⁴⁸. W Miliczu widoczne jest również wprowadzenie jednolitych zamknięć ciągów zabudowy w postaci ściętych naczółków dachów (do dziś takie naczółki zachowały się na północno-wschodnim narożniku Rynku oraz obecnych ulicach Szewskiej i Kuźniczej). Wprowadzono także jednolitą numerację posesji.

O wspólnym projektowaniu całych pierzei w Miliczu świadczą jednakowo wysokości kalenic sąsiadujących budynków, a także podobne podziały horyzontalne elewacji, w postaci podwójnych pasów tynkowych pod oknami drugiej kondygnacji. Jedynie kamienice zachowujące dawne szerokości parcelli, na ogół czteroosiowe, wznoszone były jako osobne przedsięwzięcia budowlane, o czym świadczą ich odrębne podziały na kondygnacje. Jednocześnie na niektórych odcinkach pierzei rynkowej, np. w pierzei zachodniej (nr 8–12) czy pierzei północnej (nr 17–20), identyczne podziały elewacyjne świadczyć mogą o jednocosznym wznoszeniu tych budynków. Można to kojarzyć z wielkim pożarem pierzei zachodniej i północnej w 1819 r. – ujednolicona forma budowli związana mogła być z dotacjami rządowymi na odbudowę miasta, pozwalającymi na szybką, jednolitą zabudowę, prowadzoną przez jedną firmę budowlaną. Poza tymi czysto praktycznymi aspektami pruska koncepcja miasta, wprowadzona zapewne wraz z samorządową reformą ministra Steina, obejmowała również regulacje obejmujące kolorystykę i podziały elewacji budowli.

Pożary spowodowały też uporządkowanie głównego placu miasta – m.in. pozbito się browaru z Rynku. Jeszcze w połowie XIX w. do miasta należał browar, słodownia i gospoda „Pod Czarnym Orłem”²⁴⁹. Nieco mniej jednolita niż zachodnia i północna jest pierzeja wschodnia Rynku. Być może to brak wielkich dotacji spowodował, że budowy prowadzone tu były bardziej indywidualnie²⁵⁰. Spośród kamienic rynkowych wyróżniały się te pełniące funkcję gospód. Należały do nich np. Rynek 35 w południowej pierzei – z charakterystycznym płytkim ryzalitem na elewacji, czy Rynek 37 – z dwoma osiemioma elewacjami obramionymi pilastrami.

J.G. Knie wylicza w 1830 r. w Miliczu m.in. aptekę, 2 browary, gorzelnię, fabrykę tytoniu, młyn wodny, 2 cegielnie, miejski browar, 2 farbiarnie, 2 młyny do kory, 5 garbarzy, tkalnię Indianą na 65 krosien i wełniarnią na 4 krosna, 46 szewców, 6 garncarzy, 20 kupców, 3 kramy i targi wolowe, mieszkańców Dom Strzelecki, kawiarnię, 5 gospód, 2 jadłodajnie, 9 szynkowników²⁵¹.

Rok 1833 to końcowa data powstania zabudowy murowanej większości ulic Milicza. Kronika z tego roku wspomina: *Jest tu murowanych domów krytych dachówką 111 (w czym Rynek, Bartsch Straße (Polska), Breslauer Straße (Wrocławskie) i Topfer Straße (Garncarska) od ostatniego pożaru zostały wybudowane jako murowane), nie murowanych, krytych dachówką jest pięć, wszystkie pozostałe z bindwerku z dachem z gontów*²⁵².

W 1834 r. na Rynku i najważniejszych traktach komunikacyjnych wymieniono „kocie iby” na bruk. Oznaką wzrostu znaczenia Milicza było założenie w 1839 r. drukarni F.W. Lachmanna i powstanie lokalnej gazety „Militscher Kreisblatt”. W 1840 r. było w mieście 200 rzemieślników, 25 kupców, 10 kramarzy, 2 browary, gorzelnia, wiatrak i tkalnia²⁵³. Chodniki powstały w 1893 r.²⁵⁴ W 1897 r. prace brukarskie powtórzono. W 1899 r. drukarnia otrzymała nową siedzibę na ul. Polskiej 15²⁵⁵. W 1905 r. w urzędzie powiatowym otwarto lokalne muzeum²⁵⁶.

Przemiany zabudowy pozwoliły kronikarzowi napisać w 1847 r.: *W ostatnich czasach miasto murowane, [odbudowane] po pożarach, przybrało ładny wygląd*²⁵⁷. Z kolei J.G. Knie w 1845 r. pisze, że Milicz to miasto otwarte, ale z trzema bramami: Zamkową, Polską i Niemiecką (lub Wrocławską). Wymienia również rozciągające się na 200 kroków na południe Przedmieście Niemieckie, dwa mosty na Baryczy i dwa mosty na Młynekce²⁵⁸. Miasto liczyło wówczas wraz z przedmieściami 2231 mieszkańców

9. Narożnik Rynku i ul. Wrocławskiej, ok. 1930

– 1839 ewangelików, 297 katolików i 102 Żydów. Kilka parcel w mieście zajmowało ogrodnictwo zamkowe, funkcjonował szpital (utrzymywany przez pana państwa stanowego), miejski dom pomocy ubogim, królewski odwach, powiatowe więzienie i synagoga. Nadal ważnym elementem była komora celna. Na „mostach polskich” na południowym ramieniu Baryczy aż do 1865 r. pobierano myto, a Maltzanowie dostarczali do ich naprawy 12 mocnych drzew rocznie. Dopiero po przejęciu mostów na Baryczy i Młynekce przez powiatowy zarząd szos pańskie myto zostało zniesione²⁵⁹.

W 1827 r. miasto uzyskało pozwolenie na utworzenie garnizonu. W 1849 r. Milicz został, za poparciem hrabiego Augusta von Maltzan, siedzibą sądu powiatowego. W latach 1875–1877 wymieniono drewniany wodociąg na wodociąg z żelaznymi rurami, a w 1884 r. rozpoczęto budowę kanalizacji. Do 1906 r. skanalizowano Stare Miasto²⁶⁰. W 1885 r. spłonęła szkoła katolicka – w 1887 poświęcono nową budowlę²⁶¹. W 1899 r. rozpoczęto instalację gazowego oświetlenia²⁶². W 1908 r. na przedmieściu południowym wybudowano szpital²⁶³. Dynamikę XIX-wiecznego rozwoju miasta ilustruje wzrost liczby jego ludności:

Rok	Mieszkańców
1825	2207
1840	2231
1855	2839
1867	3348
1880	3444
1895	3859
1905	3692

SYNAGOGA

Zdaniem historyka milickiej społeczności żydowskiej, Żydzi przybyli tu po wojnie polsko-szwedzkiej z 1655 r., jako uchodźcy z Wielkopolski, a od 1685 r. mogli w Miliczu kupować nieruchomości²⁶⁴. W 1818 r. w pobliżu zespołu folwarcznego w Karlowie gmina żydowska kupiła skrawek ziemi z przeznaczeniem na cmentarz. W tym czasie społeczność ta liczyła ponad 40 osób. Teren cmentarza ogrodzony został w związku z pierwszym pochówkiem w 1819 r. W 1869 r. wznieziono tu dom pogrzebowy. Od 1817 r. gmina planowała budowę synagogi. W 1827 r. zakupiła pogórzisko po wschodniej stronie obecnej ul. Garncarskiej 7 i wzniósła klasycystyczną budowlę w 1886 roku przebudowaną w stylu neoromańskim. W 1850 r. zabudowania, mieszczące oprócz synagogi szkołę i zapewne także łazienkę rytuałową, kosztem 2260 talarów unowocześniono i rozszerzono, co było wielkim obciążeniem dla 14 żydowskich rodzin. W 1864 r. społeczność żydowska liczyła 197 osób. Od tego momentu liczba ta się zmniejszała, tak że w 1936 r. było w Miliczu tylko 56 żydowskich mieszkańców. Milicki okręg synagogalny obejmował powiat milicki i okręg żmigrodzki.

RATUSZ

Pierwszy ratusz milicki powstać musiał już w okresie średniowiecza. W 1427 r. w mieście notowany jest burmistrz i czterech rajców. Z XV w. pochodzi również pieczęć miejska²⁶⁵. Stary ratusz wraz z częścią Rynku spłonął w 1717 r. i do 1720 został odbudowany²⁶⁶. Kształt tej budowli znamy jednak tylko z opisu, sporządzonego na podst. widoków z lat 1829 i 1837 oraz starego drewnianego modelu, zniszczonego niestety w 1945 r. Była to dwukondygnacyjna budowla fachwerkowa z wieżą, dla której pokrycia kosztów budowy miasto sprzedało „iąkę Patzolda”. Jak pisał w połowie XIX w. J.G. Knie, w dawnym ratuszu widoczne były ślady jeszcze starszych budowli, a jego wnętrze pozwalało na pomieszczenie lokali magistratu i królewskiego sądu miejskiego. W 1828 r. wieżę ratuszową oznakowano i zamontowano na niej wybijający godziny zegar, ufundowany przez hrabinę von Maltzan, oraz kulę z chorągiewką z patronem miasta, św. Jerzym²⁶⁷. Obok ratusza dobudowano odwach. W 1843 r. ratusz był już w ruinie, jego zachodnia część groziła zawaleniem, więc pomieszcze-

10. Ratusz i apteka, 1927

nia dla policji musiano wynająć w prywatnym domu. W maju 1851 r. rozpoczęto pod kierunkiem mistrza murarskiego Ludwiga budowę nowego, murowanego ratusza²⁶⁸.

Znana z ikonografii trójskrzydłowa budowla z umieszczoną pośrodku wieżyczką zegarową utrzymana była w stylu okrąglolukowym (*Rundbogenstil*), a K. Kluge opisuje też liczne obrazy zdobiące ściany budynku. Dach pokryty był łupkiem, a nad głównym wejściem widniał herb miejski, przedstawiający św. Jerzego ze smokiem. Wieża, na której umieszczono zegar, początkowo pokryta była blachą, ale z powodu korozji w 1866 r. wymieniono ją na lupek. W ratuszu w XIX w. mieściły się sąd powiatowy i magistrat oraz odwach wojskowy z aresztem. W 1934 r. nastąpiła przebudowa. Budynek spłonął 22 stycznia 1945 r. podczas natarcia radzieckich wojsk pancernych²⁶⁹.

PRZEDMIEŚCIE WROCŁAWSKIE I KARŁÓW, NOWE MIASTO

W 1805 r. ówczesny właściciel miasta hrabia Joachim Karol Maltzan przejął większość swojej produkcji tekstylnej na dawny plac handlu białym, usytuowany na południowy wschód od miasta. Dało to początek kolonii *Karlstadt* (Karłów), jednej z najwcześniejzych śląskich dzielnic fabrycznych. Maltzan nawiązał swoim pomysłem do wzorów angielskich (w latach 1770–1786 przebywał na dworze angielskim jako poseł pruski). W 1806 r. odnotowano w Karlowie maszynę do oczyszczania wełny, mechaniczną przedziałnię, manufakturę tekstylną, przedziałnię nici wełnianych, manufakturę płocienniczą i tkalnię perkalu²⁷⁰. Najbardziej widocznym na planach elementem tego założenia był folwark zamkowy, założony na planie trapezu i usytuowany na osi prosto poprowadzonych od zamku ulic Pilsudskiego i Trzebnickiej (*Schützen Straße* i *Trebnitzer Straße*). Za nim usytuowane były przez fabrykę octanu ołowioowego. Po śmierci Joachima Karola Maltzana w 1817 r. całość założenia podupadła, jednak jeszcze w latach 1830–1847 osiedle liczyło 18 domów, a wśród 168 mieszkańców było 18 tkaczy płotna²⁷¹. Samo osiedle składało się z centralnie prowadzonej drogi wychodzącej z wspomnianego folwarku na południe (po jej obu stronach prowadzono po łuku dwie dodatkowe ulice z kalenicowo ustawnionymi domami). Niestety nie zachowało się ono do naszych czasów.

Przy okazji powstania Karłowa przebudowano również cmentarny protestancki kościół pw. św. Anny, przystosowując go do potrzeb nowego przedmieścia. Dawny kościół, usytuowany między Milochowicami i Kaszowem (*Wallkawe, Kasawe*), znany był już w średniowieczu z odpustów w święto Zesłania Ducha Świętego (*Zielone Świątki*) i w dzień św. Anny²⁷². Kościół ten, przekazany w 1654 r. katolikom i wyremontowany przed 1667²⁷³, rozebrany został na początku XIX w. i w 1807 r. położono kamień węgielny pod budowę nowej, klasycystycznej budowli projektu wspomnianego już Leonarda Schätzela.

W 1826 r. zaczęto proces przyłączania do Milicza Przedmieścia Niemieckiego (będącego dotychczas wsią podlegającą jurysdykcji milickiego państwa stanowego, od 1809 r. poddanego już miejskiemu zarządowi policyjnemu), obejmującego również Karlów²⁷⁴. Prawa dotyczące tej fuzji uchwalono dopiero w 1839 r. Dawały one pewne przywileje obszarowi, na którym uprawiano ważną dla Milicza działalność rzemieślniczą. Dom Przedmieścia objął miejski porządek ogniomu. Przedmieście miano również wspólnie z miastem brukować, a miejska policja sprawować miała nadzór nad znajdującymi się tam lokalami rozrywkowymi. Ostatecznie połączenie Przedmieścia z miastem nastąpiło jednak dopiero w 1850 r. Odtąd poddane było ono sądowi powiatowemu. Do miasta wcielono również wydzielone dotychczas z prawodawstwa miejskiego enklawy zamkowe – trzy parcele z zabudową, książęcy dom dla pracowników, dwa domy mieszkalne, pański szpital dla biednych oraz browar z domem mieszkalnym²⁷⁵.

W 2. połowie XIX w. najlepiej rozwijający się obszar Milicza stanowiło Nowe Miasto (*Neustadt*), usytuowane na południowy wschód od centrum. Tu, przy obecnej ul. Wojska Polskiego, wzniesiono w 1845 r. utrzymany w oszczędnich formach klasycystycznych kościół staroluterański. Na przedmieściu to przeniesiono również w 1840 r. parafialny cmentarz, otoczony w 1872 r. murem. W 1885 r. stanęła tu kaplica wzniesiona przez cieśla Schrödera²⁷⁶.

Do rozwoju miasta przyczyniło się wybudowanie w latach 1843–1847 szosy Trzebnica–Zduny²⁷⁷. Zabudowa na przedmieściach miała jednak nadal charakter wiejski. Przeszkodą dla ich rozwoju były stosunki własnościowe. Prawo do pastwisk na przedmieściach (stanowiących 476 ha z 552 ha, czyli 86% obszaru miasta w 1851 r.) mieszczanie stracili dopiero w roku 1873²⁷⁸. Dopiero wówczas możliwa była budowa kamienic czynszowych na Nowym Mieście (wzdłuż ob. ulic Wrocławskiej i Wojska Polskiego). Były one niezbędne dla zapewnienia mieszkań pracownikom „angielskiej” przedzialni, z czasem zaś także dla rozwijającego się garnizonu. Zasadniczym jednak impulsem dla rozwoju tej części miasta było otwarcie w 1875 r. połączenia kolejowego z Oleśnicą, Wrocławiem i Krotoszynem.

Mimo wielu nowych inwestycji (rozwój wspierał stałość władz – burmistrz Generlich rządził miastem przez 43 lata) w latach 1847–1880 nie przybywało szczególnie wiele domów, rosła natomiast liczba mieszkańców. Świadczy to o generalnej zmianie struktury zabudowy i powstawaniu pierwszych wielorodzinnych domów czynszowych. W 1847 r. okrąg rynkowy liczył 54, Stare Miasto 73, okrąg barycki 73, Nowe Miasto z Niemieckim Przedmieściem 65 domów. Miasto miało razem 248 domów mieszkalnych, 354 stodoły i szopy. Zamieszkiwało w nim wówczas 2410 mieszkańców²⁷⁹. W 1880 r. rynek milicki (*Ringbezirk*) liczył 48 posesji z 79 domami; Stare Miasto (*Altstadt*) – 57 posesji z 76 domami, Przedmieście Polskie (*Polnischen Vorstadt*) – 25 posesji z 28 domami, (*Bartschbezik*) – 35 posesji z 43 domami oraz Nowe Miasto (*Neustadt* – wzdłuż obecnej ul. Wojska Polskiego) – 60 posesji z 84 domami. W obrębie granic miejskich znajdowało się wówczas razem 225 posesji z 310 budynków mieszkalnych i 3444 mieszkańców²⁸⁰.

W 1895 r. kolej wąskotorowa połączyła Milicz ze Żmigrodem, Prusicami, Sułowem, Trzebnicą i Wrocławiem. Pierwszy z jej przystanków utworzono przy obecnej ul. Wojska Polskiego, a drugi przy obecnej ul. Trzebnickiej na Karłowie.

W sąsiedztwie dworca kolejowego powstała niewielka dzielnica przemysłowa z gorzelnią i fabryką mączki kartoflanej (1907), a przy obecnej ul. Wojska Polskiego – pod nr 35 mleczarnia (1893), pod nr 37 gorzelnia (1893) i tartak. Istniały tam też dwie małe fabryczki cygar. Około roku 1900 wzniesiona została imponująca zabudowa wschodniej pierzei obecnej ul. Wrocławskiej, rozebrana po II wojnie światowej. Najbardziej jednak monumentalnym obiektem tej części miasta były usytuowane przy obecnej ul. Wojska Polskiego koszary, powstające w latach 1882 (starsza część), 1899 (nowsza część mieszkalna – mistrz budowlany Klein) i 1904 (stajnie)²⁸¹. W 1906 r. był to najwyżej ubezpieczony obiekt miasta, składający się z budynków mieszkalnych dla dwóch szwadronów, dwóch stajni, ujeżdżalni, kuźni i prochowni²⁸².

Dzięki nowym inwestycjom w infrastrukturę komunikacyjną obecna ul. Wojska Polskiego (*Hältergasse*, następnie *Bahnhof Straße*), przekształcona została w jedną z najbardziej reprezentacyjnych ulic tej części miasta, z kamienicami czynszowymi i brukiem położonym w 1906 r. Dzielnicę tę tak opisuje kronikarz w pierwszych latach XX wieku: *Na południe od miasta i Młynówki Przedmieście Niemieckie, całkiem samodzielne osiedle do 1809 roku [...]. Obecnie ta część miasta, z prostymi, szerokimi ulicami, wydaje się odwiedzającym najpiękniejszą*²⁸³.

Slabiej natomiast rozwijało się przedmieście na prawym brzegu Baryczy, wzdłuż obecnej ul. Krotoszyńskiej (*Bartschbezik*), i Przedmieście Polskie. Tu od 1802 r. odbywał się targ bydlęcy, a w 1806 r. powstała garbarnia rodziny Heckmann²⁸⁴. W 1898 r. powstała na Przedmieściu Polskim rzeźnia miejska wg projektu inż. Kaura z Wrocławia, wyposażona w maszyny firmy Weigela z Nysy i Rittnera ze Świdnicy²⁸⁵. W końcu XIX w. była tu też mała wytwarznia dachówek i rur²⁸⁶.

W 1892 r. miasto miało ok. 722 ha powierzchni. Na początku XX w. udostępniono publiczności promenadę parkową, wiodącą nad Barycz.

WSZEWILKI

Osobną częścią Przedmieścia Polskiego była wieś Wszewilki. Niemiecka nazwa „*Ziegelscheune*” – „szopy ceglarskie” – wskazuje na pierwotną funkcję tego obszaru. Pierwsza wzmianka o cegielniach pochodzi z 1590 r. i dotyczy przejmowania dóbr milickich wraz z *Ziegelscheune* przez ród Maltzanów. Cegielnia ta służyła prawdopodobnie przebudowie zamku²⁸⁷.

Natomiast pierwsza wzmianka o osadnictwie we wsi *Ziegelscheune* pojawiła się w 1619 r. Był tu wtedy sołtys dziedziczy, 23 zagrodników dziedziczych i 8 chatupników z małymi działkami o pow. 10 mórg (5,5 ha). Być może chatupnicy ci zatrudnieni byli w miejscowości folwarku.

W 1634 r. było tu 28 zagrodników. Małe parcele powodowały, że osadnictwo w tej wsi, w której głównym zajęciem było rzemiosło, nie było intensywne. W 1780 r. było tu tylko 22 wolnych zagrodników i 6 chatupników, razem 142 mieszkańców. Od 1755 r. czynna była szkoła ewangelicka²⁸⁸. We wsi znajdował się też cmentarz. W 2. połowie XVIII i 1. połowie XIX w. Wszewilki należały do dóbr ordynacji w Nowym Zamku, będącej

11. Stary kościół św. Anny przed przebudową w 1807

12. Nowy kościół św. Anny, 1808

do 1819 r. własnością rodziną Reichenbachów, potem zaś, do 1945 r., rodziną Hochbergów.

Samorządowa reforma Steina-Hardenbecka z 1809 r., kończąca monopol miasta na prowadzenie działalności rzemieślniczej, a szczególnie rewolucja przemysłowa w Prusach umożliwiły szybszy rozwój miejscowości. W 1847 r. osiedle Wszewilki miało dziedziczne sołectwo, 37 domów, 278 mieszkańców, młyn z 1767 r. i wiatrak²⁸⁹. W latach 1894–1895 wybudowano we Wszewilkach zespół wodociągów miejskich, zmodernizowany w 1906 r. W 1927 r. wieś liczyła 335 mieszkańców, w dużym stopniu zatrudnionych w budownictwie. To sprawiło, że szybko przekształcali oni dawne drewniane domy w domy ceglane o dość jednolitym charakterze. W 1939 r. Wszewilki łącznie z przysiółkiem Pomorska liczyły 430 mieszkańców.

Rafał Eysymontt

MIASTO W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM I POWOJENNYM

Tuż przed wybuchem I wojny światowej ludność Milicza liczyła 3780, a w 1939 r. – 5390 mieszkańców²⁹⁰. Tak znaczny przyrost powodował konieczność budowania nowych mieszkań. Rozwój przestrzenny miasta wspomagany był pracami nad planem urbanistycznym. Pierwszy plan dla Milicza, wykonywany w 1914 r. przez firmę państwowych mierniczych Meltzera i Kreuza (znaną z planów wykonywanych dla Wrocławia), nie został dokończony z powodu wybuchu Wielkiej Wojny²⁹¹. Prace wznowiono w 1919 r., a rok później Meltzer i Kreuz przedstawili gotowy projekt rządowemu radcy budowlanemu Neumannowi. Stare Miasto otoczone projektowaną obwodnicą nie zostało objęte powyższym planem.

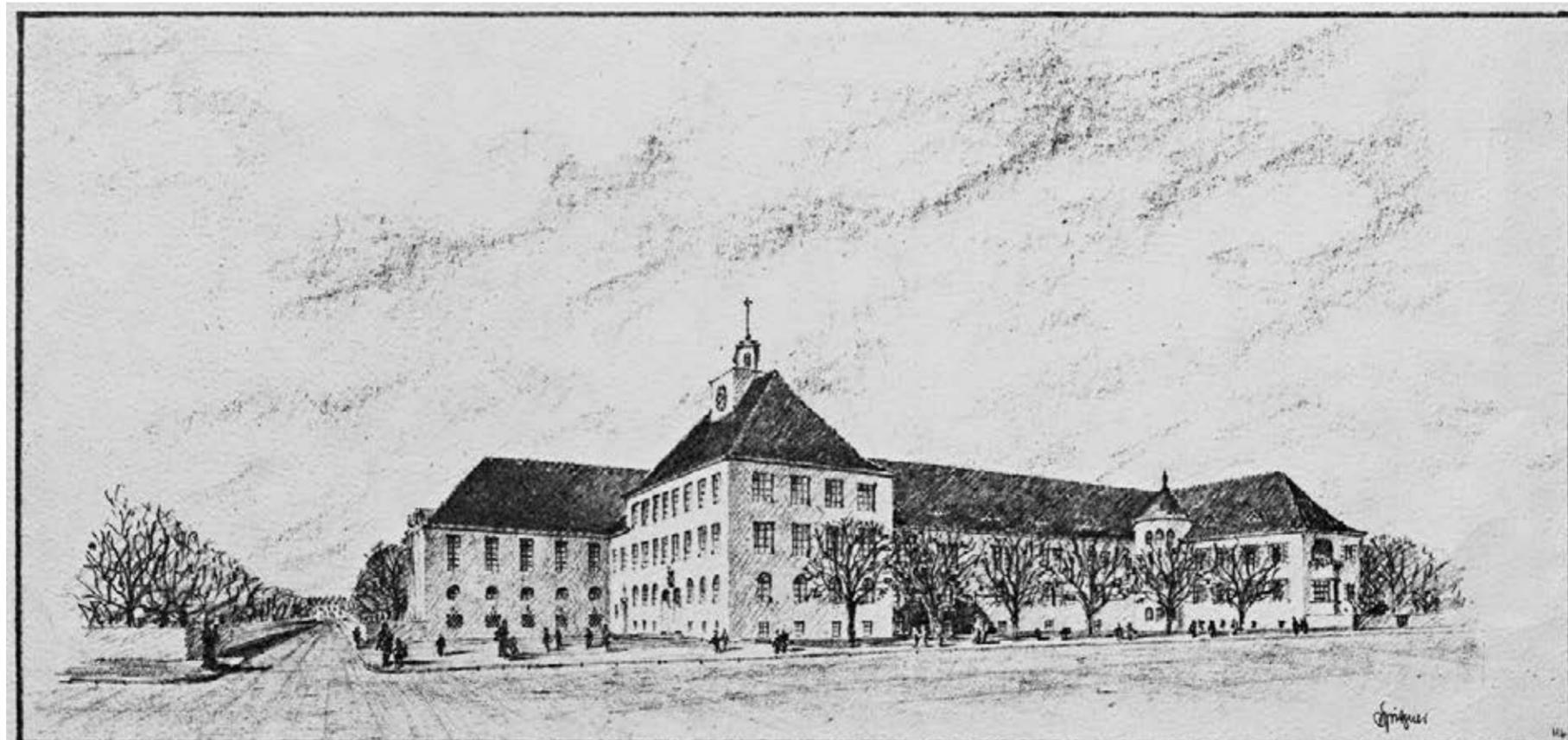
W 1923 r. nadradca budowlany Schreier na zlecenie zarządu kraju województwa przeprowadził wizję lokalną. We wnioskach ogólnie stwierdzono, że plan Meltzera i Kreuza nie spełnia już oczekiwani. Uznano również za konieczne rozprowadzenie ruchu od południowej strony Starego Miasta.

sta w kierunku oddalonego o 1,5 km dworca kolejowego i usytuowanie na południe od tej drogi nowego terenu budowlanego z elementami ziemionymi. Postanowiono wykorzystać wykonane pomiary i wykonać nowy plan. Zadanie to zaproponowano prof. Hermanowi Jansenowi z Berlina i referentom budowlanym Schlesische Heimstädte.

W 1925 r. nowy plan stref budowlanych dla Milicza był już zaawansowany. Interesująco przedstawiała się jego część historyczna. Czytamy tam: [...] własność prywatna długo blokowała rozwój miasta, nie pozwalając w latach 1808–1850 włączyć w obszar miasta tzw. Przedmieścia Niemieckiego, obszaru na południe od Młynówki. Osiedle to rozwinęło się jednak jeszcze przed przeprowadzeniem linii kolejowej [...]. Granice „okręgu polskiego” w dużym stopniu tworzyły wcześniej Barycz. Grodzisko leżało na prawym brzegu, na tzw. Hopfenbergu, na środku bagnistej łąki. Na pierwsze osiedle wybrano lewą stronę rzeki, ale nadal było ono częściowo otoczone przez bagna. Z tego powodu rozwój zabudowy miasta nastąpiwał ku południu, wzduż drogi do Wrocławia. Ta tendencja została poprzez budowę kolei żelaznej w 1875 r. wzmacniona i rozciągnięta na obszar na wschodzie [...].

Zgodnie z zasadniczymi zapisami tego planu Stare Miasto oraz dawne Przedmieście Niemieckie (teren obecnych ul. Wrocławskiej, Wojska Polskiego i projektowanej ulicy nr 1 miały być traktowane jak strefa mieszana, o zabudowie zwartej budynkami dwu- i trzykondygnacyjnymi, z dopuszczalną obecnością małego rzemiosła (bez uciążliwych zapachów i hałasu). Główne drogi powinny być zabudowane trzykondygnacyjnie, a wnętrza bloków dwukondygnacyjnie. W podsumowaniu architekt Gerhard Schreier pisze, że *Generalbesiedlungplan* (ogólny plan zasiedlenia) ma chronić to, co się w mieście cennego zachowało i kontynuować linie rozwoju z ostatnich stu lat. Plan ten został przyjęty przez radnych miejskich w 1926 r. Przy okazji magistrat Milicza stwierdził, że przewidywana zabudowa Starego Miasta nie może być wyższa niż dwukondygnacyjna.

W 1927 r. przedstawiono projekt obwodnicy miejskiej, oprotestowany jednak przez rodzinę Maltzanów. W styczniu 1937 r. konserwator zabytków prowincji śląskiej Günther Grundmann uznał, że opracowywany przez milickiego architekta Langego *Fluchlinienplan* (plan regulacyjny) jest dobry, niemniej zalecał konsultacje z architektem Heiligiem z Berlina i radcą budowlanym magistratu Wrocławia Böhmem.

13. Widoki elewacji gimnazjum, 1928

Najważniejszym rezultatem nowych planów zagospodarowania przestrzennego miasta była znaczna rozbudowa przedmieścia południowego. Dzięki nim zabudowa dawnego osiedla Karlów nabrała charakteru miejskiego – zwartego, a jednym z ważniejszych elementów rozbudowywanego przedmieścia stał się urząd powiatowy, usytuowany u stynku dwóch ulic – od miasta *Major von Richthofen Straße* (obecnie ul. Ksiazka Waresiaka), a od zamku *Schützen Straße* (obecnie ul. J. Piłsudskiego). Projekt budynku wykonał już w 1914 r. znany architekt działający w Berlinie i we Wrocławiu – Theo Effenberger²⁹². Powstały nowy plac przed urzędem zastąpił plac obok Kościoła Łaski, dotąd jeden z ważniejszych w mieście (tu w 1873 postawiono, tak ważny dla wychowania patriotycznego, pomnik ofiar wojny francusko-pruskiej z 1871)²⁹³. Od tych dwóch placów poprowadzono w kierunku wschodnim proste ulice – *Stein Straße* i *Ulanen Straße* (obecne ul. Armii Krajowej i Grunwaldzka), które stały się podstawowymi elementami sieci komunikacyjnej rozbudowywanej dzielnicy południowej. Największym zrealizowanym przedsięwzięciem urbanistyczno-architektonicznym przełomu lat 20. i 30. XX w. było wzniesienie *Ostlandschule* przy obecnej ul. 11 Listopada (*Ludwig Jahn Straße*) i otaczającej ją dzielnicy willowej. Milickie gimnazjum powstało z koniecznością zastąpienia dawnych szkół w Krotoszynie i Rawiczu, które po zakończeniu Wielkiej Wojny znalazły się za granicą, w Polsce. Gimnazjum *Ostlandschule* wzniesiono w latach 1928–1929 wg projektu architekta Hansa Spitznera. Budowla ta, o interesującej formie, składała się z trzech skrzydeł, z których jedno zaopatrzone było od strony podwórza w arkady²⁹⁴. Dekoracja łączyła w sobie cechy neoklasycyzmu i modnego w latach 20. XX w. stylu art déco. Te same cechy miało również otaczające ją osiedle domków jednorodzinnych z drugim ważnym obiektem użyteczności publicznej – kinem „Kapitol”, usytuowanym na skrzyżowaniu obecnych ul. Armii Krajowej i T. Kościuszki (*Andreas Straße*). Osiedle willowe, z nowo wytyczonymi i obsadzonymi drzewami ulicami – obecnie: ul. 11 Listopada, Grunwaldzka i gen. S. Grota-Róweckiego (*Garten Straße*) – zabudowano budynkami o podobnych gabarytach, ale zróżnicowanych detalach architektonicznych. Uwagę zwracają również starannie zaprojektowane, zachowane do dzisiaj ogrodzenia.

W 1940 r. powstała propozycja planu gospodarczego dla Milicza w skali 1:5000. Plan ten charakteryzowała typowe dla okresu narodowego socjalizmu rozwiązania ekspansjonistyczne (monumentalne budowle i założenia urbanistyczne, nieuzasadnione wielkością i rangą miejscowości), co można wytlumaczyć nadgranicznym położeniem miasta. Część historyczna opracowania podkreślała prostoliniowość pierwotnego układu przestrzennego, usytuowanego na drodze z Wrocławia poprzez Milicz do Cieszkowa, zmienioną na skutek usytuowania rezydencji Maltzanów pod kątem prostym w stosunku do istniejącego już układu. Jednym z podstawowych zadań nowego planu miało być usprawnienie komunikacji poprzez wybudowanie obwodnicy, przebiegającej obok ruin zamku. Zmiany przewidziano również w centrum. Tak na przykład dla ułatwienia komunikacji pieszej w domu na narożniku ulicy prowadzącej do Rynku planowano wykonać podcienia dla pieszych. Elementy komunikacyjne stanowiły również osnowę dla nowych elementów zabudowy. Prowadzone równolegle na osi północ-południe ulice przedmieścia południowego miały mieć na swoich południowych krańcach trapezowe place

zamknięte powtarzalnymi budynkami. Proponowane nowe rozwiązania miały zmienić obraz miasta, nadając mu bardziej monumentalny charakter. Jednym z nowych charakterystycznych elementów miał być dom *Hitlerjugend* na prawym brzegu Baryczy, na Górze Chmielowej, połączony osią urbanistyczną z placem sportowym na wschód od miasta.

Uzupełnieniem projektu były szczegółowe plany dla terenów usytuowanych w południowej części miasta, między Kościołem Łaski a budynkiem urzędu powiatowego. Prezentowały one typowe dla epoki narodowego socjalizmu osie i dominanty urbanistyczne. Najbardziej imponujący spośród nowych budowli miał być usytuowany po południowej stronie *Richthofen Straße* trzyskrzydłowy Dom Partii. Realizacja tego planu wymagałaby sporych wyburzeń w miarę nowych, kilkunastoletnich budynków. Planów tych nie zrealizowano, natomiast w 1941 r. powstał nowy plan, z podziałami na klasy budowlane. Paradoksalnie, niektóre elementy tego planu zostały zrealizowane, podobnie jak projektowana już w latach 20. obwodnica, dopiero po wojnie – w innym kraju i w innych realiach.

CENTRUM W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

W okresie międzywojennym nie podejmowano poważnych działań architektonicznych w centrum Milicza – na nowe inwestycje nie było po prostu miejsca, zaś dalej od Rynku nie opłacało się inwestować. W 1930 r. o Miliczu pisano: *To, co się przybyszom podoba, to ujednoliciona dwukondygnacyjna zabudowa Starego Miasta i przedmieścia baryckiego*. Zastanawiano się też, czy domy nowoczesne są ozdobą Rynku. Autor tej analizy wątpił także w urodę przeskalowanego budynku apteki „Pod Orlem”: *Apteka, ostatnio odnowiona, dużo lepiej wyglądałaby w innym niż przy wejściu na Rynek miejscu*²⁹⁵.

Zachowane księgi adresowe świadczą o ówczesnej strukturze społecznej miasta, charakterystycznej dla tego typu miejscowości. W latach 1925–1926 na Rynku było 38 parcer, wszystkie prywatne, oprócz Ratusza²⁹⁶. Ich właścicielami byli najczęściej kupcy, w mniejszym stopniu właściciele gospod, jeden dorożkarz i trzech szewców. Na obecnej ul. Szewskiej na 14 istniejących parcerów 6 należało do rzemieślników, a pod numerem 4 mieścił się dom sióstr katolickich. Z kolei na obecnej ul. Garnarskiej na 16 odnotowanych parcerów 8 stanowiło własność rzemieślników, a pod numerem 8 była synagoga.

W księdze adresowej z 1939 r. w strukturze zawodowej centrum miasta nadal dominowali krawcy i szewcy, choć było też wielu właścicieli gospod i sklepików kolonialnych oraz osoby związane z budownictwem – architektów, mistrza budowlanego, murarza czy cieśla²⁹⁷.

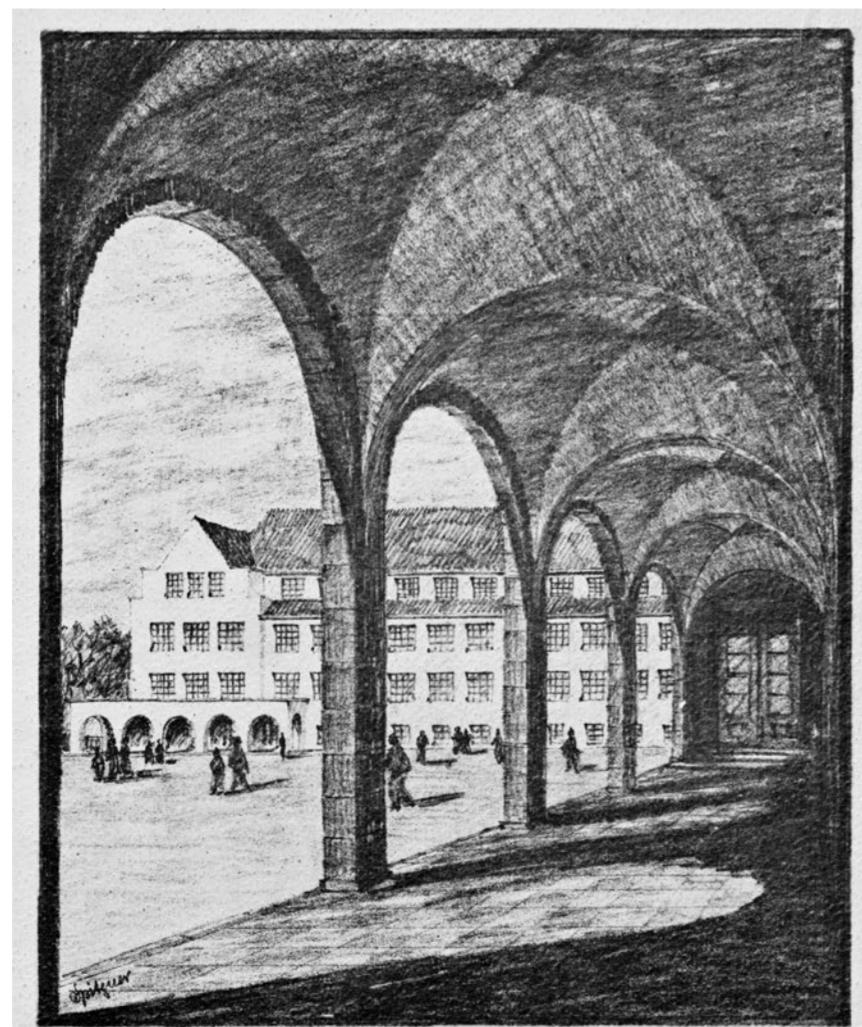
Kolejne dokumenty dotyczące historii Milicza z okresu międzywojennego zawierają akta Konserwatora Zabytków Prowincji Dolnośląskiej²⁹⁸. Miejscowy architekt Emil Lange pisał już w 1935 r. do konserwatora w sprawie zagrożenia „obrazu historycznego miasta”. W aktach konserwatora zachował się artykuł Langego z 1936 r., zamieszczony w lokalnej gazecie, zawierający pochwałę narodowo-socjalistycznej sztuki budowania miast, wkraczającej do Milicza wraz z nowym statutem miejskim. Znalazło się tu też potępienie zbytniego indywidualizmu oraz pochwałę podporządkowania społeczeństwa dla uzyskania podobnego piękna i harmonii, jak w niemieckich miastach i wioskach w okresie średniowiecza. Za przykład podawał autor rynek milicki, wybudowany jak od jednego odlewu wraz z sąsiadującymi ulicami. Natomiast za negatywny przykład uznał budynki z bezsensownymi, posiekany formami dachowymi, będącymi świadectwem głębokiego upadku kultury budowlanej i zniszczenia nastroju malomiasteczkowej idylli²⁹⁹. Interesujące, że w 1944 r. zamierzano rozebrać średniowieczny zamek milicki w celu pozyskania materiału na budowę osiedli dla uciekinierów z terenów opuszczanych przez Niemców w wyniku klęski wojennej.

W okresie międzywojennym zaczęto powiększać powierzchnię mieszkalną budynków w historycznym centrum poprzez adaptację poddaszy, co niekorzystnie zmieniało charakterystyczne dla Milicza połacie dachowe z lukarnami „powiekowymi”. Przykładem takich wczesnych adaptacji są budynki przy ob. ul. Garnarskiej 5 i 11, Lwowskiej 4, 8 i 20, Polskiej 13 oraz Rynek 13 i 15. Poza tym, mimo oporu władz konserwatorskich, sporo witryn sklepowych – zwłaszcza w budynkach przyrynkowych – wzbowiaco o modne wówczas okładziny ceramiczne.

Znacząca dla dziejów przemian miasta w czasie II wojny światowej jest korespondencja Prezydenta Prowincji z 1942 r., dotycząca planowanych wyburzeń, koniecznych do poszerzenia wjazdu na Stare Miasto. Plan ten, któremu patronował architekt Heilig, zakładał rozbiórkę północnej i południowej części Starego Miasta w pobliżu Bramy Wrocławskiej i Bramy Polskiej. Proponując rozbiórkę budynków argumentowano, że nie zniszczy się przy tym szczególnych budowli, trzeba się natomiast zgodzić z nowym przebiegiem ulic.

MIASTO PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

Podczas II wojny światowej Milicz nie doznał dużych zniszczeń aż do 22 stycznia 1945 r., gdy spłonął całkowicie ratusz. Ogółem w wyniku działań wojennych zniszczeniu w mieście uległo 40% budynków³⁰⁰. 24 czerwca 1945 r. kazano Niemcom opuścić miasto.

14. Widok dziedzińca gimnazjum, 1928

Z relacji dawnego mieszkańca wynika, że do końca lat 50. XX w. w przedwojennym stanie zachowała się większość sklepów i domów. Spłonęła tylko zabudowa na parceli piekarza Hellmana na rogu Rynku i obecnej ul. Kościelnej, brakowało niektórych domów przy *Mantelstrasse* i zabudowy jednej parceli przed mostem na Baryczy. Największe były zniszczenia przy obecnej ul. Wrocławskiej, gdzie w 1945 r. na północ od kościoła ewangelickiego spłonął dawny Hotel „Laske” i poczta³⁰¹.

Projekt poszerzenia wjazdu na teren Starego Miasta od strony południowej i północnej, powstały w latach wojny, zrealizowany został dopiero w okresie powojennym. Podobnie *Uproszczony plan zagospodarowania przestrzennego* z 1947 r. powtarzał podstawowe zapisy wykonanego w 1940 r. planu zagospodarowania, który dzielił miasto na strefy zabudowy zwartej, rozproszonej i zieleni.

W 1961 r. miasto liczyło już 6243 mieszkańców³⁰². Jednym z ważniejszych dokumentów powojennych jest spis zasobów mieszkaniowych z 1967 r. Znaczną przewagę miała ówczesna własność komunalna, zwłaszcza na ulicach bliższych centrum, natomiast domów prywatnych więcej było na ulicach oddalonych od Rynku. Słaby rozwój gospodarczy miasta spowodował jednak, że jeszcze w latach 60. XX w. wiele nieruchomości na samym Rynku należało do osób prywatnych³⁰³.

Do największych inwestycji okresu powojennego zaliczyć należy Zakład Produkcji Betonów Komórkowych i elektryfikację linii kolejowej Oleśnica-Krotoszyn (1986)³⁰⁴. Podobnie jak przed wojną, jednym z najważniejszych zakładów przemysłowych w mieście pozostaje tartak. Ważna jest też mleczarnia. Miasto jest siedzibą trzech szkół podstawowych, dwóch liceów ogólnokształcących i znanego również poza Dolnym Śląskiem Zespołu Szkół Leśnych, usytuowanego w dawnym pałacu Maltzanów.

Dopiero w początkach XXI w. przywrócono właściwy charakter Rynkowi jako przestrzeni urbanistycznej, likwidując utworzony po II wojnie światowej na miejscu dawnego ratusza skwer. Uporządkowano też wstępnie teren targowiska i zbudowano postulowaną już od lat 20. XX w. miejską obwodnicę. Największe wielorodzinne osiedle mieszkaniowe usytuowano na zachód od ul. J. Piłsudskiego. W 1998 r. wybudowano w stylu nawiązującym do Kościoła Łaski (obecnie kościoła pw. św. Andrzeja Boboli) nową plebanię. Największe inwestycje ostatnich lat to szpital powiatowy przy ul. Grzybowej, hala sportowa i modernizacja oczyszczalni ścieków³⁰⁵.

Podobnie jak przed rokiem 1945, również obecnie Milicz stanowi stolicę powiatu ziemskiego. Powiat ma powierzchnię 716 km² i ludność liczącą ponad 37 000 osób. W jego skład wchodzą trzy gminy: Milicz, Krośnice oraz Cieszków. Gmina Milicz zajmuje obszar o powierzchni 436 km², z czego powierzchnia samego miasta – 13,5 km². W 2015 r. w mieście mieszkały 11 874 osoby³⁰⁶.

Życie kulturalne miasta związane jest z Ośrodkiem Kultury w Miliczu i jego filią w Sułowie. Ośrodek jest gospodarzem sali widowiskowej na 200 osób i estrady plenerowej. W budynku tym mieści się również biblioteka publiczna. Miasto ma także halę sportową, stadion z trybuną na 640 miejsc i odkryty basen. Na obrzeżach miasta znajduje się także kort tenisowy. W mieście funkcjonują dwa hotele – „Liber” i „Widmar”.

Działalność gospodarcza w mieście i na jego zapleczu związana jest głównie z rolnictwem. Na terenie gminy działają państwowe zakłady „Stawy Milickie” – największy w Europie ośrodek hodowli karpia. Branżę mieszącą reprezentują dwa zakłady przetwórstwa: „Duda SA” oraz „E. i M. Smolarek”.

Jednym z najważniejszych aktów prawnych okresu powojennego było dla Milicza powołanie 3 czerwca 1996 r. Parku Krajobrazowego Doliny Baryczy, obejmującego 90% powierzchni gminy Milicz. Park stanowi kontynuację powołanego już w 1949 r. Leśno-Stawowego Obszaru Ochronnego i utworzonego w 1963 r. rezerwatu „Stawy Milickie”³⁰⁷. W tym największym w Polsce parku krajobrazowym (87 tys. ha) chroniona jest dolina rzeki wraz z łąkami, starorzeczami i terenami podmokłymi oraz stanowiskami jako siedliskiem rzadkich i chronionych gatunków roślin i zwierząt.

Najważniejszą drogą przebiegającą przez miasto jest biegnąca z południa na północ droga krajowa Nr 15: Wrocław–Trzebnica–Gniezno–Toruń–Olsztyn. Przez teren gminy przebiega jednotorowa, zelektryfikowana linia kolejowa z Oleśnicy przez Milicz i Krotoszyn do Gniezna. Łączy ona północno-wschodnie obszary Dolnego Śląska i środkową część Wielkopolski. Rozebrano natomiast (1993) tory kolejki wąskotorowej, łączącej Wrocław przez Trzebnicę, Złotów, Sułów, Milicz z miasteczkiem Sulmierzyce. Połączenia lokalne realizowane są obecnie przez wszystkim dzięki sieci komunikacji samochodowej. Dworzec PKS zlokalizowany jest w centrum miasta, w rejonie ulic M. Kopernika, A. Mickiewicza i Dworcowej.

Za zasadniczy cel rozwoju Milicza *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego* z 2015 r. przyjęto budowę zachodniej obwodnicy na trasie drogi krajowej Nr 15. Ma to usunąć z miasta uciążliwy ruch tranzytowy i zaktywizować tereny pod inwestycje w północno-zachodniej części Milicza. Obwodnica zrealizowana ma być w sporej odległości od miasta, na zachód od kompleksu zabytkowego parku przypałacowego. Planuje się też budowę obejścia miasta Milicz w rejonie wsi Sławoszowice i połączenie drogi powiatowej Nr 1430 z drogą wojewódzką Nr 448. Inne ważniejsze wytyczne tego studium to:

- odejście od praktyki nadmiernego wydłużania ciągów zabudowy wzdłuż głównych tras komunikacyjnych,
- realizacja obejść drogowych miejscowości,
- budowa zbiorników retencyjnych,
- realizacja tras rowerowych,
- organizacja gospodarki odpadami zwierzęcymi i innymi,
- ochrona zespołów zabytkowych i układów urbanistycznych,
- ochrona korytarzy ekologicznych,
- eksploatacja i przetwórstwo surowców naturalnych (ity, kruszywo, gytia wapienna),
- rozbudowa sieci wodociągowej i kanalizacyjnej,
- modernizacja i budowa dróg.

Studium zakłada kontynuację dotychczasowych kierunków rozwoju miasta. Historyczne centrum, przedmieście północne i południowe pozostały obszarami mieszkaniowymi i usługowo-mieszkaniowymi. Na zachód i wschód od historycznego centrum planuje się zachowanie terenów zielonych (zabytkowy park przypałacowy i park przy ruinie zamku, na wschodzie tereny ogródków działkowych i łąki). Tereny produkcyjne – na południowy wschód od miasta, w rejonie stacji kolejowej, i na prawym brzegu Baryczy. Największe tereny zabudowy wielorodzinnej – na południowy zachód od historycznego centrum, w rejonie ulic M. Kopernika i Grzybowej. Zgodnie więc z tym planem najstarsza część miasta zachowa ukształtowany historycznie owalnicowy kształt, związany z naturalnymi uwarunkowaniami.

Małgorzata Chorowska

ZAMEK W MILICZU – SIEDZIBA BISKUPA, KSIĘCIA, RYCERZA (Plansza nr 4)³⁰⁸

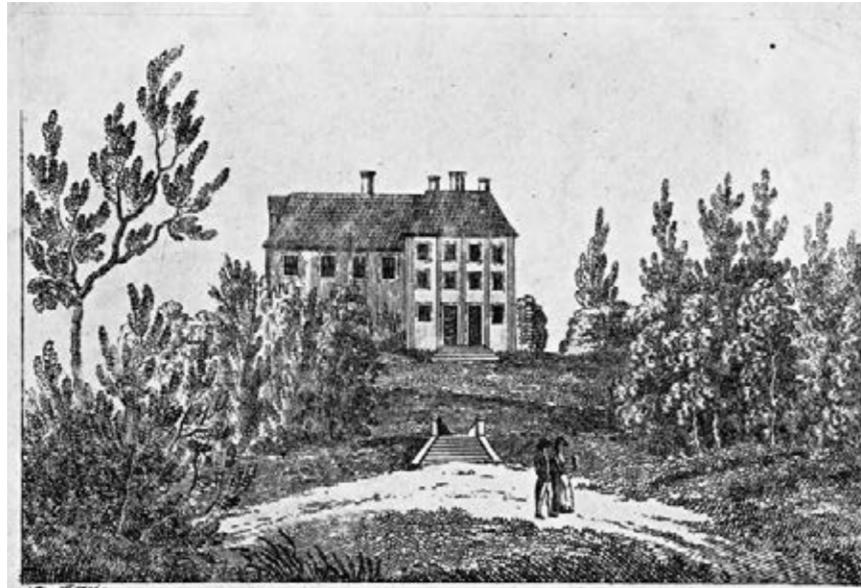
Ruina zamku położona jest na terenie romantycznego parku otulającego pałac hrabiów Maltzanów z 1797 r., na lewym brzegu Baryczy. To spokojne dziś miejsce w przeszłości było widownią głośnych wypadków, aż po ekskomunikowanie króla Czech Jana Luksemburskiego przez biskupa wrocławskiego Nankiera. Istnienie dwóch założeń grodowych przy prawie przez Barycz stanowi odzwierciedlenie skomplikowanych stosunków własnościowych w kasztelanii milickiej, w XIII w. podległej słabnącej władzy książęcej i rosącej w siłę władzy biskupiej. Z kolei brak informacji z XIV w. o działalności w Miliczu kasztelana lub innego funkcjonariusza książęcego dał podstawę tezie o dominacji władzy biskupiej nad książęcą, aż do zaniku tej ostatniej na przełomie XIII i XIV stulecia³⁰⁹. Podobną tendencję dominacji Kościoła na terenie kasztelanii milickiej daje się zauważać w kwestii własności ziemskiej. O ile w *Liber fundationis* z ok. roku 1300 wyliczono 16 posiadłości biskupstwa, to przed rokiem 1358, tj. w końcowym okresie istnienia tam władzy biskupiej, Kościół dzierżył już 32 wsie, zorganizowane w klucz feudalny z siedzibą w grodzie³¹⁰.

WŁASNOŚĆ BISKUPIA

Gród lewobrzeżny powstał w zakolu starorzecza Baryczy, na terenie piaszczystej łachy zasadlony w XII w. W następnym stuleciu łachę tę podwyższono jednorazowo nasypem o wysokości 3 m i utworzono *plateau* o powierzchni ok. 50 × 60 m, zamknięte dość szeroką fosą³¹¹, a przypuszczalnie też pierścieniem wału i palisadą. Zachodni sklon wyniesienia obłożony był brukiem. Najstarszą, murowaną część tego założenia stanowił długi, wolno stojący dom, z obu stron zakończony parą potężnych, prostych przypór. Dom ten miał trzy dwuizbowe kondygnacje, z których dolna była częściowo zagłębiona w nasypie. W niedługim czasie budynek rozbudowano o jeszcze jedno pomieszczenie w ten sposób, że do czoła skarp północnych dostawiono nowe odcinki ścian, już bez przypór. Dom został przedłużony do ok. 40–41 m i uzyskał trójdzelną,

15. Zamek, 1757

16. Stary zamek w Miliczu, pierwsza poł. XIX w. Zamek widoczny w formie klasycystycznej, po prawej gotyckie ruiny

typowo pałacową dyspozycję z najwyższą kondygnacją reprezentacyjną. W jej rozplanowaniu wyróżniało się duże pomieszczenie środkowe, najpewniej aula o wysokości ponad 5,5 m. Obok niej znajdowała się izba mieszkalna, na co wskazuje zachowanie się tam reliktów kominka i trzech dużych okien o obustronnie rozglifionych ościeżach. Luksusowe rozwinięcie stanowiła część sanitarna budynku. Urządzenia ustępowe wraz z kanałami na fekalia zostały ukryte w przyporach i połączone z izbami za pośrednictwem korytarzy umieszczonych w grubości murów.

Tak ukształtowana rezydencja biskupa wrocławskiego i kapituły katedralnej była ważnym strategicznie grodem na pograniczu śląsko-wielkopolskim. W 1337–1339 stała się ona widownią dramatycznych wydarzeń, kiedy to król czeski Jan Luksemburczyk zażądał wydania Milicza, a po odmowie rozpoczęł regularne oblężenie zamku³¹². Jego wysiłki okazały się skuteczne i kasztelan zamku kanonik Henryk z Wierzbna wydał go królowi bez walki. Niepogodzony z tym biskup Nankier, nie mając doczekając się zwrotu warowny rzucił na króla klątwę w 1340 r. i aż do śmierci toczył z nim bezskuteczne spory. Rodzi się jednak pytanie, czy rzeczywiście lewobrzeżny gród w Miliczu był wówczas w pełni obwarowany zamkiem. Z badań archeologicznych wynika, że była to przede wszystkim wygodna rezydencja – pałac, a nie silna warownia. Dopiero po dłuższym okresie użytkowania pałacu opasano go ceglanym murem obronnym, usytuowanym na krawędzi plateau.

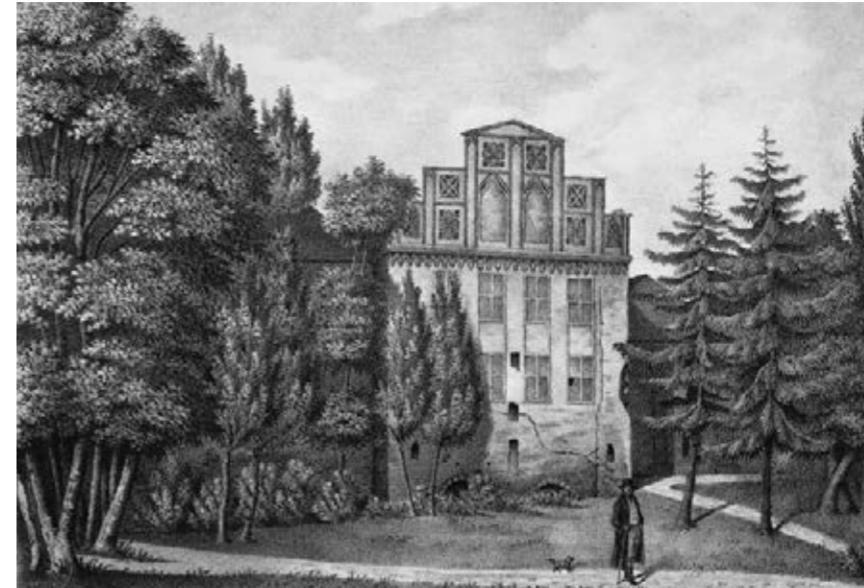
WŁASNOŚĆ KSIĄŻĘCA

Zasadnicza inkastelacja pałacu miała miejsce w następnej fazie funkcjonowania obiektu, najpewniej po zakupieniu w 1358 r. Milicza przez księcia Konrada oleśnickiego³¹³. Wokół pałacu wzniesiono wieloboczny, oskarpowany mur obronny o wysokości 9 m, zwieńczony krenelażem. Wtedy też zapewne rozebrano północną sekcję pałacu, by w jej miejscu wprowadzić niewielki dziedziniec ze studnią, choć nie jest wykluczone, że rozbiorkę spowodowały zniszczenia dokonane przez husytów w 1432 r. Wejście na dziedziniec wiodło od wschodu, pod osłoną nowo wybudowanej wieży. Największe zmiany wprowadzone do wnętrz zamkowych za czasów własności książęcej zaistniały w obrębie auli na drugim piętrze. Uzyskała ona duże, regularnie rozmieszczone otwory okienne, a na osi ściany kominek, ujęty w dwie prostokątne wnęki. Znając szczególne znaczenie, jakie przypisywano kominkom w wystroju i organizacji wnętrza auli dworskiej, można przypuszczać, że symetryczna kompozycja ściany nie była dziełem przypadku, lecz nawiązywała do rozwiązań znanych z wnętrz reprezentacyjnych na zamkach włoskich (*Castel del Monte*) lub francuskich (*Coucy*).

WŁASNOŚĆ PRYWATNA

Z przejęciem Milicza przez możny ród Kurzbachów z Nadrenii w końcu XV w. wiążą się kolejne przebudowy wprowadzone w obrębie zamku. Ich wyróżnikiem były ceglane mury, licowane w wątku gotyckim, z zendrówkami i płaską spoiną bez rysy. Wszystkie ściany domu zostały pomalowane ciemnoceglastą farbą, nałożoną bezpośrednio na powierzchnię spoin i cegieł. Taki sam kolor uzyskał mur obwodowy.

Skarpy pałacu, wystające poza obrys murów obronnych po stronie południowej, zostały zamurowane, a w uzyskaną przestrzeń wpisano po dwie ślepe komory, połączone z wnętrzem dawnej izby mieszkalnej. Wejścia do komór poprowadzono przez dwa skrajne otwory okienne izby, poprzez rozkucie ich ościeży i ścianek parapetowych. Okno środkowe przekształcono natomiast na wlot do korytarzyka, który prowadził między komorami w grubości prostopadłej ściany i kończył się od południa oknem oraz pionowym szybem o przeświecie 60 × 60 cm. Dolna przestrzeń pozostała niezagospodarowana.

17. Zamek z neogotyczną elewacją szczytową, 1841

Co do przeznaczenia owej partii budynku, korytarzyka i pionowego szybu można przedstawić dwie hipotezy, jedną realną, drugą nieco fantaśtyczną. Realna, to oczywiście kolejne urządzenie ustępowe, obsługujące izbę mieszkalną. Tyle, że izba ta miała już swoją latrynę w skarpie zachodniej, a po omawianej rozbudowie jej mieszkalne przeznaczenie stało się mocno wątpliwe, choćby ze względu na zaciemnienie. Druga hipoteza wiązałaby się ze wzmacnieniem funkcji obronnych i prestiżowych zamku przez przekształcenie skarp południowych w basztę, wysuniętą poza obwód murów. W 1508 r. nowy właściciel zamku i wolnego państwa stanowego Zygmunt von Kurzbach zamówił u mistrza Leonharda drugą kamienną wieżę³¹⁴. Jej lokalizacji nie udało się ustalić w badaniach terenowych z lat 1996–1998. W 1536 r. miała miejsce odbudowa nowo wzniesionej wieży, zniszczonej wówczas przez pożar³¹⁵. Jeśli, jak przypuszczamy, chodziło o basztę nadbudowaną nad skarpami, byłaby to wyraźna dominanta w bryle zamku, jak dotąd rozwijanej horyzontalnie. Nadbudowa mogła też wchłonąć pion izb południowych wielkiego domu. Pretrwały tam bowiem, w grubości ściany działowej pomiędzy aulą, a izbą na piętrze, dziś wiodące donikąd, relikty wąskiego biegu schodów. Wejście na schody przebito z izby południowej.

Drewniane stropy we wnętrzach starszej części budynku, poza piwnicą i aulą na piętrze, zostały wymienione na ceglane sklepienia. W ścianę szczytową auli wprowadzono dwa duże wykusze, zawieszone na ćwierćkolistych kamiennych konsolach. One także były pomalowane na kolor ciemnoceglasty.

W XVII w. zaułek między narożnikiem murów obwodowych i wielkim domem wypełniał już wtedy wysoki budynek mieszkalny z dwubiegową klatką schodową i kolejnym urządzeniem latynowym³¹⁶. Dziś budynek ten pozostaje w stanie zaawansowanej ruiny. Jego pierwotny wygląd został dość wiernie przedstawiony przez Endlera na miedziorytowanym widoku zamku z 1807 r. Na styku budynku z murem obwodowym widniała potężna, półkolindryczna skarpa, analogiczna do znanych ze wschodniego odcinka murów bastionowych Wrocławia. Dziś nie ma po niej śladu. Kurt Bimler, na sporządzonym przez siebie planie zamku w Miliczu zaznaczył trzy takie skarpy, po zewnętrznej stronie zachodniego odcinka muru obwodowego³¹⁷. Natomiast, po wewnętrznej stronie tego muru miał się znajdować drewniany ganek nadbudowany nad parterową loggią³¹⁸.

Zamek nie miał już wtedy wieży bramnej. Jej rozbiorka nastąpiła w 1616 r., kiedy to na skutek uderzenia pioruna wieża zawaliła się zabijając pięć osób³¹⁹. W końcu XVII w. wyburzoną też częściowo mury obronne. Po wschodniej stronie zamku stanął dziś nieistniejący, kwadratowy w planie budynek, znany z przekazu ikonograficznego F.B. Wernera z 1750 r. Miał elewację ujęte w pilastry i dwa równolegle dachy. Także średniowieczny wielki dom otrzymywał wówczas trzy murowane kondygnacje i piwnicę, a po stronie południowej dwuuskokowy szczyt z tympanonem. Na niesygnowanej litografii z 1841 r.³²⁰ ukazano dekoracyjny szczyt z ostrołucznymi i trójlistnymi maswerkami w płyccinach wnęk i pilastrów. Poniżej widniały dwa rzędy prostokątnych, tynkowanych blend z namalowanymi iluzorycznymi oknami. Motywy te powstały w wyniku regotyzacji zamku dokonanej w końcu XVIII w., wspólnie z budową przez Karola Geisslera po sąsiedzku klasycystycznego pałacu.

Historia i architektura zamku w Miliczu stanowią zjawisko wyróżniające się na tle krajobrazu architektonicznego Śląska. Wpierw był tu mury pałac biskupi, pokrewny XIII-wiecznym książęco-biskupim dworom we Wrocławiu (przy katedrze) i w Jelcu, następnie warowny zamek książęcy z wielkim domem i aulą, a od schyłku średniowiecza rodowa siedziba Kurzbachów, obecnością wież i czerwienią ścian demonstrującą ich wysoki status jako panów wolnego państwa stanowego.

- ¹ J. Czyżewski, *Dolina Baryczy*, CzasGeogr. t. 19, 1948, s. 125 i nn.; J. Natanson-Leski, *Zarys granic i podziałów Polski najstarszej*, Wrocław 1953, s. 245; W. Semkowicz, *Historyczno-geograficzne podstawy Śląska*, [w:] *Historia*, t. 1, s. 55 i nn.; H. Barten, *Die Siedlungen in Südwestposen, Beiträge zur Siedlungsgeographie des Grenzgebietes zwischen Posen und Schlesien*, Breslau 1933, s. 42–43. Inaczej Z. Wojciechowski, *Pogranicze plemienne śląsko-wielkopolskie i problemy kształtuowania się Państwa Polan*, PZach, 1952, nr 5/6, s. 279 i nn., twierdzący, że zasięg plemienny Śląska wykracza poza dolinę Baryczy i sięgał aż po Obrę.
- ² H. Schuch, *Kastellanei Sandewalde und ihre Germanisierung: eine ortsgeschichtliche Studie im Kreis Guhrau*, ZVGs, Bd. 14, 1878, s. 486; H. Uhtenwolt, *Die Burgverfassung in der Vorgeschichte und Geschichte Schlesiens*, Breslau 1938, s. 78–79.
- ³ Sama nazwa wskazuje na istnienie tam grodu. KdŚl. t. 1, nr 35, bulla z 1155 r. – poświadczająca funkcjonowanie przeprawy, wymieniając wieś położoną „super vadum Zuningrod”. Specjalne podkreślenie bulli wskazywałoby nie tylko na lokalne znaczenie przeprawy. Żmigród, zanim stał się posiadłością biskupstwa wrocławskiego, należał do komesa Wojislawa, który (jeśli identyczność imion nie myli) działał na początku XII w. w Głogowie – *Annonima tzw. Galli Kronika*, wyd. K. Maleczyński, MPH, nova series, t. 2, Kraków 1952, s. 79, 135; T. Siłnicki, *Dzieje i ustrój Kościoła na Śląsku do końca XIV w.* [w:] *Historia*, t. 2, z. 1, s. 44; H. von Loesch, *Die Gründung des Głogauer Kolegiatstifts*, ZVGs, Bd. 75, 1941, s. 97–106.
- ⁴ M. Mlynarska-Kaletynowa, *Pierwsze lokacje miast w dorzeczu Orli w XIII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973, s. 36–43.
- ⁵ SÜb, Bd. 3, nr 565. Zob. *Die wirtschaftliche und kulturelle Bedeutung des Grossgrundbesitzes im Kreise Militsch-Trachenberg*, [w:] *Monographien deutscher Landschaften*, hrg. E. Stein, Bd. 1, Berlin–Friedenau 1927, s. 286 i nn.; H. Schlinger, *Wald und Siedlungsfläche im gesamtshlesischen Raum um 1200*, „Schlesisches Jahrbuch für deutsche Kulturarbeit gesammt schlesischen Raume”, Bd. 9, 1937, s. 10.
- ⁶ Na terenie tym zupełnie brak znalezisk archeologicznych.
- ⁷ SÜb, Bd. 2 nr 375.
- ⁸ Monumenta Poloniae Paleographica, fasc. 1, tabl. 2, wyd. S. Krzyżanowski, Cracoviae 1907.
- ⁹ M. Mlynarska, *Burgum milickie*, KHKM, R. 8, 1960, nr 4, s. 447–475.
- ¹⁰ I. Lasak, *Epoka brązu na pograniczu śląsko-wielkopolskim*, cz. 1. *Materiały*, cz. 2. *Zagadnienia kulturo-osiadnicze*, Wrocław 1996, 2001.
- ¹¹ S. Grunwald, K. Reichenbach, *Förderung der Erkenntnis vom Wesen und Zweck der Wehranlagen – Zur Geschichte der archäologischen Burgwallforschung in Sachsen und Schlesien in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, [w:] *Burgwallforschung im akademischen und öffentlichen Diskurs des 20. Jahrhunderts* Wissenschaftsgeschichtliche Tagung der Professor für Ur- und Frühgeschichte der Universität Leipzig. Leipzig 22.–23. Juni 2007, hrsg. v. S. Reickhoff et al., „Leipziger online-Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie”, Bd. 5, 2009, s. 63–95.
- ¹² M. Hellmich, *Schlesische Wehranlagen*, „Altschlesien”, Bd. 3/1, 1930, s. 37–47.
- ¹³ J. Gottschalk *Der Hopfenberg bei Militsch ein slawische Burgwall und Zugleich Standort des Kastells Militsch*, „Heimat-Blätter”, Nr 2–5, 1928; idem, *Die Besiedlung des Kreises Militsch in vor- und frühgeschichtlicher Zeit*, „Heimat-Blätter”, Nr 5–6, 1929.
- ¹⁴ J. Gottschalk, *Schlesische Kastellaneien*, AB, R. 5, 1930, s. 49–52.
- ¹⁵ J. Gottschalk, *Beiträge zur Rechts-, Siedlungs-, und Wirtschaftsgeschichte des Kreises Militsch bis zum 1648*, „Darstellungen und Quellen zur schlesischen Geschichte”, Bd. 31, Breslau 1930.
- ¹⁶ A. Gatuszka, M. Mlynarska, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Miliczu*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 24, 1957, z. 1–2, s. 71–86.
- ¹⁷ B. Miszkiewicz, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych prowadzonych przez Zakład Antropologii PAN we Wrocławiu na cmentarzysku wczesnośredniowiecznym w Miliczu (woj. wrocławskie) w czasie od 5 VII do 18 VIII 1960 r.*, „Człowiek w czasie i przestrzeni”, t. 3, 1960, z. 2, s. 99–101; idem, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych kontynuowanych na cmentarzysku wczesnośredniowiecznym w Miliczu, woj. wrocławskie, w czasie od 12 VI do 7 VIII 1961 r.*, „Człowiek w czasie i przestrzeni”, t. 4, 1961, z. 3, s. 123–124; idem, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych prowadzonych w 1962 r. na cmentarzysku wczesnośredniowiecznym w miejscowości Milicz*, „Człowiek w czasie i przestrzeni”, t. 5, 1962, z. 3, s. 121–122; B. Miszkiewicz, S. Gronkiewicz, *Analiza antropologiczna wczesnośredniowiecznej ludności z Milicza (XII–XIII w.)*, „Przegląd Antropologiczny”, t. 52, 1986, z. 1–2, s. 195–202.
- ¹⁸ K. Wachowski, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Miliczu*, cz. 1 – SilAnt, t. 11, 1969, s. 199–223; cz. 2 – SilAnt, t. 12, 1970, s. 123–187; cz. 3 – SilAnt, t. 13, 1971, s. 191–213.
- ¹⁹ M. Mlynarska, *Burgum milickie*, s. 447–475.
- ²⁰ S. Frelek, *Władztwo biskupstwa wrocławskiego w kasztelani Milickiej*, „Sobótka”, R. 18, 1963, z. 4, s. 371–403; idem, *Burgum w Miliczu*. Przykazek do studium nad procesem powstania osady miejskiej „Sobótka”, R. 26, 1971, z. 3, s. 279–289; K. Modzelewski, *Między prawem książycym a władztwem gruntowym*, cz. 2: *Instytucja kasztelanii majątkowych Kościoła w Polsce XII–XIII w.*, PH, t. 71, 1980, nr 3, s. 449–477; idem, *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987.
- ²¹ A. Paron, *Ugoda w sprawie kasztelanii milickiej (26 VI 1249)*, [w:] *Milicz*, s. 97–128 (tłumaczenie tekstu łacińskiego ugody oraz omówienie problematyki).
- ²² M. Chorowska, *Zamek czy pałac? Ruina zamku w Miliczu na tle średniowiecznych siedzib biskupów w Europie*, [w:] *Milicz*, s. 129–140.
- ²³ Milicz, *Clavis Regni Poloniae*. Gród na pograniczu, red. J. Kolenda, Wrocław 2008.
- ²⁴ Zdjęcie wykonane 24 lipca 2013 r. zinterpretował W. Rączkowski z Instytutu Archeologii UAM w Poznaniu.
- ²⁵ J. Kolenda, *Wczesnośredniowieczny Milicz w świetle wykopalisk*, [w:] *Milicz*, s. 9–61.
- ²⁶ B. Dzieduszycka, *Z badań nad kształtem i siedzibami osadnictwa wczesnośredniowiecznego na przykładzie regionu nadgoplańskiego, regionu zachodnich Paluk i regionu środkowego biegu Baryczy*, SilAnt, t. 35, 1994, s. 69–97.
- ²⁷ J. Lodziński, *Dolny Śląsk na początku średniowiecza (VI–X w.)*. Podstawy osadnicze i gospodarcze, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1980, s. 70–72.
- ²⁸ M. Mlynarska *Burgum milickie*, s. 460, przyp. 55 (tam omówienie starszych poglądów).
- ²⁹ D. Kosiński, *Ze studiów nad średniowiecznym regionem Sulmierzyc*, [w:] *Kraje słowiańskie w wiekach średnich*, red. H. Kócka-Krenz, W. Łosiński, Poznań 1998, s. 218.
- ³⁰ S. Moździoch, *Spoleczeństwo plemienne Śląska w IX–X wieku*, [w:] *Śląsk około roku 1000*, s. 35–38.
- ³¹ J. Kolenda, *Wczesnośredniowieczne osadnictwo grodowe pogranicza Śląska i Wielkopolski w świetle analiz dendrochronologicznych*, [w:] *Populi terrae marisque. Prace poświęcone pamięci Profesora Lecha Leciejewicza*, red. M. Rębkowski, S. Rosik, Wrocław 2011, s. 41–65.
- ³² Odsłonięto je na długości 5 m – trzy stosey, a więc brak całego przekroju poprzecznego obwałowania.
- ³³ J. Kolenda, *Wczesnośredniowieczny Milicz*, s. 38.
- ³⁴ A. Groffik et al., *Geofizyczna prospekcja grodzisk w Santoku i Miliczu*, [w:] *Metody geofizyczne w archeologii polskiej 2016*, red. M. Furmanek et al., Wrocław 2016, s. 31–34.
- ³⁵ Z. Kurnatowska, *Relacje Wielkopolski i Śląska w okresie plemiennym i wczesnośredniowiecznym*, [w:] *Śląsk około roku 1000*, s. 17–19.
- ³⁶ G. Teske, *Ze studiów nad osadnictwem grodowym w południowo-wschodniej Wielkopolsce*, SilAnt, t. 41, 2000, s. 109.
- ³⁷ G. Teske, *Ze studiów nad osadnictwem*, s. 121.
- ³⁸ Być może jest fragment odkryty w połowie XIX w. budowli kamiennej.
- ³⁹ J. Kolenda, *Okucia z wczesnośredniowiecznego grodu w Miliczu*, „Archeologia Polski”, t. 58, 2013, z. 1–2, s. 131–132.
- ⁴⁰ S. Suchodolski, *Monety z badań wykopaliskowych w Miliczu*, [w:] *Milicz*, s. 65–76.
- ⁴¹ F. Geschwendt, *Sattelbeschläge der Wikingerzeit aus Schlesien*, „Altschlesien”, Bd. 6, 1936, H. 2, s. 317, ryc. 1. IDENTYCZNY przedmiot wykonany z poroża odsłonięto w Gnieźnie (Z. Kurnatowska, *Początki i rozwój państwa*, [w:] *Pradzieje Wielkopolski. Od epoki kamienia do średniowiecza*, red. M. Kobiśiewicz, Poznań 2008, s. 354).
- ⁴² W XII w. Milicz po raz pierwszy został wymieniony w dokumentacji – w bulli papieskiej z 1136 r.; ponownie w kolejnej buli, wystawionej dla biskupstwa wrocławskiego w 1155 (SÜb, Bd. 1, nr 9, nr 28).
- ⁴³ J. Kolenda, A. Paroń, *Niezwykłe dzieje zwykłego grodu. O wczesnośredniowiecznych poczatkach Milicza* (w druku).
- ⁴⁴ Etymologię „ludową” podają: K. Kluge, *Chronik der Stadt Militsch*, Militsch 1909, s. 7; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, red. B. Chlebowski et al., t. 6, Warszawa 1885, s. 343.
- ⁴⁵ Imię Milich, Milic znane jest z bulli gnieźnieńskiej z 1136 r.; również imię Mity jest poświadczona w średniowiecznych źródłach pisanych – zob.: W. Taszycki, *Najstarsze polskie imiona osobowe*, Kraków 1925, s. 82; idem, *Patronimiczne nazwy miejscowe na Mazowszu*, Kraków 1951, s. 31 i nn.
- ⁴⁶ SÜb, Bd. 1, nr 28; KdŚl. t. 1, nr 35, oraz faksymile bulli – W. Schulte, *Quellen zur Geschichte der Besitzverhältnisse des Bistums Breslau. Die Schutzkunde des Papstes Hadrian IV vom 23 april 1155 für die Breslauer Kirche*, „Darstellungen und Quellen zur Schlesischen Geschichte”, Bd. 3, Breslau 1907.
- ⁴⁷ T. Siłnicki, *Dzieje i ustrój Kościoła*..., s. 41 i nn.
- ⁴⁸ LUB, Bd. 2, nr 32, s. 32; nr 33, s. 35; 1358 r. Milogostowice w pierwszym dokumencie podane są jako *Milogostowice alias Kystice*, w drugim *Milegošowicze alias Kosticze*; wg drugiej nazwy również nie udało się tej miejscowości zidentyfikować.
- ⁴⁹ Zob.: K. Potkański, *Puszcz Radomska*, [w:] *Pisma pośmiertne Karola Potkańskiego*, t. 1, Kraków 1922; F. Bujak, *Studia nad osadnictwem Małopolski*, Kraków 1905, s. 164.
- ⁵⁰ J. Tomaszewski, *Stosunki glebowe w leśno-stawowym obszarze Milicza*, CzasGeogr. t. 19, 1948, s. 177.
- ⁵¹ LfV pochodzi z poczatków XIV w., oparta jest na dawniejszych inwentarzach uposażeń biskupstwa (w LfV, s. V). Zob.: J. Gottschalk, *Beiträge zur Rechts- Siedlungs-*..., s. 186 i nn.
- ⁵² M. Mlynarska-Kaletynowa, *Pierwsze lokacje*..., s. 28 i nn., 68 i nn.
- ⁵³ M. Mlynarska-Kaletynowa, *Trzebnica w średniowieczu*, [w:] *Atlas historyczny piastowskich*, t. 4. Śląsk, z. 3. *Trzebnica*, red. M. Mlynarska-Kaletynowa, Wrocław 2003, s. 7–8.
- ⁵⁴ M. Mlynarska-Kaletynowa, *Rozwój majątkości klasztoru cysterek trzebnickich w XIII wieku*, KHKM, R. 38, 1990, nr 3–4, s. 233–247.
- ⁵⁵ Jeszcze wg mapy 1:100 000 z 1934 r. las między Konradowem, Kociną i Międzybrozem (ok. 20 km²) należał do kapituły wrocławskiej. Zaś wsie Wierzbica i Plonka, poświadczane w LfV, s. 60 jako „ville deserte”, funkcjonowały mogły w XIII w., a może i wcześniej.
- ⁵⁶ Wsie te znane są już z bulli z 1155 r. jako własność biskupa (KdŚl. t. 1, nr 35). Goszcz w LfV, s. 60, występuje jako „circa Mylicz” wraz z 200 lanami lasu użytkowymi przez biskupstwo, Cieszyn zaś w bulli z 1245 r. (SÜb, Bd. 2, nr 287) wymieniony jest zaraz po nich wsie należące do włości milickich.
- ⁵⁷ Zagęszczenie osadnictwa obserwuje się nie tylko na najurodzajniejszych glebach w okolicach Dąbrowy, lecz i wśród lasów: Kaszowa, Pierstrica i Łazy. Te dwie ostatnie (własność rycerska i księcia, dziesięciny należące do kapituły wrocławskiej) już w 1224 r. (SÜb, Bd. 1, nr 247) przeszły na własność klasztoru trzebnickiego.
- ⁵⁸ LfV, s. 60; SÜb, Bd. 2, nr 287 „Povidisko prope Milich”; natomiast Księga Henrykowska, ks. I, s. 250, wspomina m.in. o darowiznie Mikołaja, fundatora klasztoru, wsi Osiek „luxta Smigrod”.
- ⁵⁹ J. Gottschalk, *Beiträge zur Rechts- Siedlungs-*..., s. 16.
- ⁶⁰ LfV, s. 60; spis dóbr 1358; wykaz dziesięcin.
- ⁶¹ SÜb, Bd. 3, nr 565, falszerstwo najpóźniej z 1. połowy XIV w.
- ⁶² Dwa stanowiska znajdują się k. dzisiejszej wsi Godnowa, 4 km na wschód od Milicza, pośród rozlewisk Baryczy (ceramika „słowińska”), „Altschlesien”, Bd. 4, 1932/4, s. 400; Bd 6, 1931, s. 29; Bd. 11, 1936, s. 30; inwentarz 1931 r. (nr 2864); dwa stanowiska k. Nowego Grodziska (ceramika „słowińska”), AB, Bd. 9, 1934, s. 35; Bd. 17, 1942, s. 234, oraz jedno w Dyminach (ceramika „słowińska”), AB, Bd. 8, 1933, s. 37.
- ⁶³ SÜb, Bd. 1, nr 247.
- ⁶⁴ Z. Wojciechowski, *Ustrój polityczny Śląska w okresie do 1327/29 r.*, [w:] *Historia*, t. 1, s. 628–629; słuszniej jednak O. Balzer (Narzaz w systemie danin księążcych pierwotnej Polski, Lwów 1928, s. 383) przyjmuje wcześniejszą i powszechniejszą metrykę tej daniny.
- ⁶⁵ KDW, t. 1, nr 10, 1145; KdŚl. t. 1, nr 104, dokument wymienia obowiązki ludności względem klasztoru, m.in. „...metere V capetia et tres plaustras feni secare [...] quilibet parvam urnam mellis et tres currus feni...”.
- ⁶⁶ A. Rutkowska-Plachcińska, *Uwagi o gospodarce hodowlanej w Polsce w XIII i XIV w.*, PZach, t. 1, 1955, nr 3/4, s. 584 i nn.
- ⁶⁷ Die wirtschaftliche und kulturelle Bedeutung..., s. 286 i nn.
- ⁶⁸ B. Zientara, *Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaznego XIV–XVII w.*, Warszawa 1954, s. 41–43.
- ⁶⁹ M. Kubasiewicz, *Zwierzęce szczątki kostne z wykopalisk w Miliczu*, Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Rolniczej we Wrocławiu, 1957, nr 10.
- ⁷⁰ K. Modzelewski, *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego. X–XIII wiek*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975, s. 186 i nn., mapa.
- ⁷¹ Die wirtschaftliche und kulturelle Bedeutung..., s. 186 i nn.
- ⁷² Delineationem liberae in Silesia Dynastiae Drachenberg n. *Domino Francisco L. B. de Nesselrode*, Zbiór Machnickiego, Bd. 5, Breslau 1737, k. 139.
- ⁷³ Zob.: W. Bergander, *Niederschlag und Abfluss im Bartschgebiet*, Breslau 1933, s. 18.
- ⁷⁴ J. Kolenda, *Wczesnośredniowieczny Milicz*..., s. 14–15; K. Chrzan, *Uwagi do studiów nad osadnictwem wschodniego dorzecza Baryczy od 2. poł. IX do poł. XI w.*, [w:] *Funkcje grodów w państwie wczesnośredniowiecznej Europy Środkowej*. Społeczeństwo, gospodarka, ideologia, red. K. Chrzan et al., Wrocław–Gliwice 2014, s. 198.
- ⁷⁵ K. Chrzan, *Uwagi do studiów*..., s. 41–65.
- ⁷⁶ J. Kolenda, *Wczesnośredniowieczny Milicz*..., s. 28, 30, 38, 124–125; eadem, *Wczesnośredniowieczne osadnictwo*..., s. 43.
- ⁷⁷ K. Chrzan, *Uwagi do studiów*..., s. 195, ryc. 2.
- ⁷⁸ K. Chrzan, *Uwagi do studiów*..., s. 199, 215–218; J. Kolenda, *Wczesnośredniowieczne osadnictwo*..., s. 60.
- ⁷⁹ J. Kolenda, *Wczesnośredniowieczny Milicz*..., s. 44; eadem

- ⁹¹ M. Mlynarska-Kaletynowa, *Najdawniejsza Niemcza*, [w:] *Niemcza. Wielka historia małego miasta*, red. M. Mlynarska-Kaletynowa, Wrocław 2002, s. 37.
- ⁹² M. Mlynarska-Kaletynowa, *Najdawniejsza Niemcza*..., s. 37, eadem, *Z dziejów kultury Wojciecha w Polsce na przełomie XI/XII i w XII wieku*, [w:] *Człowiek, sacram, środkowoskó*. *Miejsca kultu we wczesnym średniowieczu*, Spotkania Bytomskie 4, red. S. Moździoch 2000, s. 137–154.
- ⁹³ SUB, Bd. 2, nr 287.
- ⁹⁴ SUB, Bd. 2, nr 375.
- ⁹⁵ SUB, Bd. 1, nr 28. J. Gottschalk, *Kastellanei und Kreis Militsch*, „Schlesische Blätter Mitteilungen des Vereins für Geschichte Schlesiens” 1924, s. 19; M. Mlynarska-Kaletynowa, *Burgum milickie*, s. 464–465; eadem, *Ośrodku kasztelańskie na pograniczu wielkopolsko-śląskim w XI–XIII wieku*, [w:] *Lokalne ośrodki władzy państowej w XI–XII wieku w Europie Środkowo-wschodniej*, Spotkania Bytomskie 1, red. S. Moździoch, Wrocław 1993, s. 39.
- ⁹⁶ SUB, Bd. 2, nr 287.
- ⁹⁷ SUB, Bd. 2, nr 287. A. Paroń, *Ugoda w sprawie...*, s. 120, przypis 30.
- ⁹⁸ SUB, Bd. 2, nr 287.
- ⁹⁹ B. Zientara, *Przemiany społeczno-gospodarcze i przestrzenne miast w dobie lokacji*, [w:] *Miasta doby feudalnej w Europie Środkowo-wschodniej*, red. A. Gieysztor, T. Rostanowski, Warszawa 1976, s. 88; T. Lalik, *Geneza sieci miasteczek w Polsce średniowiecznej*, [w:] *Studio średniowieczne*, red. S. Trawkowski, T. Lalik, Warszawa 2006, s. 361; R. Żerelik, *Uwagi nad dziejami Środy Śląskiej w średniowieczu*, [w:] *Studia z dziejów Środy Śląskiej, regionu i prawa średzkiego*, Acta Universitatis Wratislaviensis 980, Historia 70, red. R. Gladkiewicz, Wrocław 1990, s. 37; S. Gawlas, *Przelom lokacyjny w dziejach miast środkowoeuropejskich*, [w:] *Civitas Posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania*, red. Z. Kurnatowska, T. Jurek, Poznań 2005, s. 135 i n.
- ¹⁰⁰ Podobnie w Czechach w XIII w. termin *burgus* oznaczał przeważnie małe ośrodki miejskie (wyjątkiem stanowiło jedynie Brno) i często zastępowany był terminem *villa forensis*. J. Tomas, *Burgus. Užiti termínu v českých zemích ve 12. a 13. století*, [w:] *Středověká Evropa v pohybu. K poctě Jana Klápného*, red. I. Boháčová, P. Somer, Praha 2014, s. 449–459. Badacz przytacza XIII-wieczne przykłady kontaminacji obu terminów w postaci sformułowania *burgus forensis* (s. 454).
- ¹⁰¹ KDW, t. 1, nr 169.
- ¹⁰² SUB, Bd. 2, nr 49.
- ¹⁰³ *Schlesisches Städtebuch*, s. 88–90, 272–274. M. Mlynarska, *Burgum milickie*, s. 450–453.
- ¹⁰⁴ SUB, Bd. 2, nr 238.
- ¹⁰⁵ SUB, Bd. 2, nr 239; A. Paroń, *Ugoda w sprawie...*, s. 108. M. Mlynarska-Kaletynowa, *Targ na Zielonej Świątki*, KHKM, R. 15, 1967, z. 1, s. 25–32; eadem, *O dawnym targu milickim*, [w:] *Milicz*, s. 89–96.
- ¹⁰⁶ M. Mlynarska-Kaletynowa, *Burgum milickie*, s. 455–456.
- ¹⁰⁷ A. Paroń, *Ugoda w sprawie...*, s. 108; S. Frelek, *Władztwo biskupa*..., s. 387; idem, *Burgum w Miliczu*..., s. 289. Badacz datował lokację na niepokojne lata czterdzieste.
- ¹⁰⁸ A. Paroń, *Ugoda w sprawie...*, s. 108–109.
- ¹⁰⁹ A. Galuszka, M. Mlynarska, *Sprawozdanie z prac...*, s. 82; J. Kolenda, *Wczesnośredniowieczny Milicz*..., s. 48–51, 58.
- ¹¹⁰ SUB, Bd. 2, nr 375: *castellanus ecclesie Wratislaviensis*, *castellanus ecclesie*: s. 238, s. 239; *castellanus canonorum*: s. 238, s. 239; *castellanus ducis*: s. 238, s. 239.
- ¹¹¹ Sub, Bd. 2, nr 375; R. Samulski, *Untersuchungen über die persönliche Zusammensetzung der Breslauer Domkapitels im Mittelalter bis zum Tode des Bischofs Nanker (1341)*, Teil 1, Weimar 1940, s. 39, 56, 71, 95, 149.
- ¹¹² SUB, Bd. 2, nr 375. Komesa Naczesa (*Nachesius*) znany niestety tylko z dokumentu ugody. M. Cetwiński, *Rycerstwo śląskie do końca XIII w. Biogramy i rodowody*, Wrocław 1982, s. 152.
- ¹¹³ SUB, Bd. 2, nr 391, s. 248; U. Schmilewski, *Der schlesische Adel bis zum Ende des 13. Jahrhunderts Herkunft Zusammensetzung und politisch-gesellschaftliche Rolle*, Würzburg 2001, s. 279.
- ¹¹⁴ SUB, Bd. 3, nr 22, s. 28–29; U. Schmilewski, *Der schlesische Adel*..., s. 279.
- ¹¹⁵ SUB, Bd. 6, nr 10, s. 461; U. Schmilewski, *Der schlesische Adel*..., s. 279.
- ¹¹⁶ T. Jurek, *Dziedzic Królestwa Polskiego książę głogowski Henryk (1274–1309)*, Kraków 2006, s. 170.
- ¹¹⁷ A. Paroń, *Ugoda w sprawie...*, s. 110.
- ¹¹⁸ Innymi świadectwami archeologicznymi szerszej reformy organizacji terytorialnej z przełomu XII/XIII w. na Śląsku mogą być założenia grodu Żagania, Nowogrodu Bobrzańskiego w Lubinie, datowane na 2. połowę XII w. – D. Nowakowski, *Siedziby książęce i rycerskie księstwa głogowskiego w średniowieczu*, Wrocław 2008, s. 97–98, 100–101, 268; idem, *Lokalne ośrodki władzy książęcej na Niżu Śląskim w XI–XIII wieku*, Fontes Archaeologici Posnanienses, t. 51, 2015, s. 110 i n.
- ¹¹⁹ B. Zientara, *Bolesław Wysoki – tulacz, repatriant, malkontent. Przyczynki do dziejów politycznych Polski*, PH, t. 62, 1971, s. 385; idem, *Henryk Brodaty i jego czasy*, Warszawa 2006, s. 110 i n.
- ¹²⁰ Por. S. Gawlas, *Piastowie śląscy jako pionierzy modernizacji*, [w:] *Piastowie śląscy w kulturze i europejskich dziejach*, red. A. Barciak, Katowice 2007, s. 63. Badacz uważa, że reforma kasztelańskiej towarzyszyło przejęcie przez monarchę wymiaru sprawiedliwości i wyodrębnienie tzw. sądownictwa krwawego.
- ¹²¹ A. Paroń, *Ugoda w sprawie...*, s. 113.
- ¹²² Analiza okoliczności politycznych ugody: A. Paroń, *Ugoda w sprawie...*, s. 110–111.
- ¹²³ SUB, Bd. 3, nr 545; Sub, Bd. 4, nr 10; M. Mlynarska-Kaletynowa, *Pierwsze lokacje miast*..., s. 48–57, 102. O zabiegach Tomasza I w celu rozbudowania ośrodka milickiego: A. Paroń, *Ugoda w sprawie...*, s. 113–118.
- ¹²⁴ A. Paroń, *Ugoda w sprawie...*, s. 118–119.
- ¹²⁵ SUB, Bd. 2, nr 375. Szczególna analiza postanowień ugody: A. Paroń, *Ugoda w sprawie...*, s. 113–118.
- ¹²⁶ M. Mlynarska, *Burgum milickie*..., s. 448–449; eadem, *Targ na Zielonej*..., s. 25–32; eadem, *O dawnym targu*..., s. 90–93.
- ¹²⁷ Por. A. Samsonowicz, *Łowictwo w Polsce Piastów i Jagiellonów*, Wrocław 1991, s. 177 i n.; T. Wünsch, *Territorienbildung zwischen Polen, Böhmen und dem deutschen Reich: Das breslauer Bistumsland vom 12. bis 16. Jahrhundert*, [w:] *Geschichte des christlichen Lebens im schlesischen Raum*, hrg. J. Köhler, R. Bendel, Teilband 1, Münster 2002, s. 216.
- ¹²⁸ SUB, Bd. 3, nr 565.
- ¹²⁹ LIV, s. 59.
- ¹³⁰ W. Kuhn, *Die Städtegründungspolitik der schlesischen Piasten im 13. Jahrhundert, vor allem gegenüber Kirche und Adel*, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte”, Bd. 30, 1972, s. 64.
- ¹³¹ Wzmianki o napadzie na terytorium milickie: KDW, t. 1, nr 613, s. 572; Stenzel, nr 35, s. 40; nr 36, s. 40. O najazdzie rycerstwa malopolskiego, wspieranego przez Litwinów i Kumanów: KDW, t. 1, nr 611–612, s. 570–572; Stenzel, nr 31–34, 36, s. 37–44; R. Grodecki, *Dzieje polityczne Śląska do roku 1290*, [w:] *Historia*, t. 1, s. 261–262; O. Halecki, *Powłanie księcia Władysława opolskiego na tron krakowski*, KH, t. 27, 1913, s. 233–234; M. Hlebionek, *Udział Wielkopolski w wydarzeniach 1271 r. ze szczególnym uwzględnieniem „wyprawy na dobra milickie biskupa wrocławskiego i ich uczestników”*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne”, t. 6, 2004, s. 58–61.
- ¹³² Stenzel, nr 36, s. 44.
- ¹³³ LIV, s. 59–60. Wsie opuszczone: Chossino (*Koschine*, na północ od Milicza, dziś prawdopodobnie część Pakostowska), Plona, Wirbitz, Ostrowansa (brak identyfikacji trzech ostatnich). Wsie zajęte przez rycerzy: Osiek (Ostrowetz), Prancchow (brak identyfikacji) oraz okolice Goszcz (Gosche).
- ¹³⁴ J. Gottschalk, *Beiträge zur Rechts- Siedlungs...*, s. 78.
- ¹³⁵ SUB, Bd. 6, nr 10; U. Schmilewski, *Der schlesische Adel*..., s. 279; T. Jurek, *Dziedzic Królestwa Polskiego książę głogowski Henryk (1274–1309)*, Kraków 2006, s. 170.
- ¹³⁶ T. Jurek, *Dziedzic Królestwa Polskiego*..., s. 170.
- ¹³⁷ J. Dąbrowski, *Dzieje polityczne Śląska w latach 1290–1402*, [w:] *Historia*, t. 1, s. 329–333; T. Jurek, *Dziedzic Królestwa Polskiego*..., s. 27–32, 40–42, 50–51. Ostateczny kres zmagań Henryka głogowskiego z Henrykiem V Grubym – pokój z 6 maja 1294 r. (SUB, Bd.
- ¹³⁸ 6, nr 144), ustalający przynależność Milicza do działu Głogowczyka. Możliwe jednak, że wstępna ugoda została zawarta wcześniej, w 1290 lub 1291 r.
- ¹³⁹ T. Jurek, *Dziedzic Królestwa Polskiego*..., s. 45–47.
- ¹⁴⁰ J. Kolenda, *Wczesnośredniowieczny Milicz*..., s. 53–58.
- ¹⁴¹ D. Nowakowski, *Śląskie obiekty typu motte*. *Studio archeologiczno-historyczne*, Warszawa 2017.
- ¹⁴² 1293 – lokacja pograniczej Twardogóry (*Festenberg*) (SUB, Bd. 6, nr 118). Kwestionowanie praw kasztelu cysterek trzebnickich do lasów położonych między Trzebnicą a Miliczem (SR, nr 3130) być może wzniesienie również zamku typu motte w Trzebnicy. Por. D. Nowakowski, *Śląskie obiekty typu motte*...
- ¹⁴³ Por. M. de Bouard, *Quelques données français et normandes concernant le problème de l'origine des mottes*, „*Château Gaillard*”, t. 2, 1967, s. 19–26; J.M. Poisson, *Mottes castrales et autres fortifications médiévales de terre et de bois: état de la question en France*, [w:] *Motte – Turmhügelburg – Hausberg*. Zum europäischen Forschungsstand eines mittelalterlichen Burgentyps, red. S. Felgenhauer-Schmidt et al., „*Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich*”, Bd. 23, 2007, s. 47–60.
- ¹⁴⁴ SUB, Bd. 5, nr 16.
- ¹⁴⁵ SR, nr 3886; SR, nr 3888; SR, nr 3894.
- ¹⁴⁶ M. Chorowska, *Zamek czy pałac*?..., s. 136.
- ¹⁴⁷ LBU, nr 32–33, s. 31–36.
- ¹⁴⁸ LBU, nr 9, s. 12–13; SR, nr 4277.
- ¹⁴⁹ K. Kluge, *Chronik*..., s. 39; J. Gottschalk, *Beiträge zur Rechts- Siedlungs...*, s. 37, 79.
- ¹⁵⁰ Por. jednak: J. Tomas, *Města v severozápadních Čechách ve 13. století*, [w:] *Od raně středověké aglomerace k právnímu městu a městskému stavu* (Výbor studií), red. J. Klápné et al., Litoměřice 1999, s. 22–24. Przywołyany przez badacza XIII-wieczny materiał źródłowy z obszaru Czech sklania do ostrożności. Wskazuje bowiem, że z pozoru tak odmienne kategorie jak *civitas*, *villa forensis* i *oppidum* mogły być używane jak synonimy.
- ¹⁵¹ SUB, Bd. 2, nr 375.
- ¹⁵² A. Gąsiorowski, „*Distinctus*” w Wielkopolsce początków XIV wieku. Z zagadnień zarządu terytorialnego Polski średniowiecznej, RH, R. 32, 1966, s. 181–184. Znane są jednak przypadki, gdy w centrum dystryktu landwójtowskiego bywały zamki. Por. H. von Loesch, *Die schlesische Wiechbildverfassung der Kolonisationszeit*, „*Zeitschrift der Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanische Abteilung*”, Bd. 58, 1938, s. 312; D. Nowakowski, *Od kasztelanii do wiechbodu. Podziały wewnętrzne ziemi głogowskiej w średniowieczu*, [w:] *Stare i nowe w średniowieczu – pomiędzy innowacją a tradycją*, Spotkania Bytomskie 6, red. S. Moździoch, Wrocław 2009, s. 269.
- ¹⁵³ SR, nr 2626 (postanowienia dotyczące podziału dochodów wrocławskiej kapituły katedralnej).
- ¹⁵⁴ Häusler, nr 119, s. 148.
- ¹⁵⁵ D. Nowakowski, *Od kasztelanii*..., s. 269.
- ¹⁵⁶ Z. Wojciechowski, *Ustrój polityczny Śląska*, [w:] *Historia*, t. 1, s. 762–768; D. Nowakowski, *Od kasztelanii*..., s. 269–270.
- ¹⁵⁷ LBU, nr 26, s. 221.
- ¹⁵⁸ *Chronica principium Poloniae* [Kronika Piotra z Byczyny], ed. Z. Węcławski, MPH, t. 3, Lwów 1878, s. 518. Nie jest wykluczone, że Henryk z Wierzbna jest tożsamy z jakimś nieznanym z imienia archidiakiinem, który dzierżał Milicz w 1334 r. i pozostawał w konflikcie z kapitułą katedralną. Por. SR, nr 5333.
- ¹⁵⁹ SR, nr 4277 (ugoda z 1323 r.).
- ¹⁶⁰ LBU, nr 16, s. 19.
- ¹⁶¹ Najbardziej dobrze swemu przywiązaniu do Korony Polskiej i arcybiskupstwa gnieźnieńskiego Nankier dał wyraz w podczas kulminacji konfliktu z Janem Luksemburskim, którego nie tylko wyklał, lecz także nazwał królikiem (*regulus*). Gdy władał Czech zażądał wyjaśnienia, biskup stwierdził, że królów mają w swym królestwie arcybiskupów, którzy ich koronują, on natomiast musi o to prosić arcybiskupa Moguncji. Nankier dosadnie zdefiniował nie tylko pozycję Jana Luksemburskiego, ale również kierunek swojej lojalności. *Chronica principium*..., s. 520. Szerzej na temat okoliczności konfliktu i polityki Jan Luksemburskiego: J. Dąbrowski, *Dzieje polityczne Śląska*..., s. 380–387, 429–433, 436–441.
- ¹⁶² SR, nr 5931.
- ¹⁶³ SR, nr 5967.
- ¹⁶⁴ *Chronica principium*..., s. 518; SR, nr 6301.
- ¹⁶⁵ *Chronica principium*..., s. 518–519.
- ¹⁶⁶ U szczytu sporu z królem Czech radykalne stanowisko hierarchy wspierało tylko 4 członków kapituły: scholastyk Apeckzo, Otto de Doyen, Kunczko de Schalkow i Piotr de Bitkow. *Chronica principium*..., s. 519.
- ¹⁶⁷ *Chronica principium*..., s. 519–521; Janko z Czarnkowa, *Chronica Polonorum*, ed. J. Szlachtowski, MPH, t. 2, Lwów 1872, s. 696. Por. J. Dąbrowski, *Dzieje polityczne Śląska*..., s. 438.
- ¹⁶⁸ J. Dąbrowski, *Dzieje polityczne Śląska*..., s. 441–444.
- ¹⁶⁹ SR, nr 6953; LBU, nr 26, s. 28–29.
- ¹⁷⁰ LBU, nr 26, s. 221–222.
- ¹⁷¹ LBU, nr 33, s. 33–36.
- ¹⁷² LBU, nr 31, s. 31. Dodatkowo w dniu zawarcia umowy transakcji z katedrą wrocławską Konrad oleśnicki wraz ze synem wystawił dokument potwierdzający prawa władców Czech (LUB, nr 34, s. 36–37).
- ¹⁷³ LBU, nr 32–33, s. 31–36.
- ¹⁷⁴ Był może znajdował się w miejscu dzisiejszego klasycystycznego (XIX w.) kościoła św. Michała Archanioła, czyli ok. 100 m na wschód od obszaru uznawanego za lokalne centrum Milicza. Por. M. Mlynarska-Kaletynowa, *Z dziejów kultu św. Wojciecha*..., s. 151.
- ¹⁷⁵ W. Häusler, *Geschichte des Fürstenthums Oels bis zum Aussterben der Piastischen Herzogslinie*, Breslau 1883, s. 343. Por. *Visitationserichte der Diözese*, Bd. 1. Archidiakonat Breslau, ed. J. Jungnitz, Breslau 1902, s. 458 (wyzycia z roku 1666/1667).
- ¹⁷⁶ M. Mlynarska-Kaletynowa, *Najdawniejsza Niemcza*..., s. 36–37.
- ¹⁷⁷ LBU, nr 36, s. 37–38.
- ¹⁷⁸ LBU, nr 36, s. 38.
- ¹⁷⁹ K. Kluge, *Chronik*..., s. 45; J. Gottschalk, *Beiträge zur Rechts- Siedlungs...*, s. 80.
- ¹⁸⁰ Häusler, nr 143, s. 172.
- ¹⁸¹ M. Chorowska, *Zamek czy pałac*?..., s. 136.
- ¹⁸² Häusler, nr 119,

- ¹⁹⁵ D.L. Goedsche, *Geschichte und Statistik des Militsch-Trachenberg Kreises*, Breslau 1847, s. 56–58.
- ¹⁹⁶ J. Pudelko, *Próba pomiarowej metody badania planów niektórych miast średniowiecznych w oparciu o zagadnienie działań „Kwartalnik architektury i urbanistyki”*, t. 9, 1964, z. 1, s. 3–26; M. Chorowska, *Przemiany architektoniczne Wrocławskich kamienic przyrynkowych na przestrzeni XIII–XVIII wieku*, [w:] Wrocławski Rynek, s. 115.
- ¹⁹⁷ I. Birkowska et al., *Ząbkowice – studium historyczno-urbanistyczne*, mpis, Wrocław 1996; R. Eysymontt, *Niemcza – studium historyczno-urbanistyczne*, mpis, Wrocław 1994. O działce mieszkańców w Ząbkowicach – R. Gliński, *Średniowieczny i wczesnowoźny dom mieszkalny*, [w:], *Atlas historyczny miast polskich*, t. 4. Śląsk, z. 17. Ząbkowice, red. R. Eysymontt et al., Toruń 2016, s. 21.
- ¹⁹⁸ F.A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. 7, Brieg 1787, s. 379.
- ¹⁹⁹ K. Dziewoński, *Przeobrażenia osadnictwa miejskiego w Polsce*, CzasGeogr. t. 19, 1948, s. 208 i nn.
- ²⁰⁰ F. Lucae, *Schlesiens curiose Denkwürdigkeiten oder vollkommene Chronica von Ober- und Nieder-Schlesien welche im Sieben haupt Teilen vorstellt*, Frankfurt am Main 1689, s. 1624.
- ²⁰¹ R. Eysymontt, *Przemiany pierzei w miastach śląskich na podstawie źródeł pisanych, ikonograficznych i kartograficznych*, KHKM, R. 47, 1999, nr 1/2, s. 77–103.
- ²⁰² E. Drużylowski, *Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych w związku z modernizacją śródkowej części rynku w Miliczu w czerwcu i lipcu 2000 r.*, Wrocław 2001, mpis, archiwum IAIe PAN Wrocław.
- ²⁰³ J.G. Knie, *Kurze Beschreibung der Stadt und der Standesherrschaft Militsch mit Rücksicht auf deren Besitzer*, Breslau 1833, s. 4 i nn.
- ²⁰⁴ SUB, Bd. 1, nr 357; M. Kogut, *Dzieje kościoła w kasztelanii milickiej do połowy XVII wieku*, Kluczbork 1997, s. 57.
- ²⁰⁵ SUB, Bd. 5, nr 60.
- ²⁰⁶ RŚI, t. 4, nr 119.
- ²⁰⁷ RŚI, t. 5, nr 176, 391.
- ²⁰⁸ J. Heyne, *Dokumentierte Geschichte des Bistums und Hochstiftes Breslau*, Bd. 2, Breslau 1860, s. 102.
- ²⁰⁹ M. Kogut, *Dzieje kościoła...*, s. 112, 113.
- ²¹⁰ Takie daty budowy i renowacji (1468 i 1596) podaje też N. Henelius, *Nicolai Heneli ab Hennefeld Silesiographiae renovata necessariis scholii, observationibus et indice aucta*, Wratislaviae et Lipsiae 1704, Bd. 7, s. 309.
- ²¹¹ Taką datę wznowienia kościoła i jego wezwania podaje Henelius.
- ²¹² *Visitationserichte der Diözese Breslau...*, Bd. 1, s. 457.
- ²¹³ M. Kogut, *Dzieje kościoła...*, s. 79.
- ²¹⁴ F.G. Ganse, *Aus der Geschichte der katholischen Pfarrgemeinden des Kreisanteiles Militsch (unter Verwendung der Schrift von Monsignore Dr. Joseph Gottschalk)*, [w:] *Unsere Kreisstadt Militsch mit ihrer Geschichte und ihrem Schicksal*, hrsg. W. Glatz et al., Springer-Deister 1965, s. 367.
- ²¹⁵ *Visitationserichte der Diözese Breslau...*, Bd. 1, s. 457.
- ²¹⁶ J. Gottschalk, *Militsch*, [w:] *Schlesisches Städtebuch, Städtegeschichte an der Universität Münster*, hrsg. H. Stoop, P. Johnenk, Stuttgart-Berlin-Köln 1995, s. 259–261.
- ²¹⁷ 232 Pastor Sademacher *Predigergeschichte des Kirchenkreises Militsch-Trachenberg*, Stroppen (ok. 1931), s. 9; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, red. J. Pokora, M. Kalajmajska, t. 4. Województwo wrocławskie: Milicz, Żmigród i Twardogóra, Warszawa 1997, s. 47–48.
- ²¹⁸ M. Kogut, *Dzieje kościoła...*, s. 18–20.
- ²¹⁹ RŚI, t. 4, nr 148, 185.
- ²²⁰ RŚI, t. 4, nr 186.
- ²²¹ RŚI, t. 4, nr 55.
- ²²² *Katalog zabytków...*, s. 52.
- ²²³ RŚI, t. 4, nr 198, 478, 480; LUB, Bd. 2, nr 32.
- ²²⁴ K. Kluge, *Chronik...*, s. 45.
- ²²⁵ K. Kluge, *Chronik...*, s. 22, 45, 46; M. Kogut, *Dzieje kościoła...*
- ²²⁶ *Schlesiens Bergbau und Hüttenwesen*, hrsg. K. Wutke, CDS, Bd. 20, Breslau 1900, nr 268, s. 124–125.
- ²²⁷ K. Kluge, *Chronik...*, s. 57–60.
- ²²⁸ K. Kluge, *Chronik...*, s. 261.
- ²²⁹ B. Stenus, *Descriptio totus Silesiae et civitatis Regie Wratislaviensis*, [w:] *Scriptores Rerum Silesiacarum*, Bd. 17, Breslau 1900, s. 19.
- ²³⁰ *Milicium/Militsch/oppidum Baronatus dignitate celebratum ad extreemos Poloniae limites, Malzani Baronii Subiectum*, N. Henelii V.J.D. *Silesiographia. Hoc est Silesiae delineation brevis*, Francofurti 1613, s. 41.
- ²³¹ N. Henelii ab Hennenfeld, *Silesiographia...*, Bd. 7, s. 308, 310.
- ²³² F. Lucae, *Schlesiens curiose...*, s. 1624.
- ²³³ K. Kluge, *Chronik...*, s. 71.
- ²³⁴ K. Kluge, *Chronik...*, s. 9.
- ²³⁵ F.A. Zimmermann, *Beyträge zur...*, Bd. 7, s. 373.
- ²³⁶ Nicolai Henelii ab Hennenfeld, *Silesiographia renovata...*, s. 309.
- ²³⁷ K. Kluge, *Chronik...*, s. 64.
- ²³⁸ J. Gottschalk, *Leben und Treiben in Militsch vor dem 30 jährigen Kriege*, „Heimat-Blätter“, No. 8, 1925; *idem, Militsch um 1750*, „Heimat-Blätter“, No. 8, 1926; *idem, Beiträge zur Rechts- Siedlung...*, s. 193–194.
- ²³⁹ K. Kluge, *Chronik...*, s. 231.
- ²⁴⁰ W. Hoffman, *Das Stadt Militsch und ihre Umgebung*, „Heimat-Blätter“, No. 7, 1926.
- ²⁴¹ G. Wąs, *Śląsk we władaniu Habsburgów*, [w:] *Historia Śląska*, red. M. Czapliński, Wrocław 2002, s. 183.
- ²⁴² *Katalog zabytków...*, s. 50–53.
- ²⁴³ D.L. Goedsche, *Geschichte und Statistik...*, s. 63.
- ²⁴⁴ F.A. Zimmermann, *Beyträge zur...*, Bd. 7, s. 378 i nn.
- ²⁴⁵ *Katalog zabytków...*, s. 53–58.
- ²⁴⁶ K. Kluge, *Chronik...*, s. 232.
- ²⁴⁷ K. Kluge, *Chronik...*, s. 92, 95.
- ²⁴⁸ R. Eysymontt, *Kolorowe projekty dla Legnicy z końca XVIII i początku XIX wieku*, „Architectus“, 2000, nr 2, s. 351 i nn.; *idem, Preußisches Relatiblissement in Schlesien*, [w:] *Relatiblissement Preußische Stadtbaukunst in Polen und Deutschland. Urbanistyka pruska w Polsce i w Niemczech*, hrsg. C. Baier et al., Berlin 2016, s. 67–83, 185–193.
- ²⁴⁹ K. Kluge, *Chronik...*, s. 105.
- ²⁵⁰ 17 października 1800 splonęła wschodnia strona Rynku – K. Kluge, *Chronik...*, s. 101.
- ²⁵¹ J.G. Knie, *Alphabetisch-Statistisch-Topographische Übersicht aller Dörfer, Flecken und andern Orte der Königl. Preuss. Provinz Schlesien...*, Breslau 1830, s. 969.
- ²⁵² J.G. Knie, *Kurze Beschreibung der Stadt...*, s. 2.
- ²⁵³ J. Gottschalk, *Militsch...*, s. 260.
- ²⁵⁴ K. Kluge, *Chronik...*, s. 256.
- ²⁵⁵ K. Kluge, *Chronik...*, s. 237.
- ²⁵⁶ K. Kluge, *Chronik...*, s. 186.
- ²⁵⁷ D.L. Goedsche, *Geschichte und Statistik...*, s. 66.
- ²⁵⁸ J.G. Knie, *Alphabetisch-Statistisch-Topographische...*, Breslau 1830, s. 872.
- ²⁵⁹ K. Kluge, *Chronik...*, s. 8–10.
- ²⁶⁰ K. Kluge, *Chronik...*, s. 262, 263.
- ²⁶¹ K. Kluge, *Chronik...*, s. 182.
- ²⁶² K. Kluge, *Chronik...*, s. 118.
- ²⁶³ K. Kluge, *Chronik...*, s. 259.
- ²⁶⁴ F. Bloch, *Die Juden in Militsch. Ein Kapitel aus der Geschichte der Niederlassung von Juden in Schlesien*, Breslau 1926.
- ²⁶⁵ J. Gottschalk, *Militsch...*, s. 260.
- ²⁶⁶ K. Kluge, *Chronik...*, s. 108.
- ²⁶⁷ J.G. Knie, *Kurze Beschreibung der Stadt...*, s. 4.
- ²⁶⁸ K. Kluge, *Chronik...*, s. 108.
- ²⁶⁹ W. Glatz, *Unsere Kreisstadt Militsch mit ihrer Geschichte und ihrem Schicksal*, [w:] *Der Kreis Militsch-Trachenberg an der Bartsch*, hrsg. W. Glatz et al., Heimatbuch eines schlesischen Grenzkreises, Springe-Deister 1965, s. 97, 106–107.
- ²⁷⁰ Opis manufaktu w: *Schlesische Provinzialblätter*, 1819, Nr 70.
- ²⁷¹ B. Sebzda, *Milicz. Studium środowiska kulturowego*, mpis, archiwum Regionalnego Ośrodka Studiów Środowiska Kulturowego we Wrocławiu.
- ²⁷² M. Mlynarska-Kalejnowa, *Targ na Zielone Świątki...*
- ²⁷³ *Visitationserichte der Diözese Breslau...*, Bd. 1, s. 458.
- ²⁷⁴ K. Kluge, *Chronik...*, s. 95.
- ²⁷⁵ K. Kluge, *Chronik...*, s. 95–98.
- ²⁷⁶ K. Kluge, *Chronik...*, s. 103.
- ²⁷⁷ K. Kluge, *Chronik...*, s. 254.
- ²⁷⁸ K. Kluge, *Chronik...*, s. 105.
- ²⁷⁹ D.L. Goedsche, *Geschichte und Statistik...*, s. 64–67.
- ²⁸⁰ K. Kluge, *Chronik...*, s. 117.
- ²⁸¹ K. Kluge, *Chronik...*, s. 242–244.
- ²⁸² K. Kluge, *Chronik...*, s. 120.
- ²⁸³ K. Kluge, *Chronik...*, s. 9.
- ²⁸⁴ K. Kluge, *Chronik...*, s. 238.
- ²⁸⁵ K. Kluge, *Chronik...*, s. 260.
- ²⁸⁶ K. Kluge, *Chronik...*, s. 236.
- ²⁸⁷ K. Kluge, *Chronik...*, s. 60.
- ²⁸⁸ J. Gottschalk, *Ziegelscheune „Heimat-Blätter“*, No. 4, 1927.
- ²⁸⁹ D.L. Goedsche, *Geschichte und Statistik...*, s. 118.
- ²⁹⁰ J. Gottschalk, *Militsch um 1750*, s. 260.
- ²⁹¹ APWr, *Rejencja Wrocławia* 16 567, s. 9, 10, 11.
- ²⁹² Ch. Nielsen, *Theo Effenberger 1882–1968. Architekt in Breslau und Berlin*. Hänsel-Hohenhausen, Egelsbach 1999, s. 212, 213, il. 90, 91.
- ²⁹³ K. Kluge, *Chronik...*, s. 100.
- ²⁹⁴ 1928–1998 Zum Gedenken an die Grundsteinlegung für das Reformrealgymnasium des Kreises Militsch vor 70 Jahren am 28. Juni 1928 bis 1945 Ostlandschule Militsch seitdem, Militsch 1928.
- ²⁹⁵ S. Hoffmann, *Die Stadt Militsch. Aus Niederschlesiens Ostmark*, Grenzkreises Militsch-Trachenberg, Berlin ok. 1930, s. 20.
- ²⁹⁶ *Militscher Stadt und Kreis Adressbuch*, für 1925/1926.
- ²⁹⁷ *Adressbuch/Einwohnerbuch 1939 für die Stadt und den Kreis Militsch (Schlesien) mit den Städten Prausnitz, Sulau und Trachenberg*.
- ²⁹⁸ APWr, *AKta Konserwatora Zabytków*, nr 548.
- ²⁹⁹ APWr, *AKta Konserwatora Zabytków*, nr 548 – wycinek z „Militscher Kreis und Stadtblatt“, 1936, nr 109.
- ³⁰⁰ E. Ranoszek et al., *Inwentaryzacja krajoznawcza województwa wrocławskiego*, z. 19. Miasto i gmina Milicz, Wrocław 1994, s. 19.
- ³⁰¹ Der Kreis Militsch-Trachenberg an der Bartsch, „Heimatbuch eines schlesischen Grenzkreises“, 1965.
- ³⁰² E. Ranoszek et al., *Inwentaryzacja krajoznawcza...*, s. 26.
- ³⁰³ APWr, Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Miliczu, nr 72. *Sumaryczny spis zasobów mieszkaniowych*, 1967.
- ³⁰⁴ E. Ranoszek et al., *Inwentaryzacja krajoznawcza...*, s. 19.
- ³⁰⁵ E. Ranoszek et al., *Milicz, przyroda i turystyka*, Milicz 2000, s. 3.
- ³⁰⁶ Stan gminy Milicz na podst. *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowywania przestrzennego z dnia 14 lipca 2015 roku*. Tekst i rysunek studium zamieszczony na stronie: geomilicz.pl/mpzp/kierunki_2015.php
- ³⁰⁷ E. Ranoszek et al., *Inwentaryzacja krajoznawcza...*, s. 19.
- ³⁰⁸ Komentarz do planszy stanowi skrót artykułów – M. Chorowska, A. Kudla, *Architektura i historia średniowiecznego zamku w Miliczu*, [w:] Nie tylko zamki. Szkice ofiarowane profesorowi Jerzemu Rozpędowskiemu w 75. rocznicę urodzin, red. E. Różycia-Rozpedowska, M. Chorowska, Wrocław 2005, s. 83–96, oraz M. Chorowska, *Zamek czy pałac?*..., s. 125–138.
- ³⁰⁹ S. Frelek, *Władztwo biskupa...*, s. 371–403.
- ³¹⁰ S. Frelek, *Władztwo biskupa...*, s. 400; J. Gottschalk, *Beiträge zur Reichs-, Siedlungs...*
- ³¹¹ J. Rozpędowski, A. Kudla, *Badania archeologiczno-architektoniczne w zamku w Miliczu*, mpis, archiwum PSOZ we Wrocławiu, Wrocław 1988. Fosę utworzono przekopując po cięcie zakole starorzecza. Miała 15 m szerokości i nabrzeże wyłożone faszyną.
- ³¹² M. Kogut, *Dzieje kościoła...* LUB, Bd. 2, nr 3, s. 3–8.
- ³¹³ LUB, Bd. 2, nr 3, s. 3–8.
- ³¹⁴ K. Bimler, *Die Schlesisch massiven...*, Bd. 3.
- ³¹⁵ K. Kluge, *Chronik...*
- ³¹⁶ Szyb o przekroju 40 x 40 cm umieszczono w narożniku między skarpą a murem obwodowym.
- ³¹⁷ K. Bimler, *Die Schlesische massive...*, Bd. 3, s. 61.
- ³¹⁸ Loggia była sklepiona krzyżowo; odslonięto wsporniki sklepień, wkute w mur obwodowy.
- ³¹⁹ K. Kluge, *Chronik...*, s. 25.
- ³²⁰ „Silesia“, Bd. 1, Głogau 1841, s. 184–185.

Marta Mlynarska-Kaletynowa

LOCATION

The Barycz, a right-hand tributary to the Odra River, flows through a wide, boggy and densely forested ice-marginal valley. Thanks to natural conditions, it constitutes a natural border zone between Great Poland and Silesia, which antiquity is usually not doubted¹. Uninterrupted traffic through the valley, filled with large flooded areas, bogs and forests, surrounded by big forest complexes, was only possible at few places, where the valley narrowed or where dry hillocks formed natural communication routes. At such locations, the major medieval burgs were built: downstream – the castellan Sądowel², midstream – Żmigród³ and the castellan Milicz. Around the burgs, denser settlement appeared in the Early and the High Middle Ages.

From Żmigród eastwards, one can observe an approach towards the ice-marginal valley of the settlement territories of Great Poland, which reached the burg of Czestram to the north of Żmigród, known from the 1136 bull, and the castellan Starygród, to the north of Milicz, confirmed in the forged document of Lubin, dated to the years 1210–1230⁴.

The middle and the upper sections of the Barycz ice-marginal valley are the widest from Żmigród to Milicz and further eastwards, forming extensive, boggy and forested basins⁵. One of such forest and boggy complex separates Żmigród from Milicz. The moraine hill range extending through the Milicz region perpendicularly on both sides of the river, creates the most favourable conditions for settlement in the area. At the point where it approaches the Barycz the most, forming a narrowing in the valley, lies Milicz. To the east of Milicz, along the Barycz, up to Ostrzeszowskie Hills, there extends a massive belt of wild forest, which has managed to survive rather untouched⁶. As opposed to the Sądowel and Żmigród territories, which had clear connections with Lower Silesia, the Milicz region was isolated from the neighbouring Trzebnica territory and from Great Poland by broad belts of forest.

Along the Milicz section of the ice-marginal valley, the contrasts in the geographical environment between the valley and the adjacent regions – in the south, the Silesian range of the loess-covered Trzebnickie Hills, and in the north, the upland, fertile Wielkopolska Plate – are most easily seen. These are not only landscape differences, but also major discrepancies in the economic nature between the region in question and the border lands.

In the Early Middle Ages, the settlers of the Milicz territory, who were moving partly into the fertile lands of the moraine hills and partly into the forests and the river valley, were unable to support themselves from agricultural production to the same degree as the inhabitants of the adjoining regions, and, consequently, were forced to make a more intensive use of the resources provided by the forests, meadows and waters.

The Milicz region, surrounded by forests, located peripherally, away from major Silesian economic and political centres, may have had some links with Great Poland before the unification of the Polish lands into one state. In any case, it had to develop more independently and less intensively than the other Silesian settlement centres. At the same time, while being isolated to a degree, the Milicz region had a favourable location in terms of transport routes, because of its river crossing, which provided for a possibility of a stronger external impact, both economic and political. The Milicz region, because of its key location in relation to Silesia, was undoubtedly an object of interest and subject to political expansion of the territorial organisations of the Polanians, the Silesians and perhaps also the Dadosesani. A relic of those relations is probably a mention in a bull from 1136 of an endowment of the archbishopric of Gniezno, which only collected full tithes from the part of the Milicz burg territory delimited by the Barycz⁸.

Justyna Kolenda

THE EARLY MEDIEVAL PAST

The archaeological surveys conducted on the right-hand, north bank of the Barycz River have unearthed remnants of a settlement complex composed of a burg (site No. 1), a hamlet (site No. 10) and a burial ground (site No. 9) (Plate No. 3). As a result of the changes in the Early Middle Ages, the centre developed into the areas on the opposite bank of the river. Around the mid-13th c., the written sources mentioned a settlement there called *burgus*⁹. The north bank of the Barycz had been settled earlier. The penetration of the place started in the Neolithic Age, and permanent settlement is dated to the Bronze Age¹⁰.

In 1853, a group of local lovers of antiquity from Milicz carried out first, amateur excavation surveys of the gord called Chmielowa Mountain and the extensive elevation adjoining it from the north, within which an inhumation burial ground was discovered. A laconic report, published

in the local ‘Militischer Kreisblatt’ in 1857, four years after the work had been completed, failed to trigger any response of the scholars, who at the time were concentrated around the Royal Museum of Art and Antiquity in Wrocław. This led to a dispersion of the found monuments, some of which were given to the Museum of Silesian Antiquities in the 1880s. The creation of archaeology as a science at the turn of the 20th c. marked the beginning of regular scientific study into Silesia’s past. It was then that a project, the first one of this kind in Europe, was implemented; its aim was to map and describe archaeological objects with a preserved field form: gords and longitudinal ramparts¹¹. Based on the work results, a catalogue was produced that is popularly referred to as ‘M. Hellmich’s file of Silesian gords’, which contains the first ever description of the gord of Milicz and the other defensive sites in the Milicka Basin¹². During the interwar period, the local press published a series of articles about burg settlement within the then administrative boundaries of the county (powiat)¹³. Discussions also started about the castellan organisation in Silesia¹⁴ and the first monograph historical study by J. Gottschalk¹⁵ was published. The latter presented a chronological stratification of the defensive sites and analysed the written sources related to the Milicz castellany and the dual-power system operating in the area.

The first excavation work after WWII was done in the autumn of 1953 on behalf of the Inspectorate of Protection of Archaeological Monuments in Wrocław. Within the settlement complex, five test excavations were carried out to learn the stratigraphy and the spatial relations between the settlement and the burial ground, and to find out more details about when the burg, the settlement and the burial ground operated¹⁶. From the culture layers, vessel fragments and various objects dated to the Early Middle Ages were obtained and a layer with relics indicating that the area had been settled already during the Bronze Age was exposed. To the north of the gord, within the burial ground discovered in the mid-19th c., remnants of a settlement were found and 14 inhumation burials were unearthed. An entirely new lease of life was brought along by multi-layered excavations on the burial ground (site No. 9) done in the years 1960–1962 by Brunon Miszkiewicz of the Section for Anthropology of the Polish Academy of Sciences (PAN) in Wrocław¹⁷. These covered a total area of about 20 ares; 461 entire burials and ca. 400 fragmentary burials and bone clusters¹⁸. Consequently, the necropolis at Milicz is one of the most thoroughly explored sepulchral sites in Silesia. It was used from the mid-12th c. to the 14th c.

The issues related to the settlement complex at Milicz, and later on – the local castellany, were also examined by historians¹⁹, especially those dealing with the legal and ownership position of the Church of Wrocław at the centre, considered jointly with the genesis and function of church castellaries in the state of the Piasts²⁰. Of special interest to scholars was a document dated 26 June 1249, known as the ‘Milicz arrangement’²¹.

In 1978, as part of the Polish Archaeological Record (*Archeologiczne zdjécie Polski*) research project, new archaeological sites were discovered, not only within today’s administrative boundaries of the town, but also within the entire Milicka Basin. The 1980s also saw architectural and archaeological surveys of the Milicz castle on the left-hand bank of the Barycz²², and towards the end of the 20th c., rescue excavation work was conducted within Market Square at Milicz. In the years 2004–2006 archaeological surveys of the gord, the settlement and the castle were carried out, which led to a review of the earlier findings²³. The next two research programmes concentrated on examining the natural environment of the gords in the Milicka Basin in the Early Middle Ages and on specialist analysing monuments from the Milicz burg.

THE BEGINNINGS OF SETTLEMENT IN THE EARLY MIDDLE AGES

The early medieval settlement was established upriver, on a sandbar on the right, northern bank of the Barycz. This is a special place – it is here that the valley, usually several kilometres wide, narrows down significantly, forming a so-called Milicka Gate. The settlement-related values of the location also resulted from the existence of a ford there, which formed part of the network of local roads and of an interregional route leading from the south, from Silesia’s interior, northwards – to Great Poland and, further on, the Baltic Sea. The occupation of this place also greatly expanded the area of the utilised land, as it became possible to draw benefits from the use of the fields, pastures and forests on the left-hand bank of the river.

The exact moment when the sandbar was settled (site No. 10) has not been determined to date; it occurred either towards the end of the 9th c. or at the turn of the 10th c. On a recently taken aerial photo²⁴ of the western part of the settlement (site No. 10), various plant characteristics have been identified that indicate the presence of natural and anthropogenic structures. Initially, the sandbar had probably a more varied surface. It is quite possible that site No. 10 and site No. 1 (the burg) constituted a whole, and that the division visible today was created when the stronghold was being constructed. The aerial photo also led to some conclusions regarding the organisation of the western portion of the site. In its north-western part, a raised, curved shape which is 15–16 m high and may constitute a rampart relic, has been noticed. From the

south, the rampart is adjoined by a row of holes – possibly an element of the fortifications on the north-west edge of the site. Further on, three open circles are visible – these may be remnants of kurgans or other cult-related structures. In the remaining part of the site, various structures with different forms and sizes are discernible. The new data call for additional surveys. The relics unearthed at the gord, under the wooden structures of the rampart, have been interpreted as remains of the oldest, early medieval phase of settlement. It has not been determined unequivocally whether these are remnants of residential houses or evidence of magical rituals connected with the construction of the rampart (a foundation sacrifice)?²⁵

The material of historical value obtained from the layers connected with the settlement varies technologically and stylistically, but its most plentiful part is composed of entirely coated vessels, richly ornamented with belt motifs, well developed zone and frieze motifs. The existence of open settlements at various points in the valley of the Barycz and its tributaries has been confirmed principally by surface surveys conducted between Milicz and Sutów – in an area of 150 km², especially near the Milicka Gate²⁶. The oldest early medieval sites are dated to phase B according to the ceramics periodisation of Great Poland scholars. Between the mid-8th and the mid-10th centuries, there occurred a development of settlement that concentrated by the north edge of the valley and partly in the upland, whereas in the mid-10th c. its intensity dropped. Excavations have confirmed the existence of an open settlement at Kaszów (subsequently, a burg was built on the site). Signs of early medieval settlement have also been discovered on the Czarna Woda River, a right-hand tributary of the Barycz, along ca. 4 km between the towns of Piaski and Sulmierzyce. The settlement is also dated to phase B; in the second half of the 10th c. a burg was erected there.

A scholar dealing with the tribal history of Silesia Jerzy Łodowski did not identify the settlement cluster distinguished in the Milicka Basin with any of the tribes mentioned in the written sources – he classified it as 'unknown'²⁷. In the mediaevalist literature there is no agreement as to the tribal affiliation of the territory. It may have been located on the edge of the settlement expansion of the Silesians, the Polanians and the Dadosesani²⁸. Towards the end of the 20th c., it was suggested once again that the area may have been settled by the Dadosesani²⁹, although some scholars also claimed that the settlement in the eastern part of the Barycz Valley may have been effected by the Trzebowianie (Trebowane)³⁰.

THE ERECTION OF THE BURG

Towards the end of the 9th c., some important changes in the organisation of the early medieval landscape in the northern Silesia and southern Great Poland took place – more and more small, circular, single-segment burgs were built³¹. Was it also like that at Milicz? During the excavations in 2004 in the eastern part of the gord, remnants of the burg's ramparts were found. An analysis of the layout of the fragmentarily unearthed wooden-and-earth fortifications³² only enabled their partial reconstruction. The rampart was erected from oak wood, whose state of preservation only partly enables determination of the erection technique. Probably it was a sandwich structure. Over the sleeper, the fortifications were divided into three parts – piles. The individual segments contained wood that varied in terms of the state of preservation – rotten or burnt. This differing state of preservation and the amount of the raw material used to build the piles gave rise to the formulation of two hypotheses. According to the first one, the uncovered fragment of the fortifications indicates that the structure was built in a single operation, that it was composed of three piles, which were filled in during the construction with various amounts of wood. The structure burnt down and was never rebuilt. The partly levelled rampart was incorporated into the maidan, and dwelling and utility buildings were erected on top of it.

According to the other hypothesis, some fortifications burnt down, and so the damage had to be repaired, during which process the entire structure was reinforced. The middle, lower section was raised. The upper part was covered with wood on the outside and then filled in with light yellow sand and pieces of burnt wood. It is impossible to establish whether the work constituted just another phase of rampart reinforcement, during which all of the fortifications were expanded, based on the previously existing elements, or whether the entire structure was redeveloped³³. The results of dendrochronological analyses indicate that the wooden-and-earth fortifications were erected after the year 960.

The new findings regarding the rampart system changed the previous view of the size and form of the complex and were combined with information acquired thanks to geophysical surveys³⁴, which led to another question: Are we dealing here with a small, single-segment defensive structure, similar in size to the corresponding facilities in the borderland between Silesia and Great Poland, which were subsequently expanded, or was it perhaps a two-segment structure from the very beginning, which was later redeveloped by tearing down the rampart separating the two parts? Considering that in the Early Middle Ages there existed small, circular defensive structures in the borderland, one can assume that the first hypothesis is more likely. In the mediaevalist literature, the construction of the small burgs in the valley of the Barycz River and in its

right-hand catchment area, is connected by the scholars with the incorporation of the region by Mieszko I. Zofia Kurnatowska believes that a kind of a *sort of a settlement bridge and a network of military centres facing Silesia was built. This process predated the incorporation of Silesia into the state of the first Piasts by 10–20 years. This may indicate the territorial expansion of the state intended by Mieszko I, including the permanent incorporation of Silesia into the Gniezno state*³⁵. The issue was discussed more broadly by Grzegorz Teske as part of his studies into the defensive settlement of Kaliska Moraine Plateau. Analysis of such features of the local burgs as their size, shape, origin, location and position in relation to one another led to their identification with the early Piast settlement initiatives (ca. 950–1050)³⁶ – it is assumed that new economic and administrative centres were created in the area from scratch³⁷. Thus, the construction of a burg at Milicz on the site of an older settlement would be linked to a broader process – the incorporation of the entire area into the Piast state. However, considering the layout of the ramparts discovered at Milicz and their fragmentary examination, it is also impossible to rule out an initiative of the local community.

The layer of light brown fine sand containing single particles of burnt matter and small lumps of sandy, yellow clay was recognised as remnants of the oldest phase of the early medieval settlement of the site. A fragment of a hearth and a part of a wattlework structure, which may be a remnant of a building or a form of delimiting of the burg's internal area, have also been uncovered. In the north part of the excavation, a trench filled with fieldstones of various dimensions, with no traces of treatment or binder whatsoever, has been discovered. This stone structure, 4.5 m in length and 1.7–2.5 m in width, has been described as a 'stone foundation'. Considering the stone layout and the ceiling level, it seems that the structure may have been higher than the usable level at the time, i.e. it was visible. It may be a remnant of a cult object, similar to that located on Lecha Mountain at Gniezno, or a stone structure of a secular or sacred nature³⁸. The 'foundation' was covered with sand and humus, mixed with burnt particles, charcoal and numerous bone fragments, from big to very fine ones, burnt-out or weathered. The burnt wood fragments were analysed dendrochronologically, while the burnt-out grains – using the C14 method. The obtained dates indicate that the structure was used between the end of the 10th c. and the mid-11th c.³⁹ The layer of the burnt matter and humus produced, among other things, fittings, women's adornments, weights, a fragment of pan scales, and coins from the north, the north-west and the south⁴⁰. Among the more interesting finds of the northern provenance is a saddle pommel ferrule, discovered during the 19th-century surveys, and since then lost. The German scholars speculated that it may have been made from stag's or elk's antlers⁴¹. Some of the objects are unique in Poland, with nothing similar existing in the domestic cultural environment.

About the mid-11th c., the small burgs erected in the south-east of Great Poland collapsed. A new territorial organisation was created, as part of which the burg at Milicz acquired a prominent role. An analysis of the written sources⁴² led to a hypothesis that *Milicz came into the possession of the Church between the last quarter of the 11th c. and the first decades of the 12th c. It is not impossible that the endowment was linked to a broader reorganisation of the Polish Church structure, which accompanied the reactivation of the archdiocese of Gniezno in 1076*⁴³. Around the mid-12th c., a necropolis was set up to the north of the burg, on the site previously occupied by a hamlet. In the first half of the 13th c., a craft and trading settlement was established, which was referred to as a *burgus* in a document from the middle of that century. Its location was not described precisely; it was probably to be found on the left-hand, south bank of the Barycz. The existence of a dual-power system (a bishop and a duke) in the Milicz region led to a conflict, which reached its climax in the mid-13th c. The arrangement of 1249 regulates the ownership and legal matters in the area.

*

To sum up, the beginning of settlement in the area occupied by the part of Milicz situated on the right-hand bank of the Barycz is connected with an open settlement located on a sandbar, at a crossing through the river. The location on an interregional route leading from the north to the south, in the vicinity of a river that flows from the east to the west, had a stabilising effect on the settlement and, at the same time, stimulated its development. After 960, a burg was erected, whose origin is linked to the Piasts' expansion into northern Silesia. At present, there is no sufficient evidence to support the claim that an older burg had existed on the site, created at the discretion of the local community. Numerous objects, including coins, found within the burg indicate a high social status of the local inhabitants. The form and the style of some of the finds are reminiscent of objects known from various cultural circles in Europe at the time (Scandinavia, Rus or the world of nomads).

Marta Mlynarska-Kaletynowa
THE MILICZ TERRITORY

The name 'Milicz' is regarded⁴⁴ to have been formed from the name 'Mily' (nice, pleasant), or rather its diminutive 'Milik'⁴⁵. In later sources Milicz is referred to as 'Milich', which corresponds to today's form. In a bull of Gniezno from 1136, we read: *'de Miliche castello'*, which should be interpreted as 'Milice' or 'Milicze'. The same possessive form 'Milice' is to be found in a bull of Wrocław from 1155.⁴⁶ The document mentions Milicz twice; in the first part of the bull, regarded as its older part, based on some earlier record, it is written as 'Milice', while in the other part, probably from the time corresponding to the date of the document and constituting a detailed inventory of the bishop's assets – as 'Milich'⁴⁷. It can therefore be assumed that the name 'Milice' is the original form.

Certain traces of settlement activities of the presumed 'Milices' can be found at several settlements in the Milicz territory with a common root 'Mil-': Milkowice, Milochowice, Miłostawice, Miłogostowice. However, the villages are known from not earlier than 14th-century documents of sale of the Milicz territory⁴⁸.

Miłostawice is situated near Sutów on the Barycz River, on relatively fertile soils, and can be regarded as a typical wild-forest settlement. Because of the lack of sources, it is impossible to determine when the listed settlements were set up. However, we have an indirect indication. The fact that Miłogostowice and Milkowice disappeared after the 14th c. suggests that the settlements were small, had one or several estates, typical of the earlier stages of the early medieval settlement. In the 13th and 14th centuries, as a result of a widespread settlement aggregation action⁴⁹, such villages were eliminated. The survival of the name-formed 'Milice' after the setting up in the area of a state burg organisation centre indicates that the name had become strongly established, which means that already before the mid-10th c., Milicz had been functioning as the centre of the territory. The locations of Miłostawice and Miłochowice would constitute a hint regarding possible settlement expansion of the Milices.

The forest belts surrounding the settlement areas in the Milicz territory suggest that the settlement in the region was largely connected with wild forests. However, the economy of such settlements as Dąbrowa and Ślawoszowice to the east and south-east of Milicz, as well as Sutów and Miłostawice to the north-west of Milicz was undoubtedly based on land cultivation and animal husbandry (this is indicated by their location on the best soils in the region)⁵⁰. In the course of time, the settlement activity, which is principally attested to by archaeological finds from the later periods, became considerably more intensive. For the settlements at Łąki, Ruda Sulowska, partly Ślawoszowice, which were situated in boggy, meadow or forest areas, of most importance were other branches of economy – fishery, possibly manufacture of iron products, meadow economy or exploitation of forest resources (Miłochowice).

The development of settlement in the Milicz territory in the early feudal period is rather unknown because of two main reasons: (1) the written sources, apart from mentions in the papal bulls for the archbishopric of Gniezno dated 1136 and the bishopric of Wrocław dated 1155, the arrangement of Milicz of 1249, principally containing information about the legal relations, provide rather scarce material for the study of settlement. A relatively full (but not complete) list of the settlements comes from 14th-century registers⁵¹. Hence, the need for the use of the retrogressive method, whose reliability cannot be sufficiently verified by means of archaeological material. (2) The chronological brackets for individual archaeological sites are usually rather broad. Consequently, it is impossible to present a full picture of the settlement and economic use of the Milicz territory. It is only possible to grasp the directions and character of the settlement changes, which provides certain indications that enable a partial reconstruction of the conditions under which the local market was developing in the area.

Initially, the Milicz burg territory did not reach much further than during the preceding period: in the west – to Sutów and Łąki, in the east – probably to the gord at Lilików; a total of ca. 23 km in length. The settlement process became much more intensive, however, on the fertile soils to the north-east and the south-west of Milicz. In the north, the settlement reached the Gogolowice–Trzebicko line. Near Sutów, the Milicz settlement was separated from the Czestram territory (and, subsequently, Dupin – a 13th-century castellan burg) with a wild forest belt, while to the north of Milicz, expanding into Great Poland, it met the dense settlement of the Starygród territory. This is attested to not only by the villages we know from as late as the mid-13th and the 14th centuries, but also numerous archaeological sites of burgs and gords⁵². The range of moraine hills extending from Krotoszyn to the Barycz, because of its light soils, was attractive to agriculture, and was settled both from Great Poland and from Silesia. It was here that the major road connections between the two districts were to be found. It seems that earlier, in the 11th/12th centuries, settlement expansion from Great Poland had been much stronger than that from the direction of Milicz. This is evidenced above all by the bull of Gniezno of 1136, which certifies that the Church

of Gniezno was collecting a tithe from the burg of Milicz only up to the northern bank of the Barycz. The principal economic effort during the first phase of the existence of the castellany of Milicz focused on its southern parts⁵³. In the 11th/12th centuries, Milicz, in relation to Great Poland, was a typical border burg, and its agricultural hinterland was located and developed to the south of the town. The endowment of a monastery at Trzebnica in the early 13th c, and a subsequent intensive expansion of its assets⁵⁴, largely northwards, prevented any further settlement action of the Milicz territory towards the Silesian south. It was only the expansion of the land owned by the bishopric of Wrocław and the consolidation of the Church's power in the territory that contributed to a significant increase in the reach of the Milicz estate, mainly at a cost to Great Poland.

The south-east border of the Milicz territory is difficult to delineate, because settlement was dispersed among big forests⁵⁵, which were probably used by the duke, later by the bishop and the chapter. The area reached up to Goszcz and Cieszyn in the south⁵⁶. The core of the settlement action of the Milicz territory was the area to the south of the town; further south, settlement was dispersed in the wild forest separating the Milicz territory from the Trzebnica region⁵⁷. The dense forest complex also separated the Milicz settlement from the Żmigród territory.

Until the mid-13th c., Żmigród was administratively dependent on Milicz. This is suggested by the designation in the registers of assets of the Church of Wrocław of the villages near Żmigród as '*prope Milich*' or '*circa Milich*'⁵⁸. Consequently, it has been universally assumed that Żmigród originally belonged to the castellan district of Milicz⁵⁹. However, it would seem on the basis of a more in-depth analysis of the settlement around Milicz and Żmigród, taking account of the physiographic conditions that affected the development of settlement at the time that the two settlements formed separate complexes. It can be assumed, however, that the later connection between Milicz and Żmigród was a result of the steps taken by the Church of Wrocław, which held fairly big estates at the nearly Żmigród, where it merged the two territories administratively and economically, and thus made Żmigród dependent on Milicz⁶⁰. The development of Żmigród, backed up by Silesian dukes (its foundation under German law, allegedly in 1253, is known from a forgery from the 1st half of the 14th c.)⁶¹, led to a break of the final link of the area with Milicz until the establishment of the Milicz county (powiat) in the 18th c.

The settlement intensification in the 11th–13th centuries in the Milicz territory occurred not only in the most fertile areas. This also happened near boggy meadows and in forests⁶². Consequently, apart from agriculture, also other branches of economy were of much importance here, e.g. extraction of bog ore in the Barycz Valley, meadow cultivation, fodder production, fishing, animal husbandry, exploitation of forest resources (e.g. forest bee-keeping). A 1224 document states that a subject of a casual levy of Milicz (in polish called stan) to the monastery at Trzebnica by Duke Henry I the Bearded consisted of 60 *donicas* of honey and 50 small cartfuls of hay⁶³. According to Z. Wojciechowski, the replacement of a casual levy with permanent one occurred relatively rarely; the form appeared as late as the early 13th c., particularly in Silesia⁶⁴. Therefore, it can be deducted that hay had constituted a performance provided to a duke or the Church estate already much earlier⁶⁵. In the feudal economy of large estates in the 11th/12th–13th/14th centuries, animal husbandry was as fundamental and nearly as important as agriculture⁶⁶. In the 15th–16th centuries, as part of the large feudal estate system, the area saw the development of the manufacture of iron products⁶⁷, which intensified after the water wheel had been applied to auxiliary jobs in smelting in the mid-13th c. Before that the ore extraction and processing were not significant – they were rather agricultural craft production⁶⁸.

The extensive meadows in the Barycz ice-marginal valley and the surrounding forests, especially broadleaved (oak), provided excellent conditions for animal husbandry, which may have become the privileged or most important branch of economy. For instance, the name of the village of Łąki [= meadows], located on marshy meadows on the Barycz, may indicate that initially meadow crops had been cultivated there, and only later an estate was erected there. The results of an analysis of the bone material from a small test excavation at the gord of Milicz are consistent with those of animal remains on modern sites: the percentage of farm animal bones (cows, pigs, sheep) significantly exceeds that of wild animal remains, accounting for over 90% of the examined material⁶⁹. This sheds some light on the everyday life of the burg inhabitants in the 12th/13th centuries – farm animals constituted their staple food.

The large overflow areas formed by the Barycz, with its many tributaries near Milicz and Żmigród have been used for setting up fish ponds since the Early Middle Ages. Numerous mentions in 12th/13th-century sources of lakes, ponds and rivers used for fishing, of levies in fish provided by the inhabitants of a village to the feudal lord or of slaves engaged in fishing (*piscatores*), as well as toponymic signs of the existence of servient fishing villages, e.g. Rybitwy [terns]⁷⁰ – indicate that fishing was a common activity, one of the economic branches of large estates, already from the early stage of their organisation. This is linked to a large demand for fish from the moment when the Church imposed strict regulations concerning fasting.

A large-scale construction of an agricultural drainage system was started for the first time already in the 16th c. by the Kurzbach family – the

then owners of the territory⁷¹. The oldest cartographic source – a 1680 map of the Źmigród baronage⁷² – shows a complex network of artificial ponds around the town, basically with a layout that does not differ much from that of the present system of water structures⁷³.

To recapitulate, the Milicz territory was a small, but tight settlement area with a rather varied economic possibilities.

Aleksander Paroń

DYNAMISM OF THE SETTLEMENT'S DEVELOPMENT IN THE MIDDLE AGES

The first, rather scanty mentions of Milicz in written sources date to the 12th c. More data come from the following centuries, but even that information, principally originating from diplomatic sources, resembles single flashes of light separated by long periods of darkness. Consequently, a historian is not able to see a continuous process, but rather individual stages of Milicz's development. Thus, the story of the past of the town and its settlement hinterland principally becomes a presentation of single phases of its development and the factors that stimulated it.

THE PIAST BURG

Milicz owes its importance to its special location. Situated in the boggy valley of the Barycz River, it was an important transport junction. Not far from it, the valley narrowed down the most, which created conditions conducive to a convenient crossing for those travelling along the north-south route. The peculiar characteristics of the Barycz meant that Milicz also found itself on the latitudinal route. In the case of the river in question, we deal with the phenomenon called 'bifurcation', which means that the Barycz has two outlets: in the west – into the Odra, and in the east – into the Ołobok, which in turn flows into the Prosna, to the south of the town of Kalisz. Milicz was thus situated on a water route that linked an important early medieval transport junction (Kalisz) with the Odra Valley and, further on, with Pomerania⁷⁴.

In the 2nd half of the 9th c., the areas near the Barycz became subject to intensive settlement processes. During its first phase, along its entire course, open hamlets were set up, next to which many burgs started to be erected in the 2nd half of the 10th c.⁷⁵ Also at Milicz, towards the end of the 9th c., on a sand dune on the north river bank, an open hamlet was established, next to which (20 m to the south), in an area later referred to as Chmielowa Mountain, a burg was erected after the year 960. That circumstance and the special transport-related advantages of Milicz may suggest that it was built by the Piasts, who may have used the fortification for their expansion towards Silesia⁷⁶.

We do not know the relations between Milicz and the other burgs on the Barycz. Some of them, e.g. the neighbouring Kaszowo, had been erected slightly earlier⁷⁷. It is difficult to determine, however, whether that happened as part of a broader venture, which culminated in the building of Milicz to dominate over the other burgs in the Barycz Valley. It is certain, however, that in the 1st half of the 11th c., many of them were destroyed, which may be linked to a crisis of the Piast monarchy and the accompanying invasion by the Bohemian ruler Bretislav⁷⁸. Milicz, in contrast to a majority of the burgs on the Barycz, survived the period of weakness of the Polish state⁷⁹. Once again, it may have been a result of its importance to transport. The return and reinforcement of the Piast power in Silesia at the time of Casimir the Restorer (ca. 1050) was probably linked to the need to regain and restore the burg on Chmielowa Mountain.

We know little about the earliest history of Milicz; many things suggest that apart from performing a political role, it was also used as a tool for expansion and control, as well as a place for long-distance trade. This is attested to by archaeological finds from the burg's oldest settlement layer, in the form of merchant paraphernalia (weights and a fragment of pan scales) as well as peculiar, unique adornments⁸⁰.

IN THE HANDS OF THE CHURCH OF WROCŁAW

The earliest history of Milicz, as mentioned above, remains beyond the study reach of a historian. It is only in the bull of Gniezno, dated to 1136, that information about the archbishopric's right to a tithe from the north bank of the Barycz is accompanied by a mention that *castrum Milich est de Vratizlavensi episcopatu*⁸¹. The context of the mention affords a double interpretation. It can be assumed that the document informed about some form of belonging of the Milicz burg to the bishopric of Wrocław. It is difficult to determine whether the fragment only indicates the diocese borders or also the estate of the Church of Wrocław. There is no doubt in the case of the papal protection bull from 1155. Its issuer, Pope Hadrian IV, explicitly states that the burg is owned by the bishopric of Wrocław and it was given *ad usum fratris supradicte ecclesie*⁸². The phrase indicates clearly that the Milicz burg, together with its

appurtenances, was part of the estate of the Church of Wrocław and was separated from it as an asset of the cathedral chapter. It is commonly accepted that the institution was formed at the Wrocław cathedral during the pontificate of Bishop Walter (1149-1169)⁸³, which means that Milicz became the chapter's property just before the issue of the papal bull.

However, it may have been part of the estate of the bishopric of Wrocław much before then. The exact date, purpose and the nature of the endowment, as well as the donor remain unknown. When trying to explain these, admittedly, very important issues, the historian has no other choice, but to put forward various, naturally disputable hypotheses. The benefactor was not named in the bull of Hadrian IV, which inclines the scholars to think that Milicz was an early donation, acquired by the bishopric of Wrocław upon its establishment (1000) or restitution after the Bohemian invasion (1051)⁸⁴. The latter possibility seems definitely more probable. An interesting stratigraphy of the endowments in the bull from 1155 compiled by Tomasz Jurek indicates that Milicz, together with the pertinences, was among the donations received by Wrocław's cathedral in the period between the last quarter of the 11th c. and the first decades of the 12th c. The endowment may have been related to the reactivation of the archdiocese at Gniezno, which occurred in 1076, after the final elimination of the effects of the crisis of the Piast monarchy⁸⁵. The recreation of the Polish church province may have been accompanied by a reorganisation of its dioceses and the related property and administrative changes. Most probably, the donation was made by one of the Piast rulers at the time.

The purpose and nature of the endowment are, however, far from clear. Generally, it can be assumed that, apart from purely devotional reasons, the ruler was also motivated by pragmatism: he wanted to support financially the still young church organisation, which was overtaxed as a result of the crisis in the mid-11th c. This, rather generally defined purpose of the donation, is beyond discussion; however, its nature is subject to controversy. The endowment to the benefit of the Church of Milicz with the appurtenances was not an exceptional event. The diplomatic material – usually so-called protection bulls, the oldest of which date back to the 1st half of the 12th c. – provides similar examples for the entire Piast monarchy. The dispute regarding the nature of the endowments began a very long time ago. The earlier generations of scholars assumed that the granting of a *castrum* with profits meant that the beneficiary only received the proprietary rights, with no administrative law prerogatives. This approach was best described by Karol Modzelewski in his 'estate castellany' model. It is to have constituted a separate group of estates, originally linked to an office, whose holding entitled the holder to derive income from the estates. Thus, it was only possible to donate such an endowment to the Church together with the castellan office, however without any administrative law rights. Such rights would reputedly be transferred to the castellan of the adjacent burg district⁸⁶.

However, the 'estate castellany' model fails to explain the reasons for which the Piast monarchs donated to the Church entire burg districts. Furthermore, it does not apply fully to Milicz, where, despite an earlier donation, the ducal officials retained their authority for a long time, at least until the end of the 13th c.⁸⁷ The purpose and the nature of the grant of a burg seem to be explained better by a hypothesis that assumes the reception of the organisation models of a so-called 'monarch Church', which were created in Germany⁸⁸. The Ottonian-Salian model provided for the transfer in the form of endowments to Church institutions not only castles and estates, but also public rights. The compact estate complexes that were created as a result were excluded from the control of the local authorities and were directly subordinated to the rulers. Consequently, the purpose of such sizeable donations was not only to provide Church organisational units with a financial base, but also – if not mainly – to strengthen the monarch's power. Clergymen loyal to the ruler were entrusted with tasks that went far beyond the standard pastoral activities: provision of military contingents, performance of diplomatic missions, or so-called *servitium regis*.

The extent of adoption of the *Rechskirche* models in the early medieval Poland has not been sufficiently examined as yet. It does not seem likely, however, that the country was immune to them. Consequently, the Piasts, just like the German rulers, would have transferred a burg district together with its appurtenances and the administrative law rights. In the first centuries after the Christianization, the young structures of the Polish Church organisation were entirely dependent on the support of the Piast monarchs, which made them fully loyal to them and willing to cooperate to a great extent. Therefore, we can presume that also Milicz was transferred to the Church of Wrocław in the last quarter of the 11th c. or in the early 12th c. together with public prerogatives.

BETWEEN THE THRONE AND THE ALTAR – POWER DUALITY

The 90 years following the issue of Hadrian IV's bull constitute an important, albeit mysterious period in the history of the settlement in question. The archaeological data reflect distinct transformations in its spatial layout. The 2nd half of the 12th c. saw a burg redevelopment, as

a result of which its area increased. At about the same time, some changes also occurred near the burg hamlet. In its western part, a burial ground was set up, which was used methodically, which is indicated by the fact that the graves are arranged in rows in a north-south line⁸⁹. The necropolis layout seems to be typical of churchyards, and so a church should be somewhere nearby. So far, no archaeological surveys have confirmed its existence. A 14th-century forged document, which may, however, contain some true information, mentions, when referring to the year 1223, Prawota – the parish priest (*parochinus*) of a church of St Adalbert at Milicz⁹⁰. This *patrocinum* is characteristic of the settlements situated along the route from Prague to Gniezno, which is supposed to have been followed by a bishop and martyr of the Sławnikowic family⁹¹. Milicz was also located on this arterial road. The dedication to St Adalbert started to be given to churches towards the end of the 11th c. and at the beginning of the 12th c., which indicates an intensification of the cult of the saint, which occurred after his relics had been found in Gniezno's cathedral. Temples were usually situated outside the burg, near open trading settlements and important routes⁹². The church of St Adalbert at Milicz may have been located in the vicinity of the burial ground, not far from the burg hamlet and the market place. The place of trading, in which Milicz was involved from its very inception, was probably originally located close to the burg. The location of the parish church to the south of the Barycz, near the area where the town was to be built later, seems to be ruled out by the slightly too early dating of the first mention of it.

Thus, the burg on Chmielowa Mountain remained the central point of Milicz until the end of the 12th c. The changes discovered as a result of archaeological surveys, especially the redevelopment of the burg complex, may attest to some deeper political transformations. This issue is discussed in more detail further on. First, a description is due of the events in the mid-13th c., which indicate a radical metamorphosis of the Milicz settlement. After almost a century of silence on the part of written sources, two documents appear. On 9 August 1245, another protection bull for the bishopric of Wrocław was issued⁹³, while on 26 June 1249 a written arrangement regarding the Milicz territory was signed between Duke Henry III the White and his officials and representatives of the cathedral chapter⁹⁴. The document of Pope Innocent IV from 1245 clearly shows that during the 90 years following the previous papal bull, the Church's estate in the Milicz district increased considerably. Apart from the villages listed in the protection document dated 1155 (Stary Żmigród at the ford on the Barycz, Garbce, Wilkowo, Cieszyn and Goszcz)⁹⁵, some new ones appear: Powidzko (originally: *Povidlizlo prope Milich*), Kaszowo (Kazovo), Osiek (*Ostrouici*), Radziądz (*Racicouo*), Morzęcino (*Morantino*), Pawłów Trzebnicki (*Paulouo*), Trzęsowice (*Transouici*) and Borcouici (it is only known that it was located in the Milicz territory)⁹⁶. It is difficult to pinpoint when exactly they were acquired by the Wrocław cathedral, but at least in the case of some of them, it was quite late. This particularly applies to the first two villages. The bull issuer explicitly stated that previously they had been part of the hereditary estate of Tomasz I, bishop of Wrocław⁹⁷. The exact date of the bishop's donation remains unknown. It is not even known whether it occurred before the donor took over the Wrocław cathedral (1232) or afterwards. However, the donation seems to match the other activities of Tomasz I, which is discussed further below. A majority of the new acquisitions (5) were located on the Barycz, in the north-western section of the Milicz territory, between Stary Żmigród and Milicz; only Pawłów Trzebnicki and Trzęsowice (county Zawonia) were closer to the south border, which was probably delineated by the estate of the Cistercian nuns of Trzebnica.

The bull of Innocent IV noted another, extremely important change regarding the very Milicz. When listing the settlement among the burgs owned by the bishopric of Wrocław, the document author uses the phrase *castrum Milich cum foro* [bolded by A.P.] *et omnibus pertinentiis suis*⁹⁸. The *forum* is not to be found in the bull from 1155, which suggests that it was a new element in the space of the very Milicz. Most probably, it was not a new fair area that was part of the burg on Chmielowa Góra, but a new trading settlement. The designation *forum* by the bull issuer probably results from the trend at the time to stress the main feature of such settlements that differentiated them from typical villages. Recently founded open settlements were referred to as *villae forenses*, because they operated as places of exchange – fairs integrating the small, local market⁹⁹.

The Milicz *forum* should be identified with the settlement described as *burgus* in the settlement document dated 26 June 1249¹⁰⁰. The term was very rarely used in the Polish diplomatic material. Nearly all the mentions come from Silesia. On the other hand, it was common in West European sources from the turn of the 13th c., principally from east France, Switzerland or south Germany. It meant a craft and trading settlement populated by *burgenses*. The urban, or possibly early-urban character of such settlements is thus unquestionable. Their Silesian analogues are mainly connected with Duke Henry the Bearded. A document from 1234 uses the term *burgus* to refer to Środa Śląska (*in burgo nostro Nienmarche*)¹⁰¹. In 1237, the ruler allowed for the establishment of Neuenburg (Nowogrodziec) on the Kwisa River¹⁰². Henry the Bearded is also believed to have founded Naumburg on the Bóbr River (Nowogród Bobrzański) and Nuburg, later renamed Freiburg (Świebodzice)¹⁰³.

In the mid-13th c., the Milicz *burgus* was part of a larger territory with determined boundaries. In the north, they probably reached some ditch or weir (*fossatum*), located beyond the bridge over the Barycz; in the south, towards Wrocław, a coniferous forest (*borra*)¹⁰⁴. The information unequivocally indicates that the craft and trading settlement was situated on the left-hand, south bank of the Barycz. Consequently, the river separated it from the burg on Chmielowa Mountain. It can be surmised that *burgus* was most likely situated on the road from Wrocław through Trzebnica and Milicz to Kalisz and Gniezno. Such a location inclines one to think that the new settlement constituted a seed for the later town.

The location on an important route not only made *burgus* a centre for local exchange, but was also conducive to drawing income from transport and long-distance trade. The provisions of the 1249 arrangement clearly show that the Church of Wrocław strove to maximise proceeds from both types of its economic activity. Under the document, only the cathedral chapter was entitled to run an inn at Milicz, to run a fair and to collect customs duty. It is also worth mentioning that on the first day of the Pentecost, *burgus* was to host a fair, entirely under the control of the church castellan¹⁰⁵.

We do not know when exactly a craft and trading settlement was founded at Milicz. Similar undertakings by monarchs in Silesia, as mentioned above, were connected with the activities of Henry the Bearded and are dated back to the 1220s and 1230¹⁰⁶. It is rather unlikely that the Church's foundation initiatives were earlier. A settlement had to be endowed with the knowledge and consent of the 'old duke', and then, during the turbulent 1240s, the Church, taking advantage of the weakening of the monarch's power, was able to broaden its prerogatives at Milicz *via facti*. The arrangement hints that this is exactly what happened¹⁰⁷.

Burgus may have been located *in cruda radice*¹⁰⁸. It was easier to establish a trading settlement in an area free from settlement and any ownership relationships that might restrict the founder's freedom. This circumstance emphasises even more the radicalism of the establishment of *burgus* for Milicz. The venture involved the transfer of the settlement centre from Chmielowa Mountain to the south bank of the Barycz. The new settlement, which integrated the estate complex owned by the Wrocław cathedral economically, was bound to become the principal centre of exchange, which meant the end of the market on the north bank of the Barycz and the entire settlement complex associated with *Hopfenberg*. From the 2nd half of the 13th c., the burg there started to fall into decline¹⁰⁹.

The changes in the settlement sphere were accompanied by equally radical political changes. The arrangement document dated 26 June 1249 mentions two castellans: a ducal one and a church one¹¹⁰. The latter one is also referred to as the 'castellan of canons', which stresses the fact that from the mid-12th c. Milicz and its pertinences belonged to the separated estate of the Wrocław chapter. At the moment when the arrangement was made, the Church's castellan was Zdzisław, a canon and a curator of the Wrocław cathedral¹¹¹. What is characteristic, we do not know any of his predecessors. A similar situation is with his secular counterparts. The arrangement document mentions Nacześ, a former ducal castellan at Milicz. In the source, he is described as 'an aged and trustworthy man'¹¹², which inclines one to think that he had held his office at the time of the 'old dukes', probably still under Henry the Bearded. When the arrangement was made, the castellan at Milicz may have been Stefan, who, although is not named in it, acts as a witness in a document of Duke Henry III the White issued in 1250¹¹³. Soon afterwards (1251), his place was taken by Wojciech of Strzelin, formerly the Wrocław castellan¹¹⁴. The last known ducal castellan at Milicz was Mroczko of Weissenberg (1291)¹¹⁵, a close collaborator of Henry III of Glogów¹¹⁶.

In the mid-13th c., Milicz had a dual castellan power system, whose source is rather difficult to identify. Its genesis may not have dated back to the time when the Church received the burg district. At the turn of the 12th c., most probably the Polish clergy did not display any emancipation inclinations, so entrusting it with the management of the Milicz settlement did not call for the establishment of any control body linked to the monarch. Over time, the Wrocław cathedral began, however, to treat the Milicz territory as its exclusive property, which seems to be attested to by the fact, described in a bull from 1155, of the transfer of the *castrum* with its appurtenances to the newly established cathedral chapter. Additionally, the influence of the Gregorian ideas made the Polish hierarchy less and less compliant with the rulers and increasingly more aware of their own interests¹¹⁷.

In the 2nd half of the 12th c., as a result of the progressing feudal fragmentation, Milicz became a settlement on the border between rival Piast powers. Its importance for transport may have become a reason for placing a ducal official in the burg district. The redevelopment of the burg and its associated settlements described above may constitute archaeological evidence of the change. Probably it coincided with the beginnings of the castellan reform, which inclines one to date the appearance of the monarch's official at Milicz to the end of the 12th c.¹¹⁸ The change would then have been initiated by Duke Bolesław I the Tall, a long-time emigrant, who is said to have adapted in Silesia many legal and economic solutions used in the German Reich¹¹⁹. By introducing his castellan, the ruler desired to obtain control over an area that had

a strategic importance to him, without radically depleting the Church's possessions at Milicz. The Church, which is indicated by the protection bull of Pope Innocent IV, still had a sizeable, constantly growing estate. Despite the above, the presence of a ducal castellan must have been uncomfortable. He probably took over, which was a consequence of the nature of the office, the jurisdiction over the Church's subjects as regards *causae maiores* and became the administrator of the revenues due to the duke¹²⁰, and so he also participated in the proceeds from customs duties and the market, i.e. the principal sources of profit in the Milicz territory¹²¹.

The establishment of *burgus* would thus have been not only an ordinary change in the spatial arrangement of Milicz, but also a reflection of the emancipation drive of the Wrocław cathedral. However, if the trading settlement was established during the life of Henry the Bearded, the venture had to be agreed to by the duke and his interests protected. Part of the income from the new settlement had to find its way to the ruler and his officials. The ducal power crisis in the 1240s opened way to changes favourable to the Church of Wrocław. The political weakness of the sons of Henry the Pious, their disputes and the accompanying changes in the boundaries of the fragmented duchies strengthened the position of bishop Tomasz I and his subordinate hierarchy, as a source of order and stability¹²². The Wrocław cathedral may have taken advantage of the situation to reinforce its position at Milicz. The area was not indifferent to bishop Tomasz I. His efforts to expand the possessions of the Wrocław cathedral in the Barycz Valley are evidenced not only by the donations of his own villages (Kaszowo and Powidzko) referred to above, but also his actions aimed at the integration of the Church's estates in the borderland between Silesia and Great Poland. For instance, in the years 1266 and 1267, Tomasz I obtained by exchange the villages of Dziadkowo and Zduny, which in a document of Bolesław the Pious, Duke of Great Poland, were designated as *sitas circa Milich*¹²³.

Therefore, it can be assumed that in the 1240s, the Church's rights increased in the Milicz territory *via facti* at the cost to the ducal officials. It is difficult to establish how many of their prerogatives were grabbed by the Wrocław cathedral. The provisions of the arrangement of 1249 indicate that the Church's claims met resistance of the monarch's officials, but the political situation of Wrocław Duke Henry III the White, who had just taken over the rule in his district, did not allow him to make far-reaching recoveries. Probably he only managed to regain the jurisdiction of his castellan over the ducal and knight subjects in the Milicz district, which gave sense to the presence of the official in that politically important district. The Church stressed its equal status there by placing a Church castellan at Milicz. Canon and curator Zdzisław was most likely the first Church official with that rank, which indicates a relatively late, mid-13th c. genesis of the castellan power dualism mentioned in the document of 1249¹²⁴.

The Church castellan's rights included full jurisdiction over the Church's subjects, including murder cases¹²⁵. The arrangement did not differentiate the subjects into the bishop's people and the cathedral chapter's people, which suggests that all of them were under the Church official. Furthermore, the arrangement explicitly identified *burgus* and the area around it, which was also to be under the jurisdiction of the Church's castellan. Only the ducal people were partly excluded from it. If they committed a crime in the designated area, they were to be tried by both castellans. In the event of a conviction one third of the court fee was to be due to the Church's castellan, and the rest – to its ducal counterpart. The full jurisdiction (with no exceptions) was held by the Wrocław cathedral's official at the trading settlement and in the territory around it on the first day of the Pentecost, when Milicz was home to a fair. It was then that perpetrators of fights and other offences were subject to his exclusive jurisdiction. It cannot be ruled out that this provision of the arrangement was archaic in nature. It is possible to find a link between the beginnings of the annual fair at Milicz and the institution of collective christenings, usually held on Pentecost Eve – a very important Christian feast. Thus, the granting of the full jurisdiction to the Church on the fair day may have arisen from a tradition of a religious origin¹²⁶. Another relic in the arrangement document seems to be the institution of *vicina*. Its members were supposed to help if borders had to be laid out and to bear legal liability. The dues related to it were to be shared by the two castellans.

The identification of the land around the trading settlement as the area of jurisdiction of the chapter castellan led to a slight, albeit distinct violation of the symmetry of the court prerogatives of the two castellans. The Church official obtained an advantage over his ducal counterpart. The provision probably defined the direction of the Church of Wrocław's further efforts to subject *burgus* and its surroundings to the exclusive court power of its own castellan. As regards the remaining part of the Milicz castellany, the principle according to which each castellan was to try his own people was to apply. In the case of disputes of mixed jurisdiction, the universally adopted rule of *actor sequitur forum rei* was observed.

In the economic area, the Church gained a definitive advantage: it was the only holder of *ius fori*, all customs duties were collected by it and it had the right to run an inn at the trading settlement. Furthermore, only the Wrocław cathedral official received the right to pick hops on the Barycz and around the Milicz burg. The Church castellan also enjoyed the exclusive right to hunt beavers on the Barycz, to chase poachers hunting

for that species of *animalia superiora* and to hunt throughout the Milicz castellany.

The economic prerogatives provided for in the arrangement of 1249 considerably strengthened the Church of Wrocław, at the cost to the prerogatives of not only the ducal officials, but also those of the monarch. Most of them belonged to the *regalia* category, jealously guarded by rulers. Most likely, Henry III agreed to give them away only because of his difficult political situation. As regards the Church's privileges, especially characteristic is the acquisition of *ius venationis* on the basis of exclusivity. Its appropriation in a given area usually constituted a necessary step towards its transformation into a compact, closed territory¹²⁷. The acquisition of the exclusive hunting rights in the Milicz castellany should be regarded, within the context of the other actions of the Wrocław cathedral referred to above, as a clear sign of its further plans. The intents were certainly noticed by the Wrocław duke, who was not willing to relinquish his control over an important border territory. Henry III's reaction to the development of the relationships in the Milicz castellany seems to be evidenced by the foundation of Żmigród. According to a record drew up in the counterfeit from the 14th c., it took place in 1253, and was on land owned by Despinus of Wiązów and his brothers, who were close to the ducal court¹²⁸. However, the Church of Wrocław, which owned Stary Żmigród, located at a ford on the Barycz, also claimed the rights to the area¹²⁹. The foundation and the construction of a castle were against the interests of the bishopric of Wrocław, which led to the imposition of an interdict on the inhabitants of the new Żmigród¹³⁰.

In the mid-13th c., the advantage was on the side of the Wrocław cathedral. The bishop and the chapter held a sizeable wallet of legal and economic prerogatives, which could be used to make further ventures and to expand the Church's estate in the Milicz territory. A good environment for such efforts existed until the death of bishop Tomasz I (1268). Furthermore, it cannot be ruled out that towards the bishop's pontificate, the Church decided to erect a defensive complex on the south bank of the Barycz, which would have constituted a seed for a Milicz castle. The new facility would have been used as the seat for the chapter castellan and, with the appearance of the new official, would have complemented the desires and efforts of the Wrocław cathedral at Milicz.

CRISIS AT THE TURN OF THE 14TH C.

The period of transformations that were favourable to the Church, and the very Milicz settlement, ended in the early 1270s. The years 1272–1290 was a time of a serious trial for the Wrocław cathedral. It was filled with struggles of bishop Tomasz II with Silesian dukes, above all with Henry IV Probus, for the privileges of the Church of Wrocław.

The Church's estate also suffered as a result of an invasion at the beginning of June 1271.¹³¹ It was then that the Wrocław Duchy was attacked by troops of the Duke Bolesław the Pious, the ruler of Great Poland, and by Bolesław V the Chaste of Cracow. The forces of the latter, supported by Russian, Polovtsian and Lithuanian reinforcements, attacked the eastern border of the Duchy (near Namysłów, Brzeg and Byczyna), while troops from Great Poland ravaged its northern edge. The purposes of the raids were clearly to plunder and to destroy, but they were also elements of the broad Central European politics. Both Bolesławs supported King Stephen V of Hungary in his fight for the inheritance after the House of Babenberg. The adversary of the Arpadian ruler was Premysl Otakar II, King of Bohemia, whose ally and charge was Henry IV Probus. The raids in June 1271 were intended to weaken the support of the Wrocław duke for his suzerain. The havoc also heavily affected the possessions of the Church of Wrocław. Bishop Tomasz II, in his letters to archbishop of Gniezno Jakub and bishop of Poznań Mikołaj, only details the damage and losses suffered by the Church's estates ravaged by inhabitants of Little Poland and their allies. Much less was written by the hierarch about the misfortunes that befell Milicz and its environs at the hands of Great Poland knights under Marcin Lis of the Zaręba family. We can only presume that the territories of interest to us were plundered. Apart from livestock, many prisoners were taken. It is impossible to determine the scale of the damage and kidnapping. Tomasz II claims in one of the letters that the damage in the estates near Milicz and Byczyna exceeded those suffered by other settlements described in detail earlier in the letter 'three times or more (*in triplum vel amplius quantitas*)'¹³².

Perhaps the raid by Great Poland inhabitants was one of the reasons for Milicz's stagnation. According to a 13th/14th-century *Liber fundationis episcopatus Vratislavienensis*, out of the listed bishop's and chapter's 14 villages located on the Milicz territory, four had become deserted and two were in the hands of knights¹³³. The picture is only slightly improved by the fact that Kaszów, which was not mentioned in the above source, was transferred under German law (1278)¹³⁴. The settlement's visible stagnation may have also resulted from the involvement of the Wrocław cathedral in a dispute with Henry IV and other Silesian dukes. Perforce, the conflict, although ultimately won by Tomasz II, significantly absorbed the Church of Wrocław, preventing the losses sustained by some of its settlements in 1271 to be repaired.

The last decade of the 13th c. brought a change that had to be connected with a weakening of the Church's power at Milicz. A document

of 1291 mentions the last ducal castellan, Mroczko of Weisenberg, that we know by name¹³⁵. The knight belonged to the close collaborators of Duke Henry of Glogów¹³⁶, who took control of Milicz and Trzebnica as a successor to Henry IV Probus, probably as early as 1290.¹³⁷ Unfortunately, we do not know what had been happening to the position of the ducal castellan at Milicz during the previous 40 years. The burg ruins on Chmielowa Mountain seem to indicate that in the 2nd half of the 13th c. the power of the ducal officials at Milicz was becoming increasingly illusory. Thus, the appearance of Mroczko of Weisenberg had to bring about an important change. The office was not purely titular in nature and was not connected with any particularly impressive benefice. Henry of Glogów needed Milicz as a strategic settlement, of importance in the case of a confrontation with Duke Henry V the Fat, to whom he had lost control at Wrocław. Henry entrusted the Milicz territory to a trusted official, because of its fundamental significance for transport. By doing so, most likely the Duke did not fall into disfavour with the Wrocław cathedral too much. This is because bishop Tomasz II supported Henry of Glogów in his conflict with Henry V¹³⁸. Paradoxically, the reappearance of a ducal official at Milicz may have met with kindness or at least with indifference on the part of the Church. Was his presence accompanied by another change in Milicz's spatial organisation?

An issue of interest associated with the above are the beginnings of the Milicz castle. Situated on the south bank of the Barycz, to the west of today's town, was most likely to be found within the territory around the trading settlement, whose boundaries were set out in the arrangement of 1249. The location would suggest that the structure should have been built by the Church, which was dominating in the area and around 1250 had prerogatives at Milicz that enabled it to erect it. However, the archaeologists have dated the beginnings of the castle complex to the end of the 13th c.¹³⁹ If the dating does not change, the Wrocław cathedral will have to be ruled out as a possible investor, as the period after 1270, as discussed above, was very difficult to the bishopric and so it was unable to build any defensive structures at Milicz at the time. Recently, Dominik Nowakowski, having taken account of the archaeological dating and the fact that the first certain mention of the castle at Milicz comes from 1319, has stated that he believes the structure was built by Duke Henry of Glogów¹⁴⁰. The hypothesis is backed up by a number of other circumstances already referred to above and the fact that Henry of Glogów was known for his aggressive strengthening of his position in the borderland between Great Poland and Silesia¹⁴¹. However, was he really its builder? Motte fortifications started to be erected in Silesia in the 2nd half of the 13th c.¹⁴² Their construction did not call for any great investment effort. A defensive structure in the form of a tower on a mound surrounded by a moat was not a particularly costly or time consuming undertaking. In Western Europe, from where it came to Silesia, a reinforced motte seat was commonly built by knights¹⁴³. The Milicz burg on Hopfenberg fell into ruin in the 2nd half of the 13th c. Would the Church of Wrocław, having most of the resources of the Milicz region, have delayed or simply decided not to build a new centre of power? The need to create it resulted above all from the presence at Milicz of a Church castellan with a group of subordinate officials. The exercise of power and effective management by them called for the possession of a permanent seat. The authority of the castellan and the Wrocław cathedral also required a symbolic demonstration. A new castrum, erected on the south bank of the Barycz, would have also constituted a symbolic expression of the Church of Wrocław's efforts aimed at obtaining full domination over the Milicz territory, visible in the provisions of the arrangement of 1249. A new fortification would have been a spatial complement, the last component of the Church's control at Milicz.

The arguments support the dating of the beginnings of the castle to the 3rd quarter of the 13th c. and for regarding it as a Church's undertaking during the pontificate of bishop Tomasz I. Unfortunately, this hypothesis cannot be verified at present. A document dated 1282 mentions some castrum Milicz, at which (*apud*) an agreement between the Teutonic Order and the Pomeranian Duke Mściwój (*Mestwin*) II was concluded¹⁴⁴. However, this does not dispel the doubts. This is because it is difficult to determine whether it refers to the gord on Chmielowa Mountain or the new fortification on the south bank of the Barycz. Henry of Glogów may have paid for the first phase of the structure or taken over the existing fortification from the Wrocław cathedral for a payment. The cathedral regained castrum not earlier than towards the end of the pontificate of bishop Henry of Wierzbna, in the year 1319¹⁴⁵.

THE END OF THE RULE OF THE WROCŁAW CATHEDRAL AT MILICZ – A CONFLICT WITH THE KING OF BOHEMIA

The last period of the rule of the Church of Wrocław at Milicz was a time of economic revival and a turbulent struggle to retain control over the territory on the Barycz. The purchase of the Milicz castle from the 'Polish palatine' Albert should be regarded as a sign of some further-reaching changes in the local possessions of the Wrocław chapter and bishopric. It is hard to determine whether the stronghold was expanded immediately after 1319. This is denied by historians of architecture¹⁴⁶, but in the 1st half of the 14th c. the structure had to be important for defence, as it became

the subject of an acrimonious dispute between John the Blind of Luxembourg, King of Bohemia, and bishop Nankier of Wrocław.

The recovery of the castle was connected with the regaining by the Church of full control over the Milicz territory. This was probably accompanied by an economic revival, which is attested to by a significant increase in the assets of the Wrocław cathedral. While at the beginning of the 14th c. the bishop and the chapter owned 14 villages, at the time of sale (1358) – 30¹⁴⁷.

Some favourable changes also occurred at the very trading settlement, which from the 1st half of the 14th c. is referred to in the sources as *oppidum* or even *civitas*. The latter designation is to be found in a 1323 division document of Bolesław of Legnica and Konrad of Oleśnica¹⁴⁸. Milicz, *civitas cum castro*, is to have become the property of the last duke. The phrase used in the document makes some scholars believe that earlier (usually this is dated at the beginning of the 14th c.) the trading settlement was transferred under German law¹⁴⁹. This interpretation seems to be a misunderstanding. The foundation, which shows links with the Western European system models, occurred when the trading settlement at Milicz was established (*villa forensis – burgus*). It was pointed out above that it had clearly been modelled on the duke's undertakings, e.g. the foundation of Środa Śląska (Neu Markt) by Henry the Bearded. Thus, the beginnings of the town at Milicz are connected with the foundation of *burgus*. In other words, the date of the foundation is the date of the beginnings of the urban settlement at Milicz. A literal interpretation of the wording used in the document of 1323 would mean that in the 1st half of the 14th c. Milicz was already a fully self-governing municipality. This, however, is in conflict with the later documents, e.g. the document of sale of Milicz of 1358, in which the town is described as *oppidum* and is the object of the transaction, just like the castle and the bishop's villages. Therefore, it seems that the maker of the diploma of 1323, when referring to Milicz as *civitas*, simply meant an open urban settlement, as opposed to a castle (*castrum*). Consequently, as regards the legal status of the Milicz *burgus*, one should accept that during the rule of the Wrocław cathedral it did not change in any significant way. It was still fully under the Church's control. On the other hand, a quantitative change may have taken place – in favourable economic conditions, the *burgus* of Milicz developed and became richer, thanks to which reached the status of town (*oppidum*) against the landscape of the Milicz territory¹⁵⁰.

After 1319, the Milicz complex was already under the exclusive rule of the Church, although lay rulers wanted to exercise control over it or just to mark their formal command. The Wrocław cathedral, as regards the way of managing the Milicz territory, imitated the rulers. Some sources refer to the area in question as a 'district'. For the first time, the category appears in an agreement document dated 1249 (*Milichensis districtus*)¹⁵¹ and is synonymous with a castellany. In the early 14th c., it may already mean a new unit of territorial management – a 'landvojt'/municipal district (*Weichbild*). Its centre – as opposed to a castellany, which more often than not was organised around a burg – was usually a chartered town¹⁵². In the case of Milicz, it is possible that such an administrative unit is referred to in a document of 1301¹⁵³ and – this time without any doubt – 1312¹⁵⁴. In the latter case, Milicz together with the district (*Milicz cum suo districtu*) was mentioned in connection with a division of the inheritance after Henry of Glogów; it formed part of the portion due to his middle sons, Bolesław and Konrad. In the 1st half of the 14th c., in the Glogów region, such a unit was usually ruled by a 'landvojt'¹⁵⁵. However, during the period in question, this type of office was not confirmed at Milicz. In Silesia, newly created offices coexisted with some old ones, although the nature of the latter was often changed. A castellan appeared in diplomatic material until the fourth decade of the 14th c., when it was ultimately replaced by a starost (*capitaneus, Hauptmann*)¹⁵⁶. The powers of the old and new officials often overlapped, which is attested to by documents, in which the titles of castellan, starost and landvojt were often used as synonyms. A similar situation occurred in a document of sale of Milicz. It stated that the Wrocław chapter and bishop, as the coowners, had 'always' had the right to appoint and remove starosts (*capitaneos*), castellans (*castellanos*), i.e. burgraves (*burggravios*) of the Milicz castle¹⁵⁷. The powers of those officials usually included the judiciary, military matters and administration of their suzerain's estate. Analogous tasks were probably also fulfilled by a Wrocław cathedral official who was most likely residing at the Milicz stronghold from 1319. It should be assumed that he was one of the cathedral canons. By name we only know Henry of Wierzbno, a canon and archdeacon, under whose custody Milicz was in the 1330s¹⁵⁸.

The titles of the officials were probably a symbolic reflection of the Wrocław cathedral's aspirations to hold full, almost sovereign power over the Milicz territory-district. Also dukes of Oleśnica, in whose district Milicz ultimately found itself, would stress their rule over it, although after 1319 it was rather theoretical in nature¹⁵⁹. After an oath of allegiance was sworn by Konrad of Oleśnica to John of Luxembourg, King of Bohemia (1329)¹⁶⁰, and after submission to the last ruler of the Duchy of Wrocław, claims to the Milicz territory were raised by another monarch, this time much more powerful than the small Silesian dukes.

The claims of the King of Bohemia were a result of his Silesian policy as a whole. By necessity, the aspirations of John of Luxembourg to gain

control over Silesia had to involve accepting oaths of allegiance from successive dukes, but also taking the Church of Wrocław under his 'care'. The bishopric, as part of the Gniezno Church province, i.e. the Polish Church province, especially during the pontificate of a hierarch that was loyal to his archbishop, is bound to have been a factor that limited the influence of the Bohemian king in Silesia. Bishop Nankier of Wrocław (1326–1341), as a Pole, a former Sandomierz archdeacon and a former supporter of archbishop Jakub Świnka and King Władysław I the Short, had particularly strong ties with the Polish Church¹⁶¹. From the perspective of John of Luxembourg, the situation was additionally complicated by the fact that the Wrocław hierarch was also a secular ruler, who owned compact estate complexes, including the strategically important Milicz.

The most ambitious plan of John of Luxembourg assumed subordination of the bishopric of Wrocław and a limitation of its links with the archdiocese. At the same time, however, the monarch – which seems to be evidenced by his behaviour towards Milicz – took steps to gain control of certain strategic centres that were in the hands of the Wrocław cathedral. This policy was bound to result in a conflict with bishop Nankier, although initially the King tried to act more diplomatically. John of Luxembourg made an offer to buy the Milicz territory¹⁶². It was rejected by Nankier, who was backed up by papal nuncio Galhard de Carceribus and, consequently, the very Holy See. In a letter dated 12 September 1337, Pope Benedict XII explicitly forbade the bishop and the chapter of Wrocław to sell the 'huge and famous' castle at Milicz and warned that if his prohibition was not complied with, the penalties provided for under canon law in the event of sale of an unsellable estate of the Church would be imposed¹⁶³. In view of Nankier's resistance, in July 1339, John of Luxembourg took more decisive steps: at the cost to the inhabitants of Wrocław, he formed a military unit, set out to Milicz and took control of the castle¹⁶⁴. Archdeacon Henry of Wierzbo, who was in charge of the stronghold on behalf of the bishop and the chapter, is reported to have given it over to the king for two bottles of excellent French wine¹⁶⁵. We do not know whether the castle was sufficiently strong defensive structure to put up resistance even to the unit hastily set up by John of Luxembourg. The behaviour of Henry of Wierzbo seems to reflect the split within the Wrocław cathedral chapter, which clearly shows that bishop Nankier enjoyed absolute support of only some of the canons¹⁶⁶. Despite the above, the hierarch did not compromise and after fruitless negotiations with John of Luxembourg regarding the return of Milicz, in the early August 1339, excommunicated *ad faciem* the King and the Wrocław burghers who were supporting him¹⁶⁷. The conflict between the monarch and the bishop lasted until Nankier's death (8 April 1341). His successor, Przeclaw of Pogorzała, elected already on 5 May, was much more favourably disposed towards the Bohemian ruler. He agreed to the patronage of the Bohemian crown over the Wrocław diocese, which also paved way for a compromise with the King as regards Milicz¹⁶⁸. On 13 October 1342, Charles, son of John and a successor to the Bohemian throne, equipped with the required powers, issued a document by which he returned the Milicz castle to the Church of Wrocław, relinquished all claims to it on behalf of the Bohemian crown and confirmed the rights of the Wrocław cathedral¹⁶⁹.

A short analysis of the dispute for the Milicz territory shows that in fact it was part of the efforts aimed at subordinating the bishopric of Wrocław to the Bohemian rulers. The implementation of that political plan by John of Luxembourg persuaded them to reach an agreement regarding Milicz with the Church of Wrocław that was already friendly to them. The settlement in question was still important strategically, but after Nankier's death it was in the hands of a hierarch loyal to the Bohemian crown. The question arises about the impact of the experience gained in the late 1330s and the early 1340s on the decision of the bishop and the chapter to sell the Milicz territory. Although the compromise negotiated with Charles of Luxembourg safeguarded the Church of Wrocław's rights, it did not change the borderland location of the district, which in the event of a Polish-Bohemian rivalry could once again become of interest to rulers or a target for attacks. It seems that despite the passage of nearly 16 years between the making of the compromise with the Bohemian crown to the sale of Milicz, the motivation arising from these circumstances should not be neglected, although it was not the only reason for the transaction. In a document of 26 July 1358 issued by bishop Przeclaw, the decision to sell the territory on the Barycz was explained with the desire to purchase the castle Friedberg (today: Īulová, the Czech Republic) from the Haugwitz family. Its acquisition was to make the bishop's Duchy of Nysa and Otmuchów rounder. Milicz, as stated by the document issuer further on, should be sold, because it was too much of a burden for the bishop and the chapter. The co-owners were forced to pay their starost 52 grzywnas for the upkeep of the castle (*pro conservatione et custodia*)¹⁷⁰. The diploma narration seems to indicate that the decision to acquire Friedberg preceded the decision to get rid of Milicz. In other words, the Wrocław cathedral came to the conclusion that it would be beneficial to expand its duchy and, looking for funds to implement the project, decided to sell the district of the Barycz. Some proceeds from the transaction were used to repay some unknown debts of the Church of Wrocław¹⁷¹.

The property was purchased by Duke Konrad of Oleśnica, who also wanted to make his duchy rounder. The transaction conducted on 26 September 1358 was preceded by the consent of 18 September 1358 of Charles of Luxembourg, who safeguarded the right of free access to the castle for himself and his successors¹⁷². For 1,500 grzywna in Prague groschen, Konrad of Oleśnica acquired, apart from the stronghold, also the town (*oppidum*), the right to collect customs duty and 26 villages, two of which (Crzianowice, Pischorzowo – both unidentified) were in possession of knight Tammon de Hayn and were to remain so for the next seven years, after which they were to be taken over by the acquirer. The prince also obtained all the rights and appurtenances related to the possession of the Milicz territory. The chapter remained the owner of only four villages (Borzanczino, today: Borzęcin; Canczlerowicz, today: Kanczlerowice; Ceschin, today: Cieszyn; Liskowo, today: Laskowa). The Wrocław cathedral also reserved the right to title, to collect customs duty from the 9th and 10th weeks, which was to be due to the local parish priest, and the right of patronage over the church at Milicz¹⁷³.

At the time, the parish church was located within the town boundaries. The Church of St Adalbert, mentioned in 1223, probably in the 2nd half of the 13th c., when settlement on the north bank of the Barycz had come to an end, was moved to the south bank of the river, near *burgus*¹⁷⁴. Of much interest is the issue of *patrocinum* of the parish church. The original dedication of St Adalbert may have been replaced with St George at Milicz. However, the evidence of the fact is rather late. The change is supposed to be attested to by the depiction of St George fighting the dragon on a 15th-century municipal seal¹⁷⁵. However, the probability of it is quite high, as Silesia was home to a broader phenomenon – both saints were remembered on the same day (21 April)¹⁷⁶. It is difficult to establish, however, what made the inhabitants of the Silesian towns abandon the cult of St Adalbert and replace it with St George.

THE RULE OF THE DUKES OF OLEŚNICA (1358–1494)

On 2 May 1359, the bishop and the chapter ultimately confirmed the sale of Milicz to Konrad of Oleśnica¹⁷⁷, and on the next day, they acknowledged receipt of the purchase price¹⁷⁸. The over 250-year-long rule of the Church of Wrocław on the Milicz territory came to an end.

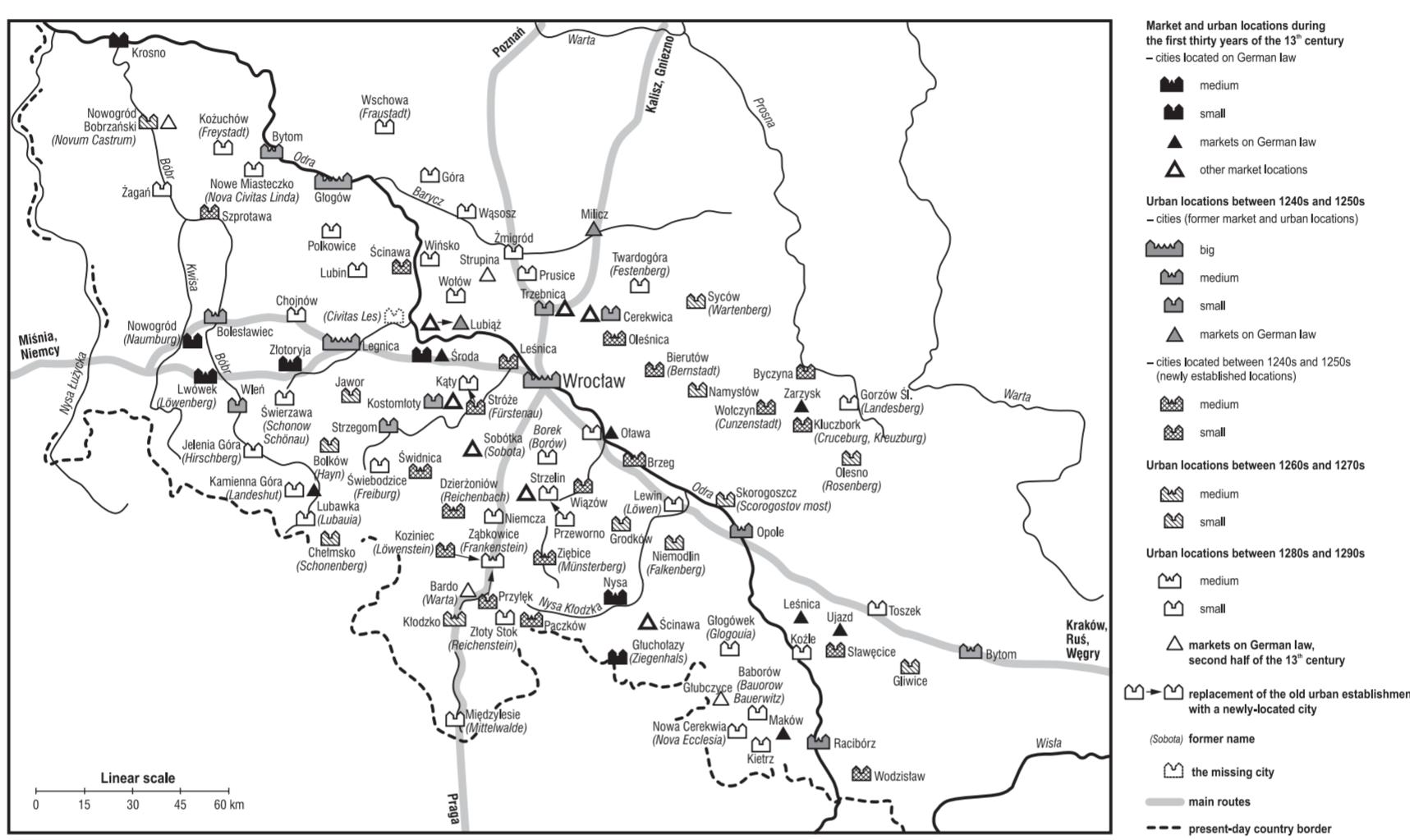
The new lords of Milicz took over the area that was already economically, legally and spatially organised. To a large extent, their rule was a continuation of the previous arrangements. The settlement was still under the control of an official that was subordinated to his sovereign and represented his interests. The officials of the dukes of Oleśnica residing at Milicz were referred to as starosts (*Hauptmann*) and their office survived until the late 15th c.¹⁷⁹. One of the last ones known to us by name was Joerg Steinkeller, mentioned in a document dated 1474¹⁸⁰. They probably stayed at the castle, which, as claimed by historians of architecture, was expanded after 1358¹⁸¹. Until the end of the 14th c., the jurisdiction of the ducal starost covered the entire district of Milicz, including the town. Under the dukes of Oleśnica, the boundaries of the administrative unit were probably changed, because at Żmigród, which from the beginning of the 14th c. was a centre of a separate *Wiechbild*¹⁸², there resided a burgrave, who from 1358 was in charge of the villages that had previously belonged to the Milicz territory of the Wrocław cathedral¹⁸³. The 15th c. brought about a considerable change in the form of the appearance of a municipality (municipal community) with its own self-government. It is difficult to determine when Milicz emancipated from the rule of the local starost. In a document dated 1455, issued by Duke Konrad the Younger, called the White, the town was already present as the owner of a hereditary voivodship and the holder of the right to conduct free trade. Furthermore, in the first instance, its inhabitants were subject to a municipal court (*Stadtding*), and only in the second instance – an itinerant provincial court¹⁸⁴. However, the provisions only confirmed the old, previously held privileges. This inclines the scholars to shift the date on which Milicz acquired the status of a self-governing municipal community to the very beginning of the 15th c. and to connect this fact with the big privilege of the dukes of Oleśnica granted to a number of towns in the duchy in 1403¹⁸⁵. It is believed that the towns also included Milicz, whose councillors (*consules*) are reputedly mentioned in documents starting from 1406¹⁸⁶.

Despite the acquisition by the town of a privileged status, the 15th c. was rather a period of stagnation for it. This is mainly due to the damage it suffered during a Hussite invasion (1432)¹⁸⁷: the town and the castle were captured and methodically plundered. The church was also destroyed. Milicz was rising from the destruction very slowly. The above-mentioned privilege of 1455 was issued to revive Milicz economically and to 'avert the disaster'. Indeed, the 2nd half of the 15th c. was more favourable to the town. 1468 saw the rebuilding of the church from ruins at last¹⁸⁸.

Under the rule of the dukes of Oleśnica, the town became a self-governing community (county), and the entire settlement reached the ultimate stage of structural development. The later changes were quantitative rather than qualitative in nature, or, like a limitation of the town's self-governance at the time of the Kurzbach family (after 1494), were a step backwards. However, Milicz retained the status of an urban

settlement and a provincial administrative centre. A factor that contributed to its creation and stimulated its development was its strategic location. Expansion is dependent on transport. Expanding the state boundaries and economic influence calls for control of transport junctions, and Milicz was definitely one of them. It is no wonder then that the successive rulers of Silesia, Poland or Bohemia were concerned about it. Its peculiar sign of quality was the presence of the Church that held the rights of secular power. This circumstance meant that the settlement in question became, or rather, was gradually becoming, a site of rivalry of 'the throne and the altar'. The two big forces were acting as representatives of their own, down-to-earth interests. The impact of the big Gregorian ideas is visible rather as a side effect that turned the Church of Wrocław into a political partner aware of its goals for the rulers that came afterwards. The rivalry of the bishops with the monarchs became clear in the mid-13th c. and lasted for over a century. The sale of the Milicz settlement by bishop Przeclaw of Pogorzela eliminated all reasons for further tensions. Milicz also witnessed important social and economic processes that affected

the Central Europe in the Middle Ages. The burg at Milicz was created as a stop in the expansion of the young Piast monarchy. Later, it became a settlement owned by a castellany, and, in the end, an administrative and economic centre of a small region in the middle section of the Barycz Valley. Its history also includes all the phases of settlement development in Central Europe: from a burg, via a small *villa forensis* existing next to the castle, to a self-governing municipality (urban community). The impact of Milicz's location on its development was ambivalent. On the one hand, it emphasised its importance, and on the other hand, it enabled impact of some distant centre that was more interested in maintaining control over it than in developing it. An unfavourable circumstance were the results of conflicts between states/duchies, and a very favourable one – the rule of some personality with local connections who was deeply concerned about the welfare of the settlement on the Barycz. Such favourable times happened twice: during the pontificate of bishop Tomasz I and during the reign of the dukes of Oleśnica, who regarded it as a major settlement in their dominium.

1. City locations in 13th century in Silesia and Kłodzko Land (within the modern borders of Poland)

Rafał Eysymontt

MILICZ IN THE LATE MIDDLE AGES AND THE MODERN PERIOD

FOUNDATION

It is not known when the town was founded. The earlier trading settlement, which had probably been just a road widening with houses on one or two sides, may have initially operated as an open market. Pre-foundation settlement took place here already in the 12th and 13th centuries (perhaps simultaneously with the functioning of the burg) and first appeared in the north part of today's Market Square¹⁹⁸. As a town referred to as a *civitas*, for the first time Milicz was mentioned in 1323, in the context of an agreement between Bolesław, Duke of Legnica, and Konrad, Duke of Oleśnica¹⁹⁹.

A characteristic feature of the early town was an oval external outline, emphasised even more strongly by the curve of the Barycz River in the north and the Młynówka River, a former arm of the Barycz known as *Grande*, circling the centre in the south-west. The course was probably a natural, secondarily regulated link between the Barycz overflow area to the east of the town and the main current. The principal functional elements of the town – the ford across the Barycz and the 13th-century bishop's castle to the west of it – were not interfered with by town planning. The shape and size of the original settlement were also affected by the reach of the river's overflow areas, which were transformed into fish ponds over time. On 18th-century maps, the town bordered a big pond called *Bader-Teich*. The outer shape of the settlement with two main gates was also a result of the course of an earlier road. It constitutes a development of a former trading settlement located along a route with a curved shape, because of the lie of the land²⁰⁰.

SIZE AND SHAPE OF THE TOWN

Just like many other Silesian towns – e.g. the nearby Trzebnica – already at the moment of foundation, Milicz became surrounded with ramparts, which constituted a border, a flood protection facility and a fortification. The course of the ramparts is discernible most easily in the south-west, between Wrocławska and Zamkowa Gates. There is also a street there with a meaningful name *Walowa* [rampart] – *Wallgasse*. The further course of the ramparts northwards, towards *Polska* Gate, is not visible today. According to Kurt Bimler, the location of *Północna* (*Polska*) Gate is attested to by the name *Schwibbogen* in the entries in the register of real properties for houses Nos. 11 and 12, which refers to an arch that was still crossing the street in 1830. Bimler believes that the arch was not a part of a gate tower, but a rampart gate crossing²⁰². The town's eastern boundary was running along today's *Dluga* Street (*Lange Straße*). The street, with a widening near the parish church of St Michael the Archangel, may be regarded as the eastern rampart street. The town's entrenchments were developed in the modern period.

Based on a 20th-century map at a scale of 1:5,000, Janusz Pudelko established the size of the medieval complex in contemporary units of measurement as 8 × 6 lines, i.e. 48 węzysko (1 sznur was ca. 47 m, and one węzysko was a square with a side of one sznur, i.e. 47 × 47 m)²⁰³. 48 węzysko was ca. 0.5 lan (exactly: 9.94 ha). According to the scholar, other small towns in Silesia had an almost identical area: Góra Śląska (48 węzysko and identical proportions: 8 × 6 sznur), Wiązów (6 × 8 sznur), Chojnów, Czeladź, Głucholazy, Kąty Wrocławskie, Koźle, Kożuchów, Niemodlin, Olesno, Prudnik, Pszczyna and Strzelin had 45 węzysko; smaller towns included: Świebodzice (39 węzysko) and Wołów (38.5 węzysko). At least several of them: Głucholazy (founded around 1222), Góra Śląska (founded before 1298), Kąty Wrocławskie (founded in 1298), Koźle (founded in 1285), Świebodzice (founded before 1279)

and Wołów (founded in 1285), developed a similar communication and functional layout, with a market square between streets that joined near the town gates. The settlements filled in the area laid out for them during the foundation with multi-facade houses. In most cases, they also built another street, running at the back of the market square frontages. A similar fusiform spatial layout, with streets meeting at the town gates, was also characteristic of significantly bigger settlements, e.g. Ząbkowice or Namysłów, which had 90 węzysko.

Thus, based on its initial foundation layout, Milicz may be regarded as a middle-sized town. During later development, it was not, however, ultimately filled in with houses and was in principle free from multi-facade building blocks on the outer side of the market square frontages. This means that, ultimately, considering its population, it remained a small town. In its medieval core, Milicz resembles the nearby Prusice and just a slightly bigger Żmigród (both towns, just like Milicz, were capitals of state countries). Its similarity also to significantly bigger settlements in Great Poland, e.g. Kalisz or Kościan, is striking. That according to the original plan Milicz was to be considerably more developed is attested to not only by its outer ring that is not filled in with rectangular, compact development pattern blocks, but also a relatively spacious market square, similar as regards the measurements of the longer frontages (the north one – 100 m, the west one – 105 m) to squares of considerably bigger towns, such as Brzeg, Bolesławiec, Jelenia Góra or Legnica. Just like those, Market Square in Milicz is more or less square in shape and resembles more advanced solutions, differing from earlier layouts, based on an elongated shape, genetically connected with the *Strassenmarkt* idea, known from the street market in the German-speaking region. The area of Market Square in Milicz, expressed in medieval units of measurement, amounts to 2×2 sznur and is markedly bigger than those in the Silesian towns with a similar spatial layout (Góra Śląska – 2×1.5 sznur, similarly Wołów, Wińsko, Świebodzice). Bigger market squares are only to be found in two towns with a similar, theoretically assumed size: Kąty Wrocławskie and Głucholazy. However, as opposed to that in Milicz, they have a more archaic, elongated outline¹⁹⁴.

Compared to other settlements, the town seems to have been planned relatively late. This is indicated not only by a squarish shape and the size of the market area, but also by the curved line of the internal layout, which means that the road network that existed earlier was strongly established.

Despite the – most probably – initial plans for a more developed spatial layout, with rectangular blocks of buildings, the town did not erect many closely spaced buildings within the boundaries set by the original trenches, and no streets at the backs of the building plots in Market Square and along the main roads were formed, as opposed to other towns such as Kąty Wrocławskie, Wołów or Świebodzice. Those three towns, dominated by – initially ducal and later private – administrators, in terms of development, outran Milicz, which was not transformed into a bigger trading centre. On many occasions, the modern-period chronicles of Milicz have described trade with Poland as weak. The reason for this might have been the customs war with Poland waged from the mid-15th c., as well as cultural differences from the time of Reformation. Poles appeared in the history of the town only as invaders or refugees (e.g. in 1474, the town was plundered by the troops of Casimir Jagiellon, who was hastening to the relief of his son Władysław; in 1554, Poles unexpectedly raided the town and took Wilhelm von Kurzbach, the owner of the state country, hostage; in 1698, Poles attacked Milicz once again)¹⁹⁵. A reflection in the town's spatial layout of its less intensive contacts with Poland is a much weaker development of Polskie [Polish] Suburb (in the north) than the southern Niemieckie [German] Suburb. Perhaps this is why Milicz only remained a regional supply centre, connected with the local water and forest economy. The development of the centre of Milicz was also limited by the activities of the *jurydyka* enclave settlement that was first owned by the bishop, later by the duke, and afterwards by the Kurzbach and Maltzan families.

BUILDINGS

The former road split in two in the founded town, entering it just beyond the south gate (later known as Niemiecka), to run along two of the Market Square frontages, and to join the route leading to the crossing over the Barycz Valley at the north (Polska) gate. The rhombus-shaped Market Square shows signs of the original, curved course of the road. The earliest buildings were just erected along the streets constituting the mail route, which is attested to by the lack of old basements under the buildings outside the very town centre, i.e. leaving Market Square via the following streets: *Garncarska* (*Topfer Straße*), *Lwowska* (*Breslauer Straße*), *Polska* (*Bartsch Straße*) and *Szewska* (*Schuhmacher Straße*). Even today, the houses between the eastern frontage of Market Square and *Długa Street* from the back street have only annexes to Market buildings.

To the north-east of Market Square, at some distance, there is a church square. There was no need to set aside a separate, undeveloped block for it. The church area with a churchyard was located outside the main

outline of the fusiform settlement, but – as shown on Werner's drawing – within the ramparts that defined the town's boundaries. The ramparts, built from the direction of the overflow meadow and not confirmed in sources until the 16th c., also constituted an element of the flood protection system.

The town's road network had a connection with the land of the bishop's seat (later – the duke's seat) on the left-hand bank of the river via a street running from the centre of the west frontage of Market Square – later called *Zamkowa Street* (*Schloß Straße*). This should be regarded as one of the original town streets, which is attested to by the references in the early sources to a Castle Gate as one of the three town gates. A kind of a counterpart of *Zamkowa Street* is a division path running from the opposite frontage of Market Square, between the buildings at *Rynek 26* and *27*. The original layout also included *Kościelna Street* (*Kirch Straße*), which connected Market Square with the church square. Distinctly narrower than the other streets, *Kuźnicza Street* (in the east section of the town) was most likely a secondary connection. This also applies to *Rzeczna Street* (*Schlabitzer Straße*), situated in the south-east corner of Market Square. Both of them linked the town with the overflow area, which was useless for transport – it is only on a map from 1800 that an extension road to *Rzeczna Street* is depicted, which was running on top of the weir bordering *Bader-Teich*, which had already been drained then.

A BURGHER PLOT OF LAND

The parcelling out of the town was probably based on a 30-foot module – one half of a 60-foot *kuria*, characteristic of the parcelling out at Wrocław (1 foot, i.e. 31.4 cm)¹⁹⁶. 30 feet amounted to a width of ca. 9.4 m of a plot that was 120 feet (ca. 38 m) deep. Such a minimum depth of plots in Market Square and the external frontages of the streets running from it south and north is indicated by the laying out of *Długa Street*, which was secondary in relation to the town centre layout, at a distance of about 40 metres (over 120 feet) from the plots in the south edge of *Garncarska Street*. The Milicz plot was not among the narrowest in Silesia. In other medium-sized towns in Silesia, e.g. at Ząbkowice or Niemcza, smaller dimensions were often to be found: 25 feet, i.e. slightly over 7 m.¹⁹⁷

Good examples of the original plot width at Milicz are plots Nos. 15, 16 and 17 in the north frontage of Market Square. In the case of a module with a width of 60-foot *kuria*, the shorter Market Square frontage would comprise 9 plots, the longer one – taking account of the later laid out division part and *Kuźnicza Street* – 10 to 11 plots. Thus, originally Market Square would have 40 plots (currently: 37). Using the same module, in the side streets there would be nearly 80 plots. All in all, the town would have about 120 plots. This is a number corresponding to the number of houses entitled to brew beer towards the 18th c.¹⁹⁸ Towns of this size belonged to small, local, typical trading settlements¹⁹⁹. If Milicz had 120 houses, and each of them had on average seven inhabitants (in line with the medieval standards), the total population would be about 840 people. The small number of plots at Milicz was a result of the fact that only blocks to the north and the south of Market Square could be three-facade blocks, with plots with a full depth, alongside Market Square frontages. In the other streets, the plots in the blocks had to be shallower and situated radially, because of the curved streets. In the block north of Market Square, located between today's *Polska* and *Szewska Streets*, the problem was solved radically, by laying out *Polska Street* in a straight line, and *Szewska Street* obliquely, with a nearly steplike arrangement of plots on its south-west side.

Over time, some plots would slightly change their dimensions, because new, secondary elements of the internal circulation system were laid out, e.g. the only surviving gabled house – a so-called *Mantel Haus*, at *Rynek 27*. It has a width of ca. 30 feet (9 m) only at the back, while at the front – only ca. 7 m (ca. 22 feet). It may have been a result of the laying out of a division path on the plot between Nos. 26 and 27, joining Market Square with *Długa Street*.

Most likely the houses had gables from the very beginning. This is indicated, among other things, by an early 17th-century mention of an arcade, which in Silesia only occurred in gabled buildings. They were wattle-and-daub structures, but also partly masonry; as written by Lucae in 1689: *In the middle of the town, a town hall with a tower striking the hours, most buildings wooden, but some from stone with arcades (unterlauffen)*²⁰⁰. This was peculiar in this part of Silesia. Arcades have survived in towns in Sudeten Foreland, while in Silesian Lowland they were done away with a long time ago, usually when wooden houses were being replaced by masonry constructions. In the biggest towns of the region – Świdnica and Wrocław – they were ordered to be eliminated already in the mid-14th c.²⁰¹

The houses at Milicz were at least partly masonry, in the ground floor section, but it is not certain whether they had basements in the Middle Ages, although the fact that might indicate their existence is the grant of beer brewing rights. The preserved stone sides situated in the top part of the basement vaults seem to come already from the modern period. Archaeological surveys have shown that Milicz has a wooden water supply system already in the Middle Ages²⁰².

THE PARISH CHURCH

Information about the original, medieval parish church is scarce. The building was probably situated on the site or very near the site of the present-day temple. In 1833, chronicler J.G. Knie wrote that the Catholic church at Milicz had been erected in the 12th c.²⁰³ According to a forged document from the mid-14th c., on 28 May 1223 bishop Wawrzyniec mentioned a 'church of St Adalbert at Milicz'²⁰⁴. This is the first even mention of the temple's dedication. However, the first parish priest Bogdan of Milicz was not mentioned until 1283²⁰⁵. A document dated 1358 specifies that the church was the owner of the village of Swobodow together with a mill²⁰⁶. In 1360, the parish exchanged the estate of Stawiec on the right-hand bank of the Barycz and income from inns, bath houses and plots for an annual rent (previously collected by the duke) in the amount of 3 grzywna from the town of Oleśnica²⁰⁷. After a Hussite invasion in 1432, a new, masonry church was started to be built; it was completed in 1468, thanks to a donation from the cathedral²⁰⁸.

In 1525, Milicz was reached by the Reformation. Its first promoter is said to have been the owner of the stage country of Milicz, Jan Kurzbach. However, it was only after 1555 that Wilhelm von Kurzbach put an Evangelical clergyman in charge of the abandoned church (magister Hieronim Klepper)²⁰⁹. In 1596, the parish church was renovated by Joachim III Maltzan²¹⁰.

In 1612, in the face of the bishop's claims to the patronage rights and rents, the owner of the Milicz estates, Joachim III Maltzan, made an arrangement with the bishop of Wrocław, under which he paid 3,000 thalers to the cathedral chapter and from then on, he was able to exercise the colature with no problem. In 1615, because of an influx of a Polish Protestant population, next to the existing temple, a wattle-and-daub church was erected. According to tradition, the new church, dedicated to the Holy Trinity, stood where the parish school is today²¹¹. As follows from an official record, still in 1654, the two churches – the 'Polish' one and the 'German' one – were next to one another. A visitation report of 1666/1667 mentions that a 'Polish' church of unknown dedication was built 30 years before. However, there is no description of the structure²¹². After Silesia had been taken over by the Habsburgs, Ober Leutnant von Chursch-wandt, who was the head of the imperial commission, gave the church of St George (the former church of St Adalbert) to Catholics. The former 'Polish' church, which remained in the hands of the Protestants, was soon abandoned. At the time of the visitation, the Milicz parish was similar in area to that after WWII, and measured, both from the east to the west and from the south to the north, ca. 24 km²¹³.

The parish church, of St George at the time, had no tower, and had bells in a free-standing belfry. In a mid-18th-century drawing, it is depicted as a masonry structure in the lower section, and a wooden one up. The oldest bell came from 1505 and was dedicated to All Saints. During the 1666 visitation, the church already had a masonry sacristy²¹⁴. Today, this part of the structure, being older, is embedded in the ground slightly more. The visitation report describes the church as follows: 'a parish church, German, from wood and with a stone floor, with a crypt of the Maltzan family [...]. Holy oils in a stone sacristy with vaults and an iron door with keys held by the parish priest [...]. A wooden tower [...] reinforced with beams?²¹⁵'. After the construction of an Evangelical Church of Grace in 1709, the Church of St George fell into decline. The neglected temple was redeveloped in the years 1713–1716 (demolition of the aisles). The building stood until 1815 – during the demolition in that year, only the chancel was spared. 1821 saw the completion of the Neoclassicist, cruciform structure as we know it today. The design was prepared by inspector Schätzel²¹⁶. The church was renovated in the years 1909–1910 and thoroughly remodelled in the 1970s.²¹⁷

THE CASTLE

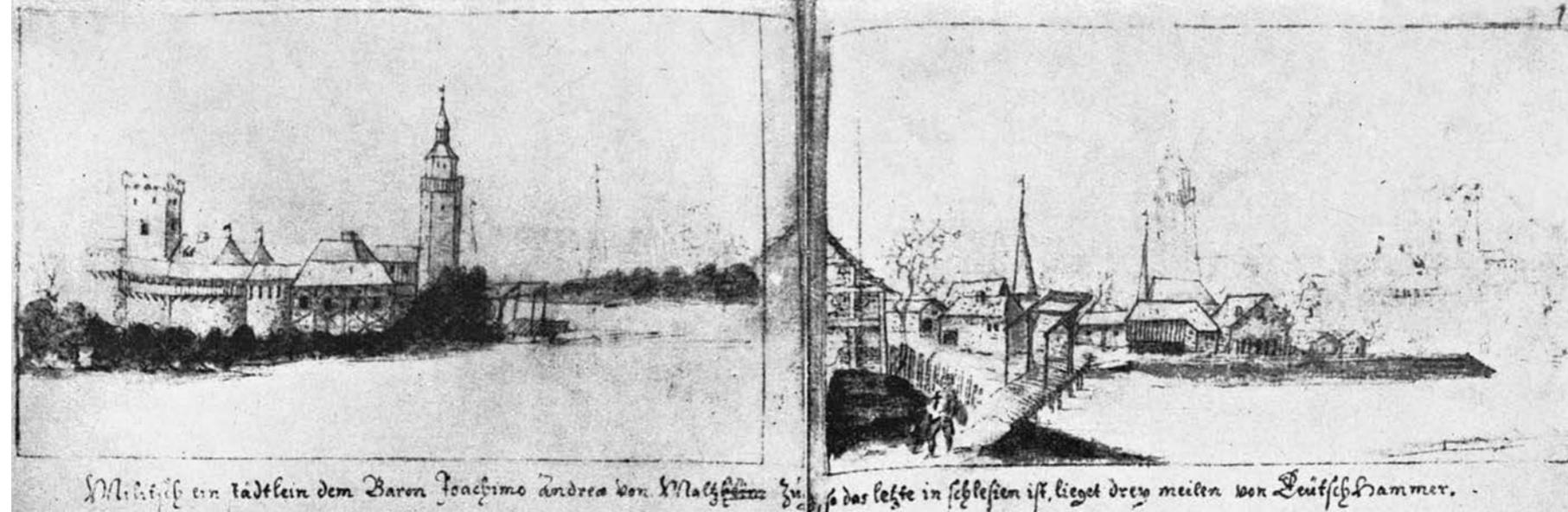
The castle, situated to the north-west of the town, on the left-hand bank of the Barycz, was built as a masonry structure, originally to be used as a bishop's seat. The important documents issued by church dignitaries there attest to the high status of the seat. It is also confirmed by a well-documented dispute for the castle between the bishop and King John of Luxembourg²¹⁸. The interest in the town and the castle on the part of the secular and church authorities must have been caused by their situation next to a river crossing. In 1358 the castle was sold to Duke Konrad I of Oleśnica, because of high costs of maintenance and the need to remunerate its castellan (*capitaneus*)²¹⁹. All the time, however, '*castrum Militz*' was to be made available by Konrad of Oleśnica at the request of the bishop or the King of Bohemia²²⁰. In the same year, the Duke issued documents at Milicz²²¹. In 1432, the castle was destroyed by the Hussites. In 1494, King of Bohemia Vladislaus II of Hungary granted the Milicz and Źmigród estates to Baron von Kurzbach. In 1508, some construction work was begun on the site by master Leonhart Gogel. Further modernisation work was performed after a fire in 1536. In 1590, the castle was acquired by the Maltzan family. After a fire towards the end of the 18th c., the castle was rebuilt in the early neo-Gothic style, and until 1805 it was used as a cotton mill, subsequently as a dyeworks, a theatre, and – simultaneously – as the seat of a district prison. It also housed weaving looms. The structure as it exists today must have been mostly erected in the 14th and 15th centuries. From the west and the north the shell of the structure is adjoined by the rectangular wings of the Renaissance section of the castle. The staircase comes from the 17th c. The oval windows suggest that some work was also done during the Baroque. 18th-century depictions show a Baroque castle tower, which is confirmed by information about the collapse of a newly erected tower in 1616, which was soon rebuilt²²². An entrance from the east and an alley marked on a town map from the early 18th c. (Wrede) shows a square pond between the town and the castle, crossed by two weirs that intersect at a right angle.

THE TOWN IN THE LATE MIDDLE AGES AND IN THE MODERN PERIOD

On 26 September 1358, the bishop of Wrocław sold the Milicz estate to Duke Konrad of Oleśnica and his son Konrad II for 1,500 grzywna. After 134 years, in 1492, the last Piast of Oleśnica died and the town and the stronghold passed into the hands of the King of Bohemia, Vladislaus II of Hungary.

Already from the beginnings of the 15th c., the former bishop's town was slowly gaining legal and economic autonomy²²³. According to the sources, from 1406, Milicz had a mayor and consuls²²⁴. It was only in 1455, after the destruction caused by the Hussite raid in 1432, that the town was helped by being granted wider privileges by Duke of Oleśnica Konrad the White²²⁵. The privileges were established by using the so-called 'big privilege', issued for Oleśnica, Źmigród and Wińsko on 22 March 1403. Under the new document, the inhabitants of Milicz received:

1. The right to inherit movables and immovables by male and female heirs up to the fifth generation; only then would assets pass to the country duke. The right was held by every person who had the town privileges;
2. The right to *stadtding* – the municipal court of first instance;
3. Recognition of the town privileges;
4. The right to the salt market and the monopoly for the sale of salt within three miles of the town;
5. The right to sell third-party beer and wine;

2. A view of the castle and the town from the north, 1661

3. A view of the town from the south-east, 1925

6. The right to fill the office of vojt together with its orchards, shambles, shoe stalls, bread stalls, gardens, rents, fines, bath houses and all benefits;
7. The right to income from the market;
8. Free access of cattle to the ducal estate, groves and meadows;
9. A guarantee that no new taxes would be imposed on the town.

THE MILICZ STATE COUNTRY

A fundamental political and ownership change that occurred already during the Late Middle Ages and had a major effect on the town's later existence was the establishment of a state landed country with the town of Milicz. During the process, the castles at Milicz and Żmigród, erected on two crossings over the Barycz, possessing market places and additional market spaces at Cieszków, Sulów and Prusice, went under the rule of the state lords appointed by the duke. Zygmunt Kurzbach, a confidant of Vladislaus II of Hungary, received the Milicz estate with Milicz and Żmigród. A document drawn up on 30 November 1494 mentions that he was granted upper and lower judicial rights, as well as '*fischereyen techen teichsteten molen hamern?*'²²⁶. This means that the main income from the Milicz lands came not only from fishing, but also from water driven forge hammers.

The two free state countries that were set up in 1521 – the Milicz and Żmigród states – (both owned by the Kurzbach family) were, apart from the Syców state, established in 1489 and owned by the Haugwitz family, as well as the Pszczyna state, established in 1517 and owned by the Turzon family, peculiar legal and political creations. A free state country was sold by a king or a Silesian duke together with all the ducal rights, but without the ducal title. The placement of state countries on Silesia's borders enabled the king to pass on some defence-related obligations to the owners of the estates. Despite its special status, the free Milicz country constituted a fief of the Bohemian crown, just like the other Silesian duchies.

1521 saw the beginning of a feudal fragmentation of the domain – Milicz was given to Jan von Kurzbach. In 1590, upon the death of the last member of the Kurzbach family, who had owned Milicz and Sulów, the estate passed to the Maltzans, a related family from Mecklenburg. The Żmigród part of the estate was sold to the Schaffgotsch family in 1592. In 1595 the Milicz land was fragmented even further: Sulów, located between Milicz and Żmigród, together with the neighbouring areas, was purchased by lords von Dohna, and Cieszków and Nowe Grodzisko were passed on to new owners by way of inheritance.

Upon the takeover of the Milicz estate by the Kurzbach family, the town's privileges were confirmed and expanded. Their list, reflecting the status as at the end of the 16th c., was compiled by chronicler Kluge²²⁷:

1. Maintenance of the Augsburg Confession;
2. Maintenance of the privileges of Duke of Oleśnica Konrad the White from 1455, confirmed by Zygmunt and Henryk I Kurzbach;
3. Freedom to import beer into the Milicz state from Cieszków;
4. Recovery of the money lent to Zygmunt II Kurzbach for conducting a military campaign;
5. Recovery of the town brickyard, treated by Henryk II Kurzbach like his property;
6. Elimination of charges for using the water supply system, which should be maintained by the burghers themselves;
7. Elimination of charges for bridge construction, as the burghers were not receiving any part of the bridge customs duty;
8. Elimination of the obligation to provide ducal service by the burghers;
9. The right to obtain wood from the forest and to graze cattle;
10. Use of the legacy of Zygmunt II Kurzbach to build a church. A percentage of the legacy and a contribution from the Evangelical church should be used to erect a new church, in which a Polish parson should be present.

The rights were still expanded in 1597. The state lord, Count Maltzan at the time, wanted to clean the streets and Market Square, to renovate the dilapidated prison, to demolish the old malt house, to maintain the ramparts surrounding the town, the dams and bridges on the Barycz. The town agreed to pay 50 thalers towards the cost of their reinforcement. Also the local nobility and villages were to pay a tax for the purpose. Maltzan undertook to build a municipal water supply system (water was supplied through wooden pipes from 12 springs to the east of the road to Zduny)²²⁸.

JURYDYKA

The inclusion of the town in the state of the Kurzbach family (1494–1590) and, subsequently, the Maltzan family (1592–1945) was the reason why a castle jurydyka enclave settlement developed to the west of the town (that was legally and economically subordinated to the castle). It was located near the northern edge of today's Zamkowa Street, and within it, there also operated a manor house distillery and granary (7, Zamkowa Street). The area was limited by a gate near the Młyńówka River, adorned with the coat of arms of the Maltzan family and the inscription *Semper bonis patet* – 'Always open to good ones'. In the early 19th c., next to it, a non-extant customs duty collection house was located.

4. A town panorama from the south-west, 1757. Friedrich Bernhard Werner

TOWN BOUNDARIES AND FORTIFICATIONS

Throughout the Middle Ages and the early modern period, the town had no fortifications stronger than the levees referred to above. This is attested to by a record of 1512 by Bartolomeus Stenus: *Milicz has no walls, but is defended by a castle*²²⁹. In 1613, chronicler Henelius mentions Milicz as *oppidum* owned by Baron Malzan, located on the border with Poland²³⁰. The designation *oppidum mediocre cum castro* was used in the next edition of the work, from 1704²³¹. The town's first description is to be found in a chronicle by Lucae from 1689²³². It mentions the fortifications: *The town is situated in the corner by which Silesia cuts into Poland's territory [...]. The fertile soils near the town are fed by the Barycz. Its location is conducive to the erection of a stronghold, which was recognised in 1578 by the classes and dukes, concluding that the town as a border stronghold should be fortified* [most probably, an embankment reinforced with a hoarding was being considered]. In 1578, Kurzbach entered into a dispute with the dukes of Silesia; thanks to his perseverance, he procured that Milicz was recognised as a border defensive settlement. This led to the construction – financed by the Silesian estates – of defensive ramparts and modernisation of the gates: *Polska, Wroclawska and Zamkowa: [...] the town had suburbs with houses and a grange, it is surrounded by moats and a wall with several gate towers*.

F. Lucae also claimed that in 1600 Joachim von Maltzan undertook to maintain the ramparts, moats and bridges, and that one of the reasons for fortifying the town were Poles' attacks: *In 1554, Poles invaded the Milicz land; Kurzbach was taken prisoner and only released after a big sum of money was paid [...]. Once the burghers were able to draw benefits from trade with Poland, but this has stopped. After another recapture of the town from the Polish hands, the burghers erected a gate building at the bridge in Polskie Suburb. Local chronicler K. Kluge wrote that Hannibal von Dohna, President of the Silesian Chamber, in 1629 built a bastion (*Bollwerk*) in town and a bulwark on the site of the former burg on the right-hand bank of the Barycz*²³³. However, it follows from an analysis of maps from the years 1747–1753, 1800, and even a map from 1925, that such a fortification was situated to the north-east of the church (at the back of the present-day infant school). The fortifications of Milicz are mentioned in a 19th-century chronicle: near today's *Walowa Street* (*Wall Straße*), some wall remnants were supposed to have been discovered at a depth of 1.9 m²³⁴. A fragment of the town walls in the south-eastern part of the town is also shown on a 1757 view executed by Werner. On the other hand, in the late 18th c., the existence of walls

is questioned by a careful observer F.A. Zimmermann: according to him, Milicz has no walls, just three gates: *Polska, Niemiecka and Zamkowa, though that last one is only made from felled wood*²³⁵.

PRIVILEGES AND ECONOMY IN THE MODERN PERIOD

A fire of the town of 1549 caused much damage. The next great fire took place in 1616²³⁶. It was only then that a strict 'fire order' was introduced. It included, for instance, a monthly fire inspection, the obligation to plaster ceilings and to coat wooden house gables with clay, to carry out chimney inspections every six weeks, to only wash clothes in the Mlynówka River in the summer, to only cook in daytime, as well as the prohibition to use tile stoves from Easter until St Michael's feast. Furthermore, inns were closed at 9.00 pm, when the 'beer clock' struck²³⁷.

An inventory from 1619 lists: 5 clergymen, 88 burghers, 15 widows with their own houses, 30 craftsmen with their own houses on *Latschinowe* (the name of a part of *Polskie Suburb*), 50 craftsmen living in town, 32 municipal day labourers, 16 home workers and 12 suburb inhabitants – a total of 248 families and 1,240 inhabitants²³⁸. The town council agreed to trade in malt and cereals. Each inhabitant holding the brewing right was entitled to brew beer and to sell alcohol in their own basement if only appropriate quality was ensured. Beer could only be brewed by two burghers simultaneously, and women were not allowed to do that. The council also took care of the fair price of beer.

According to some 1723 statistics, the town had 123 houses, 12 bread stalls, 12 shambles, 22 shoe stalls and a pharmacy, certified for the first time in 1665, and 110 burghers had the right to brew beer²³⁹. Economic development is indicated by the privileges granted to guilds in the 17th c.:

- 1603 – a privilege for linen weavers,
- 1613 – a privilege for butchers,
- 1618 – a privilege for urban farmers,
- 1628 – a renewal of the privilege for linen makers during the time of Joachim IV Maltzan,
- 1631 – a privilege for potters,
- 1633 – a privilege for coopers,
- 1634 – special town regulations,
- 1638 – again a privilege for linen makers,
- 1641 – a privilege for bakers and an improved privilege for shoemakers, and better school regulations.

The town was still plagued by fires. In 1682, a large part of it burnt down – from Market Square up to *Polska Gate* and the entire *Szewska Street*, and in 1711 – 60 houses and the town hall. 1751 saw the introduction of new fire regulations. That most of the houses were wooden at the time is attested to by a mention from 1765 of a ceramic covering of a house (No. 92 at *Niemecka Gate*, which was then owned by trader Burghardt)²⁴⁰. 'New and tested' fire regulations were introduced in 1776.

The oldest depiction of Milicz is a print based on a drawing by F.B. Werner, in *Scenographia Urbium Silesiae*, published in 1752. It shows a town panorama with the major buildings: the old castle, the Evangelical Church of Grace of the Holy Cross, the town hall and the Catholic Church of St Michael the Archangel. Slightly later, ca. 1757, Werner executed another drawing, which was included in one of the volumes of the manuscript of *Topographia Silesiae* (currently in a Berlin collection). This is a town panorama from the south, executed when the town still did not occupy the area on the other bank of the Mlynówka (*Mühlgraben*). In its legend, Werner listed all the major visible structures, including elements

5. The Church of Grace with a presbytery, 1757. In the top left-hand part, a designation of the castle – Schlos. Friedrich Bernhard Werner

6. An aerial photo of the Maltzans' palace, 1925. A view from the south-east

7. A view of the palace and the castle, 1805

of the fortifications: *Polska* Gate and *Niemecka* Gate. Insufficient accuracy of the representation does not allow for unambiguous determination of the nature of the town's fortifications at the time (see the illustrative part of the Atlas). The author also included the structures in the south suburb, in today's *Wrocławska* Street.

THE EVANGELICAL CHURCH

Between the 15th and the 18th centuries nothing really changed within the town limited by ramparts, except for the house form; some major changes occurred in the early 18th c. in the south suburb. The dominant feature of the area was the Evangelical Church of the Holy Cross (today: of St Andrew Bobola) erected in 1709. It was built under the agreement of Altranstädt concluded by King of Sweden Charles XII with Emperor Joseph I, which provided, for instance, for the erection of six Evangelical churches, referred to as 'Churches of Grace' in Silesia²⁴¹. This wattle-and-daub structure, reminiscent of the Protestant temples built in Silesia after the Peace of Westphalia of 1648 (Świdnica, Jawor), was rebuilt as soon as the 1780s – in 1783 its tower was pulled down and a new one was erected soon, and in the years 1788–1789 the church roof was rebuilt²⁴². The church was renovated again in the years 1909/1910. This structure, with a Greek cross shape, located at the meeting point of the road leading out of town southwards and an alley running from the castle, was accompanied by three buildings, also of the wattle-and-daub type: a school (the present-day building replaced the former one in 1857), a parish house (the present-day one comes from 1790) and a hospital (mentioned in 1787). From its creation, the complex constituted a key-stone of the composition of the more distant part of the south suburb.

PASSING UNDER PRUSSIAN RULE

The state of the town was affected unfavourably by the Seven Years' War for Silesia between Austria and Prussia. In the years 1759–1761, the Russian troops, allied with Austria, who were passing through the town and the Milicz state robbed them and imposed tributes on the population. Craftsmen were unable to work in peace, *Ackerburger*, i.e. burghers-farmers lost crops, animals and agricultural implements, and the wealthiest traders left the town. In 1761, Milicz had only 710 inhabitants²⁴³.

A certain improvement occurred when linen weavers started to move to the town from Poland. In 1762 there were 24 of them, and in 1764 – already 39. The destroyed houses were partly repaired and partly built anew. The craftsmen were provided by wool by the government and soon linen from Milicz was even sent to Królewiec and Petersburg.

One of the more important descriptions of the town comes from the end of the 18th c.²⁴⁴ According to it, the town had a town hall, three excise duty collection houses, a malt plant and a prison. It had 5 lordly residential houses (owned by the Maltzan family) and 140 municipal residential houses, and in the suburbs – 3 lordly houses and 14 municipal ones; there were also 34 free-standing barns and one empty plot. The streets, apart from the back ones, were fully paved, most houses were still from wood and clay, and only a few from *bindwerk* – a wooden structure with bricks. Only five houses were covered with *flachwerk* – flat tiles, the other 157 – with shingles and thatch. It is no wonder then that in the years 1787, 1798, 1800, 1819 and 1824 big fires broke out the town. In 1787, Milicz had 1,282 inhabitants, including 20 Jews and 96 members of the garrison, which formed a cavalry troop of the hussar regiment of Duke Eugeniusz Wittemberski.

The beer brewing register listed 120 places (there was no brewery, because the town was not exporting beer). Trade was conducted twice a week – on Wednesdays and Saturdays; there were also weekly markets and three fairs – the oldest one on the Pentecost, the other two – on the feasts of St George and St Michael. The list of the crafts practised in the

town included in the same text shows that most of them were consumption-related, which confirms the town's role as a local service centre. This is also attested to by a large number of bakers and bouchers. At the time, the town had: 1 pharmacist, 2 bath house workers and barbers, 11 bakers with 12 stalls, 1 brewer, 2 gunsmiths, 2 coopers, 2 dyers, 11 butchers with 12 stalls, 1 hatter, 1 comb maker, 4 furriers, 1 metalsmith, 32 linen makers with 48 stalls, 1 painter, 2 bricklayers, 2 needle makers, 2 pepper confectioners, 1 haberdasher, 1 wheeler, 4 saddlers, 3 tanners, 1 saddler, 2 locksmiths, 5 smiths, 8 tailors, 1 chimney sweep, 16 shoemakers with 21 stalls, 6 ragmen, 2 soap makers, 1 silker maker, 1 stonemason, 4 joiners, 11 potters, 18 clothiers, 1 tawner, 2 carpenters and 1 wild game trader. The potters made pots with green enamel, which were sold at fairs under the name of 'Milicz Wares'. The ban on home trade led to the establishment of 15 stalls near the town hall in *Market Square*. An 1800 map shows them in the south-west section of *Market Square*, where a pharmacy was in the mid-19th c. (today: Bank PKO BP SA).

THE PALACE AND THE PARK

In the years 1797–1798, a palace for Joachim Karol von Maltzan designed by Karl Gotfrid Geißler was erected. It was meant to replace the old castle. The main shell of this classicist edifice was erected along an east-west axis, on the site of a former brewery, and was supplemented with palace annexes at the north corners. Around 1910, they were partly remodelled and surrounded with a wall, with a decorative neoclassicist gate, and the palace yard was filled with antiquated statues. The construction of the palace resulted in an organisation of a new composition line of the park – from the crossing to the west of the town of a road that led from the town westwards, and a straight alley running from the castle grange northwards. The new alley was passing the south palace frontage and running straight to the park's west gate. A Romantic park with many ponds set up by Leonard Schätzl next to the alley complemented the composition. To create the ponds, the designer used the meanders of the former Mlynówka River and *Latzel Teich*, located to the north of them and depicted in an 18th-century map. On the north side of the main alley, a straight canal was dug, which ended in the west with a circular pond with an island, on which a romantic pavilion was built. From the direction of the town, in 1815 a classicist entry gate (*Pokoju* Gate) was erected – only part of this structure has survived, similarly to the western entry gate to the park – a so-called 'Czarna [Black] Gate'. The third gate, situated closer to the town, still exists²⁴⁵.

8. The Arch of Triumph, a so-called 'Gate of Peace' and a palace, soon after 1815

9. The corner of Market Square and Wroclawska Street, ca. 1930

Rafał Eysymontt, Łukasz Krzywka

TOWN FIRES AND RECONSTRUCTION IN THE 19TH CENTURY

The town after the creation of the palace and park is presented on a map from 1800. While new canals and ponds were being set up, the previously existing ponds and water courses were being regulated. For instance, instead of a previous big pond called *Bader-Teich* the map shows some marshland. The bigger scale of this map (1:5,000) means that it shows not only the outlines of all building blocks, but also those of the town hall, a police station and *Market Square* stalls. Also depicted are other town facilities and an area to the west of the centre that was part of the estate of the Maltzan family, as well as fragments of a bulwark to the east of the church land.

The development of Silesian towns in the 19th c. was partly due to a reform of Minister Stein-Hardenberg from 1808. It was then that the monopoly limiting trade to the market square was ended. As a result, shops sprang up outside the main square and economy flourished. In 1809, Milicz only had two merchants and five licensed stallholders, while in 1861 – 36 merchants and 49 small traders²⁴⁶.

1809 also saw the establishment of new municipal offices and units, among them a building construction department, which dealt with the erection of new and the repair of existing public buildings, the registration for permanent residence, the granting of consents for private buildings, the paving of streets, etc. The other ten departments were responsible for church and school matters, care for the poor, fire prevention, crime and order, lighting, water supply, supervision over the prison, sanitary matters, taxes, measurements and weights, military accommodation, debts towards the town. In 1809, the mutual relationships between the town and the state country of the Maltzan family were established. Among other things, the annual rent due to the state country for houses and plots was set²⁴⁷.

Fires were still a problem; the situation was exacerbated by the fact that – as still reported by 18th-century chronicles – many houses had wooden gables. On 25 May 1819, a big fire broke out that destroyed 64 houses – 151 families were left with no place to live. The fire consumed the entire south part of *Market Square*, partly its north and west sections, today's *Wroclawska*, *Garncarska* and the west side of *Zamkowa* Streets (*Schloss Straße*), the post office and the gate houses. In 1824, there was another big fire, after which today's *Szewska* and *Polska* Streets were rebuilt *in an entirely new style so that the town looked much better*. In 1829, the entire eastern part of *Niemieckie* Suburb, up to the *Młynówka* River, burnt down.

The fires necessitated a thorough restoration of Milicz. It consisted in redeveloping gabled wattle-and-daub houses as masonry ridge buildings. This was supposed to make the creation of seats of fire in baskets between the roof slopes of gabled buildings more difficult and to make access to them from ladders easier. A new approach was to build entire street frontages at the same time, instead of single buildings. The trend was in line with the all-Prussian building construction regulations. Under Frederick the Great, in 1757, a ban was issued to erect buildings other than masonry ones in Silesia; it was also not permitted to insure wooden buildings²⁴⁸. At Milicz, the solution was also introduced to end stretches of buildings in the same way – with a cut partial-hip end (such structures have survived in the north-east corner of *Market Square* and in today's *Szewska* and *Kuźnicza* Streets). Also a new, uniform house numbering system was applied.

Collective designing of entire frontages at Milicz is also attested to by the same height at which the ridges of neighbouring buildings were located or similar horizontal divisions of facades in the form of double plaster belts under the second-storey windows. Only buildings that preserved the former plot widths, usually with four grid lines, were erected as separate construction undertakings, which is certified by their distinct divisions into storeys. At the same time, in some sections of the *Market Square* frontages, e.g. of the west one (Nos. 8–12) or the north one (Nos. 17–20), identical elevation divisions may indicate that the buildings were constructed

simultaneously. This can be linked to a great fire of the west and north frontages that occurred in 1819 – the unified form of building may be connected with government grants for town reconstruction, which enabled fast, uniform construction by one building firm. Apart from such purely practical aspects, the Prussian town concept, most likely introduced together with Minister Stein's local government reform, also encompassed regulations regarding building facade colours and divisions.

Fires also led to the putting in order of the main town square, as part of which the brewery in *Market Square* was not rebuilt. Still in the mid-19th c., the town owned a brewery, a malt plant and the inn 'The Black Eagle'²⁴⁹. The east frontage of *Market Square* is slightly less uniform than the west and north ones. Perhaps the lack of significant grants was the reason why the constructions were more individual in nature there²⁵⁰. The buildings in *Market Square* in which inns operated stood out against the other ones. One of them was at *Rynek* 35, in the south frontage – with a characteristic shallow projection on the facade, another at *Rynek* 37 – with two facade axes framed with pilasters.

According to J.G. Knie, in 1830 Milicz had, among other things: a pharmacy, 2 breweries, a distillery, a tobacco plant, a water mill, 2 brickyards, a municipal brewery, 2 dyeworks, 2 bark mills, 5 tanners, a linen weaving mill with 65 looms and a wool weaving mill with 4 looms, 46 shoemakers, 6 potters, 20 merchants, 3 oxen stalls and markets, a municipal Shooting Association House, a coffee house, 5 inns, 2 eateries, 9 taverns²⁵¹.

1833 saw the end of the construction of masonry buildings in most of the streets at Milicz. A chronicle from that year reads: *There are 111 masonry buildings with tile roofs here (Market, Bartsch Straße (Polska), Breslauer Straße (Wroclawska) and Topfer Straße (Garncarska) have been rebuilt as masonry since the last fire), five non-masonry buildings with tile roofs, and all the other ones are from bindwerk and have shingled roofs*²⁵².

In 1834, the cobblestones in *Market Square* and the major traffic roads were replaced with sets. A visible sign of the growing importance of Milicz was the establishment in 1839 of the printing press of F.W. Lachmann and the local newspaper 'Militischer Kreisblatt'. In 1840, the town had 200 craftsmen, 25 merchants, 10 stallholders, 2 breweries, a distillery, a windmill and a weaving plant²⁵³. Pavements were built in 1893²⁵⁴. In 1897, the paving work was repeated. In 1899, the printing press was moved to a new seat, at 15, *Polska* Street²⁵⁵. In 1905, a local museum was opened at the county office²⁵⁶.

The transformations of the buildings allowed the chronicler to note in 1847: '*In recent times, the town with masonry buildings, [rebuilt] after fires, has started to look nice*'²⁵⁷. J.G. Knie wrote in 1845 that Milicz was an open town, but with three gates: *Zamkowa*, *Polska* and *Niemiecka* (or *Wroclawska*). He also mentions *Niemieckie* Suburb, which extended 200 steps southwards, two bridges on the *Barycz* and two bridges on the *Młynówka*²⁵⁸. At the time, the town had, including the suburbs, 2,231 inhabitants – 1,839 Evangelicals, 297 Catholics and 102 Jews. Several plots of land were used for gardening for the castle, there was a hospital (maintained by the lord of the state country), a municipal poorhouse, a royal police station, a country prison and a synagogue. Still an important element in the town was a customs duty house. On the 'Polish bridges' on the south arm of the *Barycz* a toll was collected until 1865, and the Maltzan family supplied 12 strong trees per year for their repair. The lordly toll was eliminated only when the bridges on the *Barycz* and the *Młynówka* went under the administration of the county management²⁵⁹.

In 1827, the town obtained a permit to form a garrison. In 1849, Milicz became, with the support of Count August von Maltzan, a seat of a county court. In the years 1875–1877, the wooden water supply system was replaced with iron pipes, and in 1884 construction work was started on a sewerage system. By 1906, the Old Town received a sewerage system²⁶⁰. In 1887, a new Catholic school was consecrated, as the previous one had burnt down in 1887²⁶¹. In 1899, the town started to install a gas-fired lighting system²⁶². In 1908, a hospital was built in the south suburb²⁶³. The dynamism of the town's development in the 19th c. is illustrated by the growth of its population:

Year	Population
1825	2,207
1840	2,231
1855	2,839
1867	3,348
1880	3,444
1895	3,859
1905	3,692

THE SYNAGOGUE

According to a historian of the Jewish community at Milicz, Jews came to the town after the Polish-Swedish war of 1655 as refugees from Great Poland, and from 1685 they were allowed to buy real properties at Milicz²⁶⁴. In 1818, near a grange complex at Karlów, the Jewish community bought a strip of land to be used as a burial ground. At the time, the community had over 40 members. The burial ground was fenced in 1819,

in connection with the first burial. In 1869, a funeral house was erected on the site. In 1817, the community started to make plans for building a synagogue. In 1827, it purchased a burnt-down house on the east side of today's 7, Gancarska Street and erected a classicist structure, which was redeveloped in the Neo-Romanesque style in 1886. In 1850, the facility, which apart from a synagogue, also housed a school and probably a ritual bath house, was modernised and extended at a cost of 2,260 thalers, which was a considerable burden for the 14 Jewish families living in the town. In 1864, the Jewish community at Milicz was made up by 197 people. From then on, the number started to drop, and so in 1936, Milicz only had 56 Jewish inhabitants. The Milicz synagogue district covered the Milicz county and the Żmigród district.

THE TOWN HALL

The first town hall at Milicz must have been built already in the Middle Ages. According to the available sources, in 1427, the town had a mayor and four councillors. The official town seal also comes from the 15th c.²⁶⁵ The old town hall burnt down with part of Market Square in 1717, and was rebuilt in 1720²⁶⁶. We only know the shape of the structure from a description made on the basis of views from 1829 and 1837, and an old wooden model, which was, however, destroyed in 1945. It was a two-storey frame structure with a tower, whose construction costs were paid by the town by selling 'Patzold's meadow'. As noted down by J.G. Knie in the mid-19th c., the old town hall had still some traces of even older structures, and its interior was sufficiently big to house the municipality offices and a royal municipal court. In 1828, the town hall tower was plastered and a striking clock – paid for by a Countess von Maltzan – was mounted on it, together with a ball with a flag depicting the town's patron, St George²⁶⁷. Next to the town hall, a police station was built. In 1843, the town hall was already in ruins; its west section was in danger of collapsing, and so rooms for the police had to be rented in a private house. In May 1851, construction work on a new, masonry town hall commenced under the direction of master bricklayer Ludwig²⁶⁸.

The three-wing structure, known from iconography, with a centrally situated clock turret, was built in Rundbogenstil (round-arch style). K. Kluge also describes numerous pictures that adorned its walls. The roof was covered with slates and over the main entrance there was the town's coat of arms, depicting St George and the Dragon. The turret, on which the old clock from 1720 was mounted, was initially covered with sheet metal, but because of corrosion, in 1866 it was replaced with slates. In the 19th c., the town hall was home to a county court, the municipality, as well as a military guardroom with a jail. In 1934, the town hall was redeveloped. The building burnt down on 22 January 1945 during a raid of Soviet armoured forces on a *Reichsarbeitsdienstabteilung* that was defending itself²⁶⁹.

WROCŁAWSKIE SUBURB AND KARŁÓW, NEW TOWN

In 1805, the then owner of the town, Count Joachim Karol Maltzan, moved most of his textile production to the formed cattle trading square, located to the south-east of the town. This was the beginning of the colony *Karlstadt* (Karłów) – one of the earliest Silesian factory districts. Maltzan based his concept on English models (in the years 1770–1786 he was at the English court as a Prussian envoy). According to official records, in 1806 Karłów had a wool cleaning machine, a mechanical spinning mill, a textile manufactory, a wool thread spinning mill, a linen manufactory and a percale weaving plant²⁷⁰. The most clearly visible component of the complex was the trapezium-shaped castle grange (*Schlossvorwerk*), located on the axis of Piłsudskiego and Trzebnicka Streets (*Schitzen Straße* and *Trebnitzer Straße*), which ran from the castle in a straight line. Behind them, there was a row of ridge-oriented low castle gardening houses (*Schlossgartnerei*). As shown on a map from 1826, the weaving mill was directly to the east of the very housing estate.

10. The town hall and the pharmacy, 1927

After several years, only the wool thread spinning mill was still operating. The other buildings formed part of a lead acetate factory. After Joachim Karol Maltzan's death in 1817, the entire complex fell into decline, but still in the years 1830–1847, the estate had 18 houses, and its 168 inhabitants included 18 linen weavers²⁷¹. The very estate comprised a centrally laid out road that was running south from the grange referred to above (on its either side there was an arched street with ridge-oriented houses). Unfortunately, it has not survived.

When creating Karlów, the Protestant burial ground church of St Anna was redeveloped and adapted to the needs of the new suburb. The former church located between Milochowice and Kaszów (*Wallkawe, Kasawe*) was known already in the Middle Ages from church fairs on Pentecost and St Anna's feast²⁷². The church, handed over to Catholics in 1654, was renovated just before 1667²⁷³. It was demolished in the early 19th c. and in 1807, a cornerstone was laid for a new, classicist structure designed by Leonard Schätzle, already referred to above.

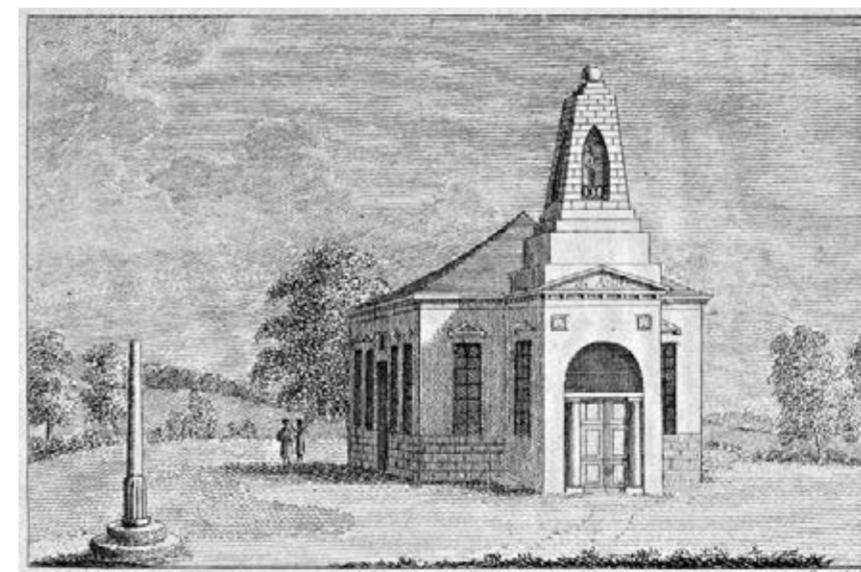
In 1826, *Niemeckie* Suburb (previously a village under the jurisdiction of the Milicz state country, and from 1809 under the municipal police management), including Karlów, was incorporated into Milicz²⁷⁴. The regulations regarding the merger were only passed in 1839. They gave some privileges to an area in which crafts were practised, which were important to Milicz. The houses in the suburb had to comply with the town's fire regulations. The suburb was to be paved together with the town, and the municipal police were to exercise supervision over the entertainment clubs operating there. Ultimately, the suburb was joined with the town only in 1850. From then on, it was under the jurisdiction of the county court. The town was also merged with the castle enclaves, which had been outside the town's jurisdiction – three plots with houses, a ducal house for employees, two residential houses, a lordly hospital for the poor and a brewery with a residential house²⁷⁵.

In the 2nd half of the 19th c., the best developing area of Milicz was *Nowe Miasto* (Neustadt [the new town]), located to the south-east of the centre. It was there, in today's Wojska Polskiego Street, that a modestly-styled, classicist Old Lutheran church was erected in 1845. Also the parish burial ground was moved to the suburb in 1840; in 1872, it was surrounded with a wall, on which a chapel was built by carpenter Schröder in 1885²⁷⁶.

The town's development received a boost when the road connecting Trzebnica and Zduny was built in the years 1843–1847²⁷⁷. However, the buildings in the suburbs were still rural in nature. Their development was still hindered by the ownership relationships. The right to the pastures in the suburbs (amounting to 476 ha out of a total of 552 ha, i.e. 86% of the town's area in 1851) was lost by the burghers as late as 1873²⁷⁸. It was only then that tenement houses were able to be built in Nowe Miasto

11. The old Church of St Anna before redevelopment in 1807

12. The new Church of St Anna, 1808

(along today's *Wrocławska* and *Wojska Polskiego* Streets). Those were needed to provide housing to the employees of the 'English' cotton mill, and over time – also of the expanding garrison. A major impulse for the development of this part of the town was the launch of a railway service with Oleśnica, Wrocław and Krotoszyn in 1875.

Despite many new capital investment projects (the development was helped by the stability of power – mayor Generlich ruled the town for 43 years), in the years 1847–1880 not many new houses were built, although the number of the inhabitants was growing. This indicates a general change in the structure of the buildings and the creation of first multi-family tenement houses. In 1847 the Market Square district had 54 houses, the Old Town – 73, the Barycz district – 73, the New Town with *Niemieckie* Suburb – 65. The town had a total of 248 residential houses, 354 barns and sheds. Its population was 2,410 people²⁷⁹. In 1880, Market Square in Milicz (*Ringbezirk*) had 48 plots with 79 houses; the Old Town (*Altstadt*) – 57 plots with 76 houses, *Polskie* Suburb (*Polnischen Vorstadt*) – 25 plots with 28 houses, *Polska* Street district (*Bartschbezirk*) – 35 plots with 43 houses and the New Town (*Neustadt* – along today's *Wojska Polskiego* Street) – 60 plots with 84 houses. Within the town boundaries, there were a total of 225 plots with 310 residential buildings and 3,444 inhabitants²⁸⁰.

In 1895, a narrow gauge railway service connected Milicz with Żmigród, Prusice, Sulów, Trzebnica and Wrocław. Its first stop was in today's *Wojska Polskiego* Street, and the second one – in today's *Trzebnicka* at Karlów.

Near the railway station, a small industrial district with a distillery and a potato flour production plant was set up (1907), and in today's *Wojska Polskiego* Street, at No. 35 – a dairy (1893), at No. 37 – a distillery (1893) and a lumber mill. Also two small cigar factories operated there. About 1900, an impressive frontage along the east side of today's *Wrocławska* Street was built, which was subsequently demolished after WWII. The most monumental facility in this part of the town was the barracks in today's *Wojska Polskiego* Street, created in 1882 (the older part), 1899 (the newer, residential part – master builder Klein) and 1904 (stables)²⁸¹. In 1906, it was the town structure with the highest sum insured, composed of residential buildings for two squadrons, two stables, a manege, a smithy and a gunpowder magazine²⁸².

Thanks to new capital investments into the transport infrastructure, today's *Wojska Polskiego* Street (*Hältergasse*, subsequently: *Bahnhof Straße*), was transformed into one of the most representative streets in this part of the town, with tenement houses and pavement laid in 1906. The district was described by a chronicler in the first years of the 20th c. as follows: *To the south of the town and the Mlynówka, Niemieckie Suburb, an entirely autonomous housing estate until 1809 [...]. At present, visitors find this part of the town, with its straight, wide streets, the most beautiful*²⁸³.

The suburb on the right-hand bank of the Barycz, along today's Krotoszyńska Street (*Bartschbezirk*), and *Polskie* Suburb were not developing as well. From 1802, *Polskie* Suburb was home to a cattle market, and in 1806 a tannery of the Heckmann family was built there²⁸⁴. 1898 saw the construction in *Polskie* Suburb of a municipal slaughterhouse designed by engineer Knaur of Wrocław, equipped with machinery made by Weigels of Nysa and Rittner of Świdnica²⁸⁵. Towards the end of the 19th c., there was also a small factory making roof tiles and pipes there²⁸⁶.

In 1892, the town's area was ca. 722 ha. In the early 20th c., a park promenade, leading to the Barycz, was opened to the public.

WSZEWILKI

A separate part of *Polskie* Suburb was the village of Wszewilki. The German name '*Ziegelscheune*'? (brick sheds) indicates the original function of this area. The first mention of brickyards comes from 1590 and regards the takeover of the Milicz estates together with *Ziegelscheune* by the Maltzan family. The brickyards were probably used for the castle redevelopment in 1609²⁸⁷.

Settlement at the village of *Ziegelscheune* was first mentioned in 1619. At the time, it had a hereditary village head, 23 hereditary cottagers and 8 home workers with small plots of land with an area of 10 morgen (5.5 ha). The home workers may have been employed at the local grange. In the 2nd half of the 18th c. and the 1st half of the 19th c., Wszewilki belonged to the estate of Nowy Zamek, until 1819 owned by the Reichenbach family, and subsequently, until 1945, by the Hochberg family.

In 1634, there were 28 cottagers there. The small size of the plots meant that settlement at the village, at which main occupation was crafts, was not very intensive. In 1780, there were only 22 free cottagers and 6 home workers, and a total of 142 inhabitants there. From 1755, the village had its own Evangelical school²⁸⁸. There was also a burial ground.

The self-government reform of Stein-Hardenbeck of 1809, which ended the town's monopoly on crafts, and especially the industrial revolution in Prussia, were conducive to a faster development of the village. In 1847, the settlement of Wszewilki had a hereditary post of the village head, 37 houses, 278 inhabitants, a mill from 1767 and a wind-

mill²⁸⁹. In the years 1894–1895, Wszewilki received a municipal water supply system, which was modernised in 1906.

In 1927, the village's population amounted to 335, largely employed in building construction. This meant that they quickly converted the former wooden houses into brick houses with a rather uniform character. In 1939, Wszewilki, together with hamlet Pomorska had a population of 430.

Rafał Eysymontt

THE TOWN IN THE INTERWAR AND THE POSTWAR PERIOD

THE TOWN IN THE INTERWAR PERIOD

Just before the outbreak of WWI, the population of Milicz amounted to 3,780, and in 1939 – 5,390²⁹⁰. Such a sizeable growth called for the construction of new housing. The town's spatial development was supported by town-planning work. The first land development plan for Milicz, in preparation by a state firm of land surveyors Meltzer and Kreuz (known from plans made for Wrocław) in 1914, was not completed, because of the outbreak of the Great War²⁹¹. The work was resumed in 1919, and one year later Meltzer and Kreuz submitted a finished plan to government construction advisor Neumann. The Old Town, to be surrounded by a planned ring road, was not included in the plan.

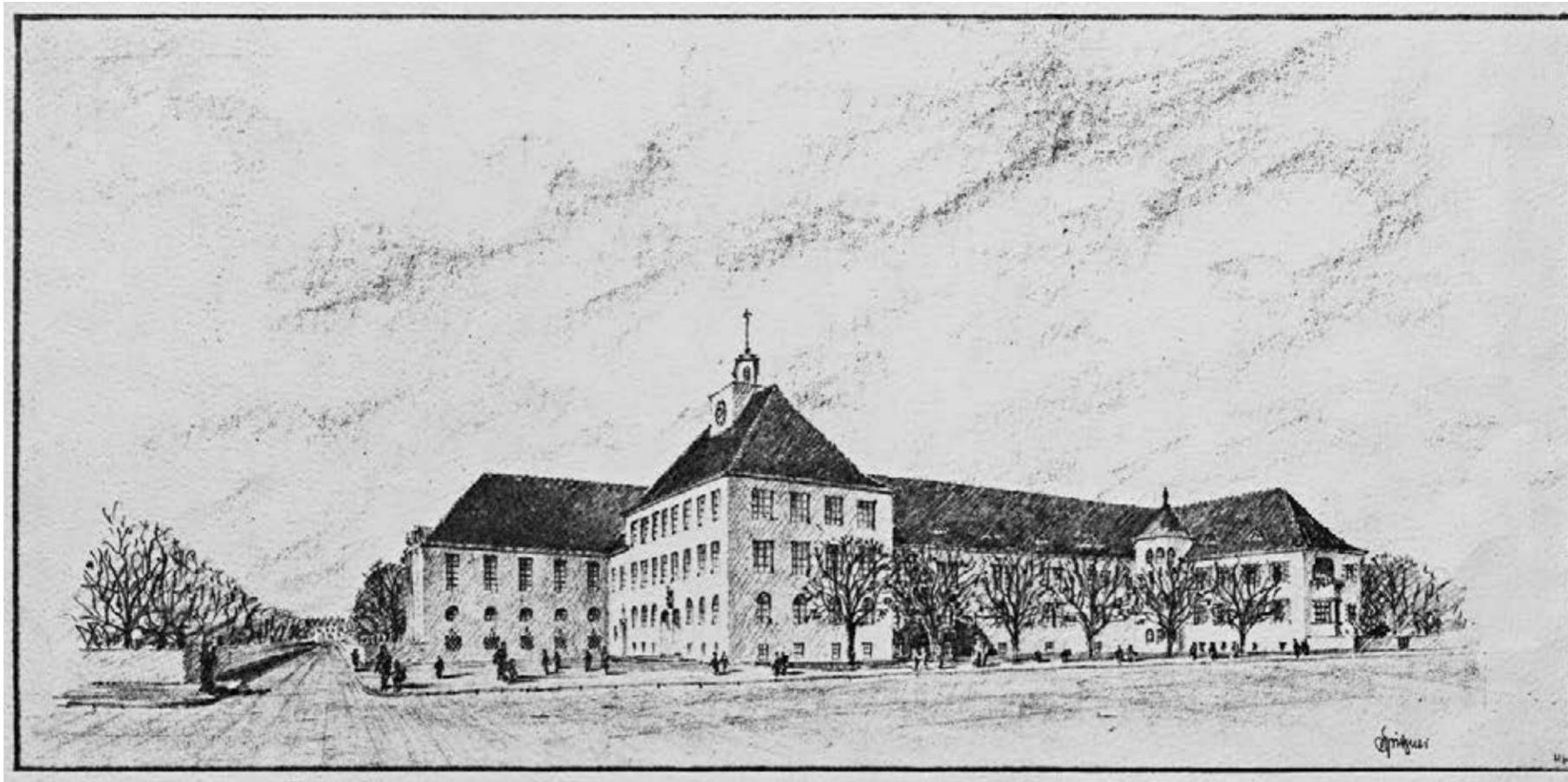
In 1923, construction superior advisor Schreier conducted a site inspection at the request of the national executive board. The conclusions generally stated that the plan of Meltzer and Kreuz did not meet the contemporary expectations. It was also recognised that it was necessary to build a road from the south part of the Old Town to the railway station that was 1.5 km away, and that a new construction site with green areas should be located to the south of the new road. It was decided to make use of the measurements taken and to make a new plan. The task was entrusted to Prof. Herman Jansen of Berlin and to the construction clerks of Schlesische Heimstädte.

In 1925, the preparation of the new construction zone plan for Milicz was well advanced. Its historical section was interesting. It read: [...] private ownership hindered the town's development for a long time, and so it proved impossible to incorporate the so-called *Niemieckie Suburb*, an area to the south of the *Mlynówka*, into the town area. The housing estate had developed, however, even before the railway line was built [...]. Before, the boundaries of the 'Polish district' had largely been formed by the Barycz. The gord was situated on the right-hand bank, the so-called Hopfenberg, in the middle of a boggy meadow. The first housing estate was built on the left-hand bank, but it was still partly surrounded by bogs. For this reason, the town was developing southwards, along the road to Wrocław. This trend was reinforced by the construction of railway in 1875, and extended into the area to the east [...].

According to the main provisions of the plan, the Old Town and the former *Niemieckie* Suburb (the area of today's *Wrocławska*, *Wojska Polskiego* and the planned street No. 1) were to be regarded as a mixed zone, with a compact development pattern, to be built up with two- and three-storey buildings, with small crafts allowed (with no arduous smells or noise). The main streets were to be built up with three-storey buildings and the block interiors with two-storey ones. In the conclusions, architect Gerhard Schreier wrote that *Generalbesiedlungplan* (the general settlement plan) was to protect all valuable things that had survived in town and to continue the development directions from the previous one hundred years. The plan was approved by the town councillors in 1926. At the same time, the municipal office stated that the buildings to be erected in the Old Town should not be over two storeys high.

In 1927, a design for a town ring road was submitted, but it was opposed to by the Maltzan family. In January 1937, the Historic Preservation Officer of the Silesian Province Günther Grundmann acknowledged that *Fluchlinienplan* (a regulation plan) prepared by the Milicz-based architect Lange was good, but he nevertheless recommended consultation with architect Heilig of Berlin and with Böhm, building advisor to Wrocław's municipality.

The most important consequence of the town's new land development plans was a significant extension of the south suburb. Thanks to them, the buildings in the former housing estate of Karlów acquired an urban character – the buildings were closely spaced, and one of the major elements of the expanded suburb became the county office, located at the meeting point of two streets –*Major von Richthofen Straße* (today: *Księcia Waresiaka* Street), which ran from the town, and *Schützen Straße* (today: *J. Piłsudskiego* Street), which ran from the castle. The building was designed already in 1914 by Theo Effenberger, an architect who operated in Berlin and in Wrocław²⁹². The new square created before the office replaced the one next to the Church of Grace, which up until then had been one of the most important squares in the town (it was there that in 1873 a monument to the victims of the French-Prussian war of 1871, so important for patriotic upbringing, had been put up)²⁹³. From the two

13. Views of the facade of the high school building, 1928

squares straight streets were laid out eastwards – *Stein Straße* and *Ulanen Straße* (today: *Armii Krajowej* and *Grunwaldzka* Streets respectively) – which became the fundamental elements of the road system of the expanded south district. The biggest urban planning-architectural undertaking of the turn of the 1930s was the construction of *Ostlandschule* in today's 11 *Listopada* Street (*Ludwig Jahn Straße*) and the surrounding villa district. The middle school at Milicz was built, as it had to replace the former schools at Krotoszyn and Rawicz, which after the end of the Great War found themselves in Poland. The middle school *Ostlandschule* was erected to a design of Hans Spitzner in the years 1928–1929. The edifice, with an interesting shape, had three wings, one of which had arcades from the yard²⁹⁴. The decoration combined features of Neoclassicism and Art Deco, which was fashionable in the 1920s. The features were shared by the estate of single-family houses that surrounded it, with another important public building – the cinema 'Kapitol', located at the crossing of today's *Armii Krajowej* and *T. Kościuszki* Streets (*Andreas Straße*). The villa estate, with its new, tree-lined streets – today: 11 *Listopada*, *Grunwaldzka* and gen. S. Grota-Roweckiego Streets (*Garten Straße*) – was built up with houses of a similar size, but varying architectural details. Of interest are also meticulously designed, surviving fences.

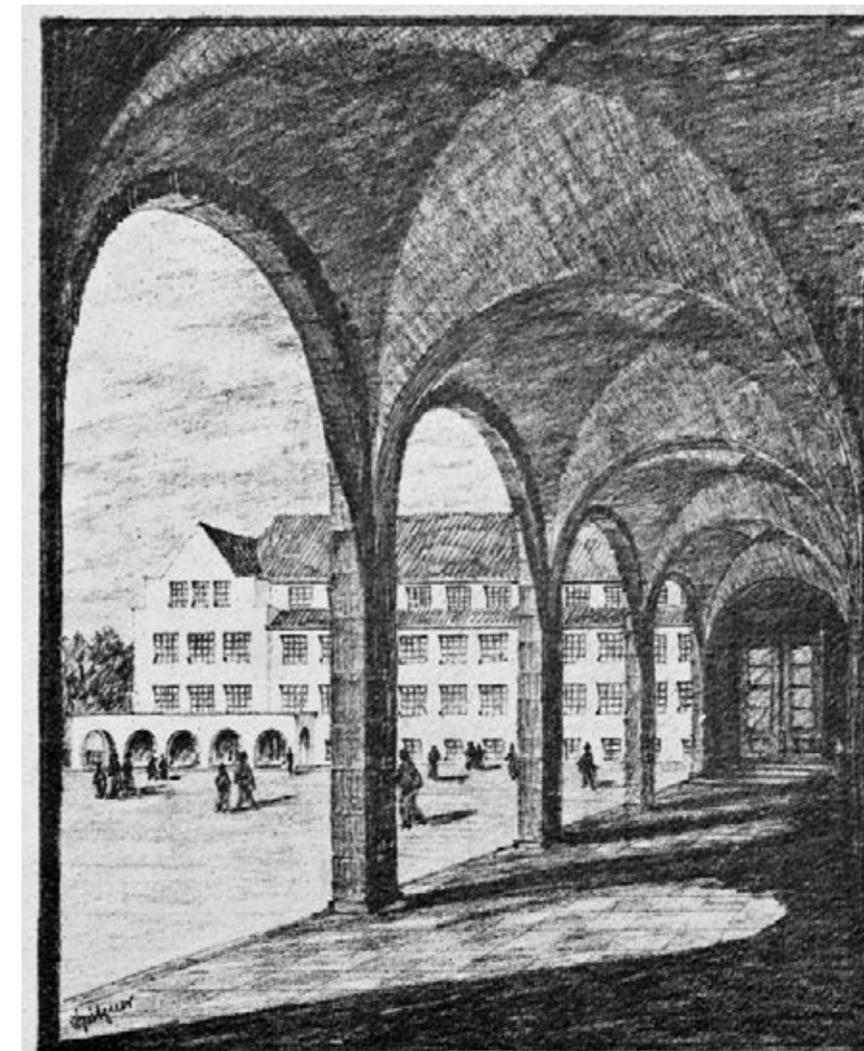
In 1940, an economic plan at a scale of 1:5,000 was proposed for Milicz. The plan was characterised by solutions typical of the period of national socialism, which can be explained with the fact that the town was situated near a national border. The historical part of the work emphasised the straight-line nature of the original spatial layout situated on the road from Wrocław via Milicz to Cieszków, modified by the location of the residence of the Maltzan family at a right angle in relation to the existing layout. One of the fundamental tasks of the new plan was to improve traffic by constructing a ring road passing next to the castle ruins. Some changes were also to be made in the centre. For instance, in order to improve pedestrian traffic, the house on the corner of the street leading to Market Square was to receive arcades for pedestrians. Traffic-related elements were also of great importance in the case of newly built structures. The streets of the south suburb that ran in parallel to one another along the north-south axis were to have at their south ends trapezium squares closed with repeatable buildings. The proposed new solutions were to change the town's appearance, providing it with a more monumental character. One of the new characteristic elements was to be the *Hitlerjugend* building on the right-hand bank of the Barycz, on Chmielowa Mountain, connected via an urban axis with a sports ground to the east of the town.

The plan was accompanied by detailed plans for the areas in the town's southern parts between the Church of Grace and the county office edifice. They contained urban axes and dominants typical of the epoch of national socialism. The most impressive among the new structures was to be the three-wing Party House, to be located on the south side of *Richthofen Straße* (today: *Księdzia Waresiaka* Street). In order to implement the plan, some serious changes were called for in the form of demolition of relatively new buildings, a dozen or so years old. The plans were not carried out, and in 1941 a new plan, with divisions into construction classes, was made. Paradoxically, some of its elements were executed, just like the ring road designed already in the 1920s, as late as after the war – in a different country and in a different reality.

THE TOWN CENTRE IN THE INTERWAR PERIOD

During the interwar period, no serious architectural undertakings in the town centre of Milicz were initiated – there was simply no space for new projects and it was not worth investing further away from Market Square. In 1930, the following was written about Milicz: *Visitors like the uniform, two-storey buildings in the Old Town and in the Barycz suburb. Consideration was given to whether the modern houses adorn Market Square. The author of the analysis also doubted the beauty of the oversized building housing the pharmacy 'Pod Orłem'. The pharmacy, recently renovated, would look much better somewhere else than at the entrance to Market Square*²⁹⁵.

The preserved books of addresses show the town's social structure, characteristic of such settlements at the time. In the years 1925–1926, there were a total of 38 plots of land in Market Square, all of them private, apart from the Town Hall²⁹⁶. Most of them were owned by merchants, some by innkeepers, one by a droshky driver and three by shoemakers. Today's Szewska Street had 14 plots, 6 of which belonged to craftsmen, and the house at No. 4 was occupied by Catholic nuns. Today's Gancarska Street has 16 recorded plots, 8 of which were owned by craftsmen, and at No. 8 there was a synagogue.

14. A view of the high school yard, 1928

According to a 1939 address book, the professional structure in the town centre was still predominated by tailors and shoemakers, although there were also many innkeepers and owners of corner shops, as well as some professions connected with building construction – architects, master builders, bricklayers or carpenters²⁹⁷.

Other documents regarding the history of Milicz from the interwar period include files of the Historic Preservation Officer of the Lower Silesian Province²⁹⁸. Already in 1935, local architect Emil Lange wrote to the Officer about a threat to the 'town's historical image'. The files of the Historic Preservation Officer contain an article by Lange from 1936, published in a local newspaper, praising the national socialist *art of town building*, entering Milicz together with the new town statutes. It also condemns excessive individualism and praises *subordination of the nation to acquire the beauty and harmony to be found in German towns and villages in the Middle Ages*. As an example, the author gave Market Square at Milicz, built 'as if using one cast', together with its neighbouring streets. The negative example given were buildings with *senseless, fragmented roof forms, attesting to a drastic decline in building culture and a destruction of the small-town idyllic atmosphere*²⁹⁹. Interestingly, in 1944 plans were prepared to demolish the medieval castle at Milicz to obtain material to build housing estates for refugees from areas left by Germans as a result of war defeats.

During the interwar period, work began on increasing living areas in residential houses in the town's historical centre by converting attics, which had an unfavourable impact on the roof slopes with eyebrow dormers, which were typical of Milicz. Examples of such early conversions are the buildings at 5 and 11, *Garnarska* Street, 4, 8 and 20, *Lwowska* Street, 13, *Polska* Street or 13 and 15, *Market Square*. Besides, despite the resistance of the historic preservation authorities, many shop windows – especially in the buildings in *Market Square* – received ceramic cladding, fashionable at the time.

Of importance to the history of the town's transformations during WWII is the correspondence of the Province President from 1942 regarding the planned demolition, needed to broaden the entrance into the Old Town. The plan, promoted by architect Heilig, provided for the demolition of the north and south parts of the Old Town near *Wrocławska* and *Polska* Gates. When proposing demolition, arguments were put forward that '*no special buildings will be destroyed, but a new road layout will have to be created*'.

THE TOWN AFTER WWII

During WWII, Milicz practically escaped destruction until 22 January 1945, when the town hall burnt down entirely. All in all, as a result of military operations, 40% of the buildings were destroyed³⁰⁰. On 24 June 1945, the Germans were ordered to leave the town.

A former town inhabitant recounted that until the end of the 1950s, most of the shops and houses preserved their original pre-war condition. Only the buildings on the plot of baker Hellman on the corner of *Market Square* and today's *Kościelna* Street burnt down, some houses in *Mantelstrasse* were missing and there were no houses on one plot before the bridge on the Barycz. The most considerable destruction occurred in today's *Wrocławska* Street, where the former 'Laske' Hotel and a post office, located to the north of the Evangelical church, burnt down in 1945³⁰¹.

The design for a broadening of the entrance into the Old Town from the south and the north, created during the war, was implemented in the postwar period. Similarly, the *Simplified development plan* of 1947 repeated the basic provisions of the development plan of 1940, which divided the town into zones with a compact development pattern, a loose development pattern and greenery.

In 1961, the town already had 6,243 inhabitants³⁰². One of the more significant postwar documents is a list of residential houses from 1967. At the time, an overwhelming majority of them were owned by the municipality, especially in areas close to the centre, while there were more private houses in streets away from *Market Square*. The town's poor economic development meant that still in the 1960s, many properties in *Market Square* belonged to individuals³⁰³.

The biggest capital investment projects in the postwar period include: the construction of the Cellular Concrete Production Plant and the electrification of the Oleśnica–Krotoszyn railway line (1986)³⁰⁴. Just like before the war, one of the major local industrial plants was a lumber mill. Also the dairy was of importance. The town was home to three primary schools, two general education secondary schools and Forestry Schools, known also outside the Lower Silesia, located in the former palace of the Maltzan family.

It was only in the early 21st c. that the proper nature of *Market Square* as an urban space was restored, e.g. by doing away with the green set up on the site of the former town hall after WWII. The area of the market

square was put in order more or less, and the ring road, proposed already in 1920s, was finally built. The biggest multi-family housing estate was located to the west of *J. Piłsudskiego* Street. In 1998, a new presbytery, in a style reminiscent of that of the Church of Grace (today the Church of St Andrew Bobola), was erected. The most significant capital investment projects of recent years include: a county hospital in *Grzybowska* Street, a sports hall and the modernisation of the wastewater treatment plant³⁰⁵.

Just like prior to 1945, also today Milicz is the capital of a rural district. The county has an area of 716 km² and a population of over 37,000. It comprises three communes: Milicz, Krośnice and Cieszków. The commune of Milicz occupies an area of 436 km², of which the town has 13.5 km². In 2015, there were 11,874 people living in the town³⁰⁶.

Cultural life is focused around the Community Centre at Milicz and its field branch at Sulów. The Centre has an auditorium for 200 people and an open-air stage. The public also houses a public library. The town also boasts a sports hall, a stadium with a stand for 640 people and an open-air swimming pool. A bathing place is located on the edge of the town. The town has two hotels: 'Liber' and 'Widmar'.

The local economic activity is mainly related to agriculture. The commune is home to the state enterprise 'Stawy Milickie' – the biggest carp production plant in Europe. The meat processing industry is represented by two plants: 'Duda SA' and 'E. i M. Smolarek'.

One of the most important legal acts in Milicz's postwar history was the establishment on 3 June 1996 of the Barycz Valley Landscape Park, covering 90% of the area of the commune of Milicz. The Park is a continuation of the Forest-and-Pond Protected Area set up already in 1949 and the 'Stawy Milickie' reserve established in 1963³⁰⁷. In this landscape park, which is the biggest of its kind in Poland (87,000 ha), protection is provided to the river valley with its meadows, oxbow lakes, marshy land, and ponds as habitats of rare and protected species of plants and animals.

The most important road crossing the town south-north is national highway No. 15: Wrocław-Trzebnica-Gniezno-Toruń-Olsztyn. The commune is also crossed by an electrified single-track railway line from Oleśnica via Milicz and Krotoszyn to Gniezno. It connects the north-east areas of the Lower Silesia with the central part of Great Poland. On the other hand, in 1993, the narrow-gauge railway line between Wrocław and Sulmierzyce via Trzebnica, Żmigród, Sulów and Milicz was dismantled. Currently, local transport services are provided principally by road. The bus station is located in the town centre, near *M. Kopernika*, *A. Mickiewicza* and *Dworcowa* Streets.

The main objective of Milicz's development formulated in the *Study on the conditions and directions of land development* of 2015 is the construction of a west ring road as part of national highway No. 15. This is expected to remove arduous transit traffic from the town and to stimulate the areas intended for capital investment in the north-west part of Milicz. According to the design, the ring road is to be built at a considerable distance from the town, to the west of the historical palace park complex. Plans are also in place for the construction of a town bypass road near the village of Sławoszowice and for the connection of county road No. 1430 with provincial road No. 448. The other important guidelines of the Study:

- Departure from the practice of excessive extension of lines of buildings along main transport routes;
- Construction of roads bypassing individual settlements;
- Construction of storage reservoirs;
- Construction of bicycle routes;
- Organisation of animal and other waste management;
- Protection of historical complexes and urban layouts;
- Protection of ecological corridors;
- Extraction and processing of natural resources (loams, aggregates, limestone gytta);
- Expansion of the water supply and wastewater collection systems;
- Road modernisation and construction.

The Study provides for the continuation of the town's present development directions. The historical centre, the north and south suburbs will remain residential and service-and-residential areas. The green areas to the west and the east of the historical centre are to be preserved (the historical palace park and the park at the castle ruins, in the east – allotment gardens and meadows). The industrial areas – to the south-east of the town, near the railway station, and on the right-hand bank of the Barycz. The biggest multi-family housing areas – to the south-west of the historical town centre, in the region of *M. Kopernika* and *Grzybowska* Streets. According to the Study, the oldest part of the town will retain its historical oval shape, related to the natural conditions.

15. The castle, 1757

16. The old castle, 1st half of the 19th c. The castle in its classicist form, on the right – Gothic ruins

Małgorzata Chorowska

THE MILICZ CASTLE – A SEAT OF A BISHOP, A DUKE AND A KNIGHT (Plate No. 4)³⁰⁸

The castle ruins are located in a romantic park that surrounds the palace of Counts Maltzan from 1797 on the left-hand bank of the Barycz. This peaceful-today site has seen some dramatic events, including the excommunication of King of Bohemia John of Luxembourg by Nankier, Bishop of Wrocław. The existence of two burgs at the crossing over the Barycz constitutes a reflection of the complicated ownership relationships in the Milicz castellany, which in the 13th c. found itself under a weakening power of the duke and a growing power of the bishop. The lack of any information from the 14th c. about the operation of a castellan or another ducal official at Milicz gave rise to a thesis about the dominance of bishop's power over that of the duke, and a complete disappearance of the latter at the turn of the 14th c.³⁰⁹ A similar trend in the Church's domination in the Milicz castellany can be seen in the area of land ownership. While *Liber fundationis* from around 1300 lists 16 estates owned by the bishopric, before the year 1358, i.e. in the final period of the bishop's rule in the region, the Church already had 32 villages, organised in a feudal system, with a seat at the burg³¹⁰.

THE BISHOP'S PROPERTY

The burg on the left-hand bank was established on a sandbar in a bend of the Barycz cutoff, and was settled in the 12th c. In the next century, the sandbar was raised once with an embankment that was three metres high and a plateau measuring ca. 50 cm × 60 cm was created; it was closed with a rather broad moat³¹¹, and probably also with a bulwark ring and a palisade. The west slope of the upheaval was covered in cobbles. The oldest, masonry part of the site was constituted by a long, free-standing house, with a pair of massive, simple counterforts at either end. The building had three two-chamber storeys, the lowest of which was partly embedded in the embankment. Soon, the building received another room; new wall sections were simply added to the front of the north buttresses, this time with no counterforts. The building was extended to ca. 40–41 m and was provided with a three-part, palace-like layout, with the top storey of a representative nature. The most distinctive room was the big, middle one, most likely a hall over 5.5 m high. Next to it, there was a living chamber, which is indicated by relics of a fireplace and three big windows with embrasures on both jambs. The sanitary system of the building constituted a luxurious solution. The toilets and the faeces ducts were hidden in the counterforts and connected with the chambers through corridors located in the wall width.

This residence of the bishop of Wrocław and the cathedral chapter was a strategically important burg on the border between Silesia and Great Poland. In 1337–1339, it witnessed dramatic events, when the King of Bohemia John of Luxembourg demanded that Milicz be handed over to him, and when his demand was rejected, he started a regular siege of the castle³¹². His efforts proved effective and the castle castellan, canon Henryk of Wierzbno, handed it over to the king without any struggle in exchange for two bottles of French wine. Bishop Nanker, who never resigned himself to the fact, put a curse on the King in 1340 and until his death was engaged in fruitless disputes with him. The question arises whether the burg on the left-hand bank at Milicz was a fully fortified castle at the time. Archaeological surveys indicate that it was, above all, a comfortable residence – a palace, and not a stronghold. Only after the palace had been used for a long time, was it surrounded with a brick defensive wall, located on the edge of the plateau.

DUCAL PROPERTY

The main castellation of the palace took place during the next phase of the facility's operation, most probably after the purchase in 1358 of Milicz together with 17 villages by Duke Konrad of Oleśnica³¹³. Around the palace, a polygonal, buttressed defensive wall 9 metres high with a crenellation was erected. It was probably then that the north section of the palace was demolished and replaced with a small yard with a well, although it cannot be ruled out that the demolition was a result of the destruction done by the Hussites in 1432. The yard was entered from the east and was protected by a newly built tower. The biggest changes in the castle interiors when the facility was owned by dukes occurred in the hall on the second floor. It received big, evenly spaced window openings, and a fireplace on the wall axis, encased by two rectangular alcoves. Knowing the special importance ascribed to fireplaces in interior decoration and layout of the manor hall, it may be assumed that the symmetrical wall composition was not accidental, but alluded to solutions known from stately interiors in Italian castles (*Castel del Monte*) or French castles (*Coucy*).

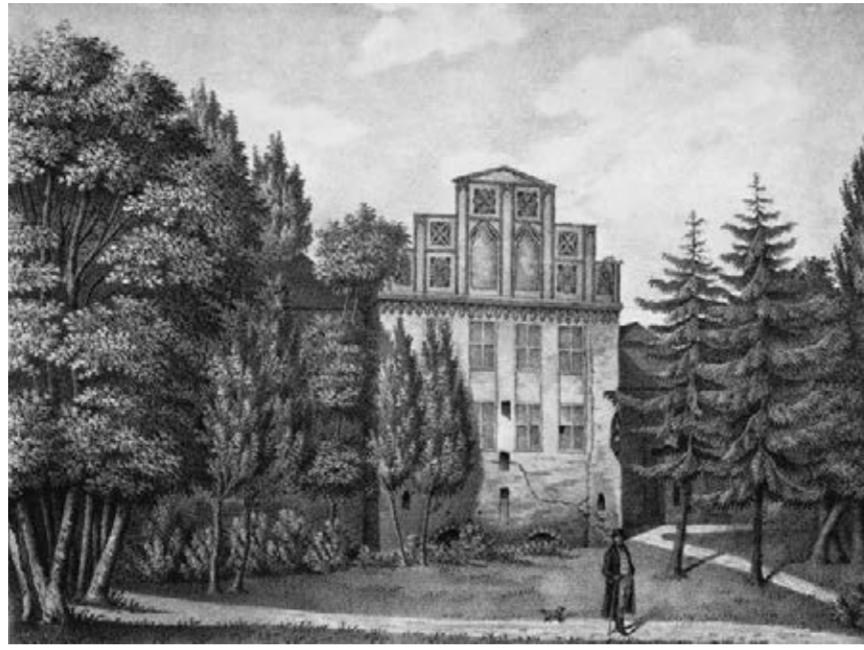
PRIVATE PROPERTY

After Milicz was acquired by the mighty Kurzbach family from Rhineland towards the end of the 15th c., the castle was redeveloped again. The facility received brick walls, with a Gothic bond, clinker bricks and a flat joint with no cracks. All house walls were painted in dark brick-red colour, with paint put directly on the joints and bricks. The same colour was given to the perimeter wall.

The palace buttresses, extending beyond the outline of the defensive walls in the south, were bricked up and the obtained space was used to create blind chambers connected with the interior of a former living chamber. Entrances to the chambers were made through two outermost window openings in the chamber, by removing their jambs and the parapet walls. The middle window was converted into an entrance into a corridor that ran between the chambers within the perpendicular wall and ended with a window and a vertical shaft measuring 60 × 60 cm from the south. The lower space was not utilised.

As regards the use of that part of the building, the corridor and the vertical shaft, two hypotheses – a realistic one and a slightly fantastic one – can be put forward. The realistic one – of course another toilet facility for the living chamber. However, the chamber already had its latrine in the western buttress, and after the expansion in question, its use for living is very doubtful, for instance because it was dark. The other hypothesis is linked to the strengthening of the defensive and prestigious functions of the castle by transforming the south buttresses into a tower protruding beyond the wall outline. In 1508, the new owner of the castle and the free state country, Zygmunt von Kurzbach, ordered a second stone tower from master Leonhart³¹⁴. Its location was not determined during the field surveys in the years 1996–1998. In 1536, the newly erected tower, destroyed by fire, was rebuilt³¹⁵. If, as we suspect, it was a tower built over the buttresses, it would have been a distinct dominant feature in the castle mass, which had been previously developed horizontally. The superstructure may also have absorbed the south chambers in the big house. This is suggested by relics of a narrow staircase in the thickness of the partition wall between the hall and the chamber on the first floor, which lead nowhere today. The entrance onto the stairs was cut through from the south chamber.

The wooden ceilings in the interiors of the older part of the building, apart from the basement and the hall on the first floor, were replaced with brick vaults. In the gable wall in the hall two large bay windows were made, suspended on quarter circle stone consoles. They were also painted in dark brick-red.

17. A castle with a Neogothic gable facade, 1841

In the 17th c., the space between the corner of the perimeter walls and the big house was already filled with a high residential building with double-flight stairs and another latrine facility³¹⁶. Today, the building is in complete ruin. Its original appearance was quite accurately presented by Endler on a copper engraving view of the castle from 1807. At the meeting point of the building and the perimeter wall, there was a massive,

semi-cylindrical buttress, just like those in the eastern section of the roundel walls in Wrocław. Today, no trace of it can be seen. On a castle plan drawn up by Kurt Bimler there are three such buttresses, on the outer side of the western section of the perimeter wall³¹⁷. On the inner part of the wall there is said to have been a wooden gallery built over a ground floor loggia³¹⁸.

At the time, the castle no longer had a gate tower. It had been pulled down in 1616, after it had collapsed as a result of a lightning, killing five people³¹⁹. Towards the end of the 17th c., the defensive walls were also partly torn down. To the east of the castle, a non-extant, square building was built, which we know from an iconographic record by F.B. Werner from 1750. Its facade was framed by pilasters and it had two parallel roofs. At the time, also the medieval big house received three masonry storeys and a basement, and a double-offset gable with a tympanum in the south. An unsigned lithograph from 1841³²⁰ depicts a decorative gable with an ogival and three-part tracery in niche and pilaster panels. Below, there were two rows of rectangular, plastered blind windows with painted, illusory windows. The motifs were created as a result of the castle regothisation towards the end of the 18th c., during the same time, when Karol Geissler was building a classicist palace nearby.

The history and architecture of the castle at Milicz constitute a phenomenon that stands out against the architectural landscape of Silesia. First, the site was occupied by a masonry bishop's palace, similar to 13th-century ducal and bishop courts at Wrocław (at the cathedral) and at Jelcz, then a fortified ducal castle with a big house and a hall, and towards the end of the Middle Ages, the seat of the Kurzbach family indicated its high status as the lords of the free state country with the presence of towers and the red colours of the walls.

¹ J. Czyżewski, *Dolina Baryczy*, CzasGeogr. Vol. 19, 1948, p. 125 et seq.; J. Natanson-Leski, *Zarys granic i podziałów Polski najstarszej*, Wrocław 1953, p. 245; W. Semkowicz, *Historyczno-geograficzne podstawy Śląska*, [in:] *Historia*, Vol. 1, p. 55 et seq.; H. Barten, *Die Siedlungen in Südwestposen*, Beiträge zur Siedlungsgeschichte des Grenzgebietes zwischen Posen und Schlesien, Breslau 1933, p. 42–43. Differently: Z. Wojciechowski, *Pogranicze plemienne śląsko-wielkopolskie i problem kształtuowania się Państwa Polan*, PZach, 1952, No. 5/6, p. 279 et seq., who claims that the tribal reach of Silesia extended beyond the Barycz Valley, up to the Obra.

² H. Schuch, *Kastellanei Sandewalde und ihre Germanisierung; eine ortsgeschichtliche Studie im Kreis Guhrau*, ZVGS, Bd. 14, 1878, p. 486; H. Uhtenwolt, *Die Burgverfassung in der Vorgeschichte und Geschichte Schlesiens*, Breslau 1938, p. 78–79.

³ The very name indicates the existence of a burg on the site. KdŚl, Vol. 1, No. 35, bull of 1155 – confirms the existence of a crossing, mentioning a village located 'super vadum Zuningrod'. A special emphasis in the bull suggests that the crossing was not only of local significance. Żmigród, before it became part of the property of bishopric of Wrocław, had belonged to comes Wojsław, who (if the sameness of the first names is not misleading) operated in the early 12th c. at Głogów – *Anonima tzw. Galla Kronika*, ed. K. Maleckiński, MPH, nova series, Vol. 2, Cracow 1952, p. 79, 135; T. Siłnicki, *Dzieje i ustrój Kościoła na Śląsku do końca w. XIV*, [in:] *Historia*, Vol. 2, book 1, p. 44; H. von Loesch, *Die Gründung des Glogauer Kolegiatstifts*, ZVGS, Bd. 75, 1941, p. 97–106.

⁴ M. Mlynarska-Kaletynowa, *Pierwsze lokacje miast w dorzeczu Orla w XIII wieku*, Wrocław-Warsaw-Cracow-Gdańsk 1973, p. 36–43.

⁵ Sub, Bd. 3, No. 565. See: *Die wirtschaftliche und kulturelle Bedeutung des Grossgrundbesitzes im Kreise Militsch-Trachenberg*, [in:] *Monographien deutscher Landschaften*, hrsg. E. Stein, Bd. 1, Berlin-Friedenau 1927, p. 286 et seq.; H. Schlinger, *Wald und Siedlungsflächen im gesamtschlesischen Raum um 1200*, 'Schlesisches Jahrbuch für deutsche Kulturarbeit gesamtmt schlesischen Raume', Bd. 9, 1937, p. 10.

⁶ No archaeological finds in this area.

⁷ Sub, Bd. 2 No. 375.

⁸ *Monumenta Poloniae Palaeographica*, fasc. 1, Table 2, ed. S. Krzyżanowski, Cracoviae 1907.

⁹ M. Mlynarska, *Burgum milickie*, KHM, R. 8, 1960, No. 4, p. 447–475.

¹⁰ I. Lasak, *Epoka brązu na pograniczu śląsko-wielkopolskim*, Part 1. *Materiały*, Part 2. *Zagadnienia kulturo-wosadnicze*, Wrocław 1996, 2001.

¹¹ S. Grunwald, K. Reichenbach, *Förderung der Erkenntnis vom Wesen und Zweck der Wehranlagen – Zur Geschichte der archäologischen Burgwallforschung in Sachsen und Schlesien in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, [in:] *Burgwallforschung im akademischen und öffentlichen Diskurs des 20. Jahrhunderts* Wissenschaftsgeschichtliche Tagung der Professor für Ur- und Frühgeschichte der Universität Leipzig. Leipzig 22–23. Juni 2007, hrsg. v. S. Reickhoff et al., 'Leipziger online-Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie', Bd. 5, 2009, p. 63–95.

¹² M. Hellmich, *Schlesische Wehranlagen*, 'Altschlesien', Bd. 3/1, 1930, p. 37–47.

¹³ J. Gottschalk, *Hopfenberg bei Militsch ein slawische Burgwall und Zugleich Standort des Castells Militsch*, 'Heimat-Blätter', No. 2–5, 1928; *idem*, *Zwei Burgwälle im östlichen Teile des Kreises*, 'Heimat-Blätter', No. 9, 1928; *idem*, *Die Besiedlung des Kreises Militsch in vor- und frühgeschichtlicher Zeit*, 'Heimat-Blätter', No. 5–6, 1929.

¹⁴ J. Gottschalk, *Schlesische Kastellaneien*, AB, R. 5, 1930, p. 49–52.

¹⁵ J. Gottschalk, *Beiträge zur Rechts-, Siedlungs-, und Wirtschaftsgeschichte des Kreises Militsch bis zum J. 1648*, 'Darstellungen und Quellen zur schlesischen Geschichte', Bd. 31, Breslau 1930.

¹⁶ A. Galuszka, M. Mlynarska, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Miliczu*, 'Wiadomości Archeologiczne', Vol. 24, 1957, book 1–2, p. 71–86.

¹⁷ B. Miszkiewicz, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych prowadzonych przez Zakład Antropologii PAN we Wrocławiu na cmentarzysku wczesnośredniowiecznym w Miliczu (woj. wrocławskie) w czasie od 5 VII do 18 VIII 1960 r.*, 'Człowiek w czasie i przestrzeni', Vol. 3, 1960, book 2, p. 99–101; *idem*, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych kontynuowanych na cmentarzysku wczesnośredniowiecznym w Miliczu, woj. wrocławskie, w czasie od 12 VI do 7 VIII 1961 r.*, 'Człowiek w czasie i przestrzeni', Vol. 4, 1961, book 3, p. 123–124; *idem*, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych prowadzonych w 1962 r. na cmentarzysku wczesnośredniowiecznym w miejscowości Milicz*, 'Człowiek w czasie i przestrzeni', Vol. 5, 1962, book 3, p. 121–122; B. Miszkiewicz, S. Gronkiewicz, *Analiza antropologiczna wczesnośredniowiecznej ludności z Milicza (XII–XIII w.)*, 'Przegląd Antropologiczny', Vol. 52, 1986, book 1–2, p. 195–202.

¹⁸ K. Wachowski, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Miliczu*, part 1 – SilAnt, Vol. 11, 1969, p. 199–223; part 2 – SilAnt, Vol. 12, 1970, p. 123–187; part 3 – SilAnt, Vol. 13, 1971, p. 191–213.

¹⁹ M. Mlynarska, *Burgum milickie*, p. 447–475.

²⁰ S. Frelek, *Władztwo biskupstwa wrocławskiego w kasztelanii milickiej*, 'Sobótka', R. 18, 1963, book 4, p. 371–403; *idem*, *Burgum w Miliczu. Przyczynek do studium nad procesem*

powstania osady miejskiej, 'Sobótka', R. 26, 1971, book 3, p. 279–289; K. Modzelewski, *Miejszy prawem książącym a władztwem gruntowym*, part 2: *Instytucja kasztelanii majątkowych Kościoła w Polsce XII–XIII w.*, PH, Vol. 71, 1980, No. 3, p. 449–477; *idem*, *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej*, Wrocław–Warsaw–Cracow–Gdańsk–Łódź 1987.

²¹ A. Paroh, *Ugoda w sprawie kasztelanii milickiej* (26 VI 1249), [in:] *Milicz*, p. 97–128 (a Latin translation of the arrangement and an discussion of the issue).

²² M. Chorowska, *Zamek czy pałac? Ruina zamku w Miliczu na tle średniowiecznych siedzib biskupów w Europie*, [in:] *Milicz*, p. 129–140.

²³ *Milicz. Clavis Regni Poloniae. Gród na pograniczu*, ed. J. Kolenda, Wrocław 2008.

²⁴ A photo taken on 24 July 2013 was interpreted by Włodzimierz Rączkowski of the Institute of Archaeology of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

²⁵ J. Kolenda, *Wczesnośredniowieczny Milicz w świetle wykopalisk*, [in:] *Milicz*, p. 9–61.

²⁶ B. Dzieduszycka, *Z badań nad kształtoaniem się osadnictwa wczesnośredniowiecznego przykładem regionu nadgoplańskiego, regionu zachodnich Patuk i regionu środkowego biegu Baryczy*, SIAnt, Vol. 35, 1994, p. 69–97.

²⁷ J. Łodzowski, *Dolny Śląsk na początku średniowiecza (VI–X w.)*. Podstawy osadnicze i gospodarcze, Wrocław–Cracow–Gdańsk–Łódź 1980, p. 70–72.

²⁸ M. Mlynarska *Burgum milicke*, p. 460, note 55 (there, a discussion of the broader views).

²⁹ D. Kosiński, *Ze studiów nad średniowiecznym regionem Sulmierzyc*, [in:] *Kraje słowiańskie w wiekach średnich*, ed. H. Kóćka-Krenz, W. Łosiński, Poznań 1998, p. 218.

³⁰ S. Moździoch, *Spółczność plemienna Śląska w IX–X wieku*, [in:] *Śląsk około roku 1000*, p. 35–38.

³¹ J. Kolenda, *Wczesnośredniowieczne osadnictwo grodowe pogranicza Śląska i Wielkopolski w świetle analiz dendrochronologicznych*, [in:] *Populi terrae marisque. Prace poświęcone pamięci Profesora Lecha Leciejewicza*, ed. M. Rębkowski, S. Rosik, Wrocław 2011, p. 41–65.

³² They were uncovered over a distance of 5 m – three piles, and so no entire cross-section of the rampart is available.

³³ J. Kolenda, *Wczesnośredniowieczny Milicz...*, p. 38.

³⁴ A. Groffik et al., *Geofizyczna prospekcja grodzisk w Santoku i Miliczu*, [in:] *Metody geofizyczne w archeologii polskiej* 2016, ed. M. Furmanek et al., Wrocław 2016, p. 31–34.

³⁵ Z. Kurnatowska, *Relacje Wielkopolski i Śląska w okresie plemiennym i wczesnośredniowiecznym*, [in:] *Śląsk około roku 1000*, p. 17–19.

³⁶ G. Teske, *Ze studiów nad osadnictwem grodowym w południowo-wschodniej Wielkopolsce*, SIAnt, Vol. 41, 2000, p. 109.

³⁷ G. Teske, *Ze studiów nad osadnictwem...*

³⁸ Perhaps this is a fragment of the stone building discovered in the mid-19th c.

³⁹ J. Kolenda, *Okucia z wczesnośredniowiecznego grodu w Miliczu*, 'Archeologia Polski', Vol. 58, 2013, book 1–2, p. 131–132.

⁴⁰ S. Suchodolski, *Monety z badań wykopaliskowych w Miliczu*, [in:] *Milicz*, p. 65–76.

⁴¹ F. Geschwendt, *Sattelbeschläge der Wikingerzeit aus Schlesien*, 'Altschlesien', Bd. 6, 1936, H. 2, p. 317, Illustr. 1. An identical object from antlers was unearthed at Gniezno (Z. Kurnatowska, *Początki i rozwój państwa*, [in:] *Pradzieje Wielkopolski. Od epoki kamienia do średniowiecza*, ed. M. Kobusiewicz, Poznań 2008, p. 354).

⁴² In the 12th c., Milicz was mentioned in a document for the first time – in a papal bull from 1136, and then in another bull, issued for bishopric of Wrocław in 1155 (Sub, Bd. 1, No. 9, No. 28).

⁴³ J. Kolenda, A. Paroń, *Niezwykłe dzieje zwykłego grodu*. O wczesnośredniowiecznych początkach Milicza (in press).

⁴⁴ The 'folk' etymology is given by: K. Kluge, *Chronik der Stadt Militsch*, Militsch 1909, p. 7; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, ed. B. Chlebowski et al., Vol. 6, Warsaw 1885, p. 343.

⁴⁵ The first name 'Milich', 'Milic' is known from the bull of Gniezno of 1136; also the first name 'Mity' is certified in medieval written sources – see: W. Taszycki, *Najstarsze polskie imiona osobowe*, Cracow 1925, p. 82; *idem*, *Patronimiczne nazwy miejscowe na Mazowszu*, Cracow 1951, p. 31 et seq.

⁴⁶ Sub, Bd. 1, No. 28; KdŚl, Vol. 1, No. 35, and a facsimile of the bull – W. Schulte, *Quellen zur Geschichte der Besitzverhältnisse des Bistums Breslau*. Die Schutzurkunde des Papstes Hadrian IV vom 23 april 1155 für die Breslauer Kirche, 'Darstellungen und Quellen zur Schlesischen Geschichte', Bd. 3, Breslau 1907.

⁴⁷ T. Siłnicki, *Dzieje i ustrój Kościoła...*, p. 41 et seq.

⁴⁸ LUB, Bd. 2, No. 32, p. 32; No. 33, p. 35; 1358. In the first document, the name Miligostowice is given as *Milogostowice alias Kystice*, in the other – *Milegoschowicze alias Kosticze*; using the other name, it has not been possible to identify the settlement either.

⁴⁹ See: K. Potkański, *Puszcz Radomska*, [in:] *Pisma pośmiertne Karola Potkańskiego*, Vol. 1, Cracow 1922; F. Bujak, *Studia nad osadnictwem Małopolski*, Cracow 1905, p. 164.

⁵⁰ J. Tomaszewski, *Stosunki glebowe w leśno-stawowym obszarze Milicza*, CzasGeogr. Vol. 19, 1948, p. 177.

- ⁵¹ LfV comes from the early 14th c. and is based on earlier inventories of the bishopric endowments (in LfV, p. V). See: J. Gottschalk, *Beiträge zur Rechts-Siedlungs-*..., p. 186 et seq.
- ⁵² M. Mlynarska-Kaletynowa, *Pierwsze lokacje...*, p. 28 et seq., 68 et seq.
- ⁵³ M. Mlynarska-Kaletynowa, *Trzebnica w średniowieczu*, [in:] *Atlas Historyczny Miast Polskich*, Vol. 4. Śląsk, book 3. *Trzebnica*, ed. M. Mlynarska-Kaletynowa, Wrocław 2003, p. 7–8.
- ⁵⁴ M. Mlynarska-Kaletynowa, *Rozwój majątkości klasztoru cysterek trzebnickich w XIII wieku*, KHKM, R. 38, 1990, No. 3–4, p. 233–247.
- ⁵⁵ Still acc. to a map at 1:100,000 of 1934, the forest between Konradów, Kocina and Międzybórz (ca. 20 km²) belonged to the Wrocław chapter. The villages of Wierzbić and Plonka, certified in LfV, p. 60, as 'ville deserte', may have functioned in the 13th c. or even earlier.
- ⁵⁶ The villages are known from the bull of 1155 to be the bishop's property (KdŚl, Vol. 1, No. 35). Góscz in LfV, p. 60, is referred to as 'circa Mylicz' together with 200 lans of forest used by the bishopric, Cieszyn in the bull of 1245 (Sub, Bd. 2, No. 287) is mentioned straight after the other villages in the estate of Milicz.
- ⁵⁷ Settlement was denser not only on the most fertile soils near Dąbrowa, but also in forests: Kaszowo, Pierstnica and Łazy. Already in 1224, the latter two (knight and ducal property, the tithes were owned by the Wrocław chapter) (Sub, Bd. 1, No. 247) became the property of the convent at Trzebnica.
- ⁵⁸ LfV, p. 60; Sub, Bd. 2, No. 287 'Povidisko prope Milich'; while the Book of Henry, book I, 1, p. 250, mentions for instance a gift of Mikołaj, the convent founder, in the form of the village of Osiek 'luxta Smigrod'.
- ⁵⁹ J. Gottschalk, *Beiträge zur Rechts-Siedlungs-*..., p. 16.
- ⁶⁰ LfV, p. 60; estate inventory 1358; a list of tithes.
- ⁶¹ Sub, Bd. 3, No. 565, a forgery from not later than the 1st half of the 14th c.
- ⁶² Two sites are near today's village of Godnowa, 4 km east of Milicz, among the overflow areas of the Barycz ('Slavic' ceramics), 'Altschlesien', Bd. 4, 1932/4, p. 400; Bd 6, 1931, p. 29; Bd. 11, 1936, p. 30: inventory 1931 (No. 2864); two sites near Nowe Grodzisko ('Slavic' ceramics), AB, Bd. 9, 1934, p. 35; Bd. 17, 1942, p. 234, and one at Dyminy ('Slavic' ceramics), AB, Bd. 8, 1933, p. 37.
- ⁶³ Sub, Bd. 1, No. 247.
- ⁶⁴ Z. Wojciechowski, *Ustrój polityczny Śląska w okresie do 1327/29 r.*, [in:] *Historia*, Vol. 1, p. 628–629; however, more correctly: O. Balzer (*Narzaz w systemie danin księęcych pierwotnej Polski*, Lviv 1928, p. 383) assumes an earlier and more common origin of the levy.
- ⁶⁵ KDW, Vol. 1, No. 10, 1145; KdŚl, Vol. 1, No. 104, the document lists the obligations of the population towards the convent, e.g.: '...metere V capetia et tres plaustratas feni secare [...], quilibet parvam urnam mellis et tres currus feni...'.
- ⁶⁶ A. Rutkowska-Placińska, *Uwagi o gospodarce hodowlanej w Polsce w XIII i XIV w.*, PZach, Vol. 1, 1955, No. 3/4, p. 584 et seq.
- ⁶⁷ Die wirtschaftliche und kulturelle Bedeutung..., p. 286 et seq.
- ⁶⁸ B. Ziencara, *Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaznego XIV–XVII w.*, Warsaw 1954, p. 41–43.
- ⁶⁹ M. Kubasiewicz, *Zwierzęce szczątki kostne z wykopalisk w Miliczu*, Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Rolniczej we Wrocławiu, 1957, No. 10.
- ⁷⁰ K. Modzelewski, *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego. X–XIII wiek*, Wrocław–Cracow–Gdańsk 1975, p. 186 et seq, map.
- ⁷¹ Die wirtschaftliche und kulturelle Bedeutung..., p. 186 et seq.
- ⁷² *Delineationem liberae in Silesia Dynastiae Drachenberg n. Domino Francisco L.B. de Nesselrode*, Machnicki Collection, Bd. 5, Breslau 1737, k. 139.
- ⁷³ See: W. Bergander, *Niederschlag und Abfluss im Bartschgebiet*, Breslau 1933, p. 18.
- ⁷⁴ J. Kolenda, *Wczesnośredniowieczny Milicz...*, p. 14–15; K. Chrzan, *Uwagi do studiów nad osadnictwem wschodniego dorzecza Baryczy od 2. poł. IX do poł. XI w.*, [in:] *Funkcje grodu w państwie wczesnośredniowiecznej Europy Środkowej. Społeczeństwo, gospodarka, ideologia*, ed. K. Chrzan et al., Wrocław–Głogów 2014, p. 198.
- ⁷⁵ K. Chrzan, *Uwagi do studiów...*, p. 199–200; J. Kolenda, *Wczesnośredniowieczne osadnictwo...*, p. 41–65.
- ⁷⁶ J. Kolenda, *Wczesnośredniowieczny Milicz...*, p. 28, 30, 38, 124–125; eadem, *Wczesnośredniowieczne osadnictwo...*, p. 43.
- ⁷⁷ K. Chrzan, *Uwagi do studiów...*, p. 195, illustr. 2.
- ⁷⁸ K. Chrzan, *Uwagi do studiów...*, p. 199, 215–218; J. Kolenda, *Wczesnośredniowieczne osadnictwo...*, p. 60.
- ⁷⁹ J. Kolenda, *Wczesnośredniowieczny Milicz...*, p. 44; Okucia..., p. 131–132.
- ⁸⁰ J. Kolenda, *Okucia...*, passim; eadem, *Wczesnośredniowieczny Milicz...*, p. 46, ryc. 27; eadem, *Wczesnośredniowieczne osadnictwo...*, p. 55.
- ⁸¹ Sub, Bd. 1, No. 9; O. Łaszczyna, *Najstarsze papieskie bulle protekcyjne dla biskupstw polskich*, part 1. *Bulla Gnieźnieńska z 1136 r.*, Poznań 1947, p. 15.
- ⁸² Sub, Bd. 1, No. 28.
- ⁸³ S. Zachorowski, *Rozwój i ustrój kapituł polskich w wiekach średnich*, Cracow 1912, p. 31 et seq, 46 et seq; T. Lalik, *Zagadnienia „vitae communis” kapituł polskich w XII wieku*, [in:] *Studia średniowieczne*, ed. S. Trawkowski, Warsaw 2006; K. Dola, *Dzieje Kościoła na Śląsku*, Opole 1996, p. 41. A dissenting opinion: T. Siłnicki, *Dzieje i ustrój Kościoła...*, p. 37.
- ⁸⁴ J. Gottschalk, *Beiträge zur Rechts-Siedlungs-*..., p. 27–28; K. Dola, *Dzieje Kościoła...*, p. 40; A. Paroń, *Ugoda w sprawie...*, p. 97–98.
- ⁸⁵ T. Jurek, *Rycznik biskupi. Studium z dziejów Kościoła polskiego w XI wieku*, RH, R. 60, 1994, p. 54–60.
- ⁸⁶ K. Modzelewski, *Między prawem księążącym a władcą gruntowym*, part 1: *Z zagadnieniami początków poddaństwa w Polsce*, part 2: *Instytucja kasztelanii majątkowych Kościoła w Polsce XII–XIII w.*, PH, Vol. 71, 1980, p. 209–231, 449–477, passim; idem, *Spór o gospodarcze funkcje organizacji grodowej. Najstarsze źródła i metody*, KHKM, R. 28, 1980, p. 329–330; idem, *Chtopi w monarchii...*, p. 193–207; idem, *Europa rzymńska, Europa feudalna, Europa barbarzyńska, Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, R. 58, 1998, p. 33–34.
- ⁸⁷ See below.
- ⁸⁸ S. Gawlas, *O kształcie zjednoczonego królestwa. Niemieckie władztwo terytorialne a geneza społeczno-ustrojowej odrębności Polski*, Warsaw 2000, p. 12, 75–76; idem, *Człowiek uwikłany w wiekusa procesy – przykład Muskaty*, [in:] *Człowiek w społeczeństwie średniowiecznym*, Warsaw 1997, p. 394.
- ⁸⁹ J. Kolenda, *Wczesnośredniowieczny Milicz...*, p. 51–53.
- ⁹⁰ Sub, Bd. 1, No. 357.
- ⁹¹ M. Mlynarska-Kaletynowa, *Najdawniejsza Niemcza*, [in:] *Niemcza. Wielka historia małego miasta*, ed. M. Mlynarska-Kaletynowa, Wrocław 2002, p. 37.
- ⁹² M. Mlynarska-Kaletynowa, *Najdawniejsza Niemcza...*, p. 37; eadem, *Z dziejów kultury sw. Wojciecha w Polsce na przełomie XI/XII i w XII wieku*, [in:] *Człowiek, sacram, środowisko. Miejsca kultu we wczesnym średniowieczu*, Spotkania Bytomskie 4, ed. S. Mozdziach 2000, p. 137–154.
- ⁹³ Sub, Bd. 2, No. 287.
- ⁹⁴ Sub, Bd. 2, No. 375.
- ⁹⁵ Sub, Bd. 1, No. 28. J. Gottschalk, *Kastellanei und Kreis Miilitsch*, 'Schlesische Blätter Mitteilungen des Vereins für Geschichte Schlesiens' 1924, p. 19; M. Mlynarska, *Burgum milickie*, p. 464–465; eadem, *Ośrodkie kasztelańskie na pograniczu wielkopolsko-słaskim w XII–XIII wieku*, [in:] *Lokalne ośrodki władzy państowej w XI–XII wieku w Europie Środkowo-wschodniej*, Spotkania Bytomskie 1, ed. S. Mozdziach, Wrocław 1993, p. 39.
- ⁹⁶ Sub, Bd. 2, No. 287.
- ⁹⁷ Sub, Bd. 2, No. 287. A. Paroń, *Ugoda w sprawie...*, p. 120, note 30.
- ⁹⁸ Sub, Bd. 2, No. 287.
- ⁹⁹ B. Ziencara, *Przemiany społeczno-gospodarcze i przestrzenne miast w dobie lokacji*, [in:] *Miasta doby feudalnej w Europie Środkowo-wschodniej*, ed. A. Gieysztor, T. Rosłanowski, Warsaw 1976, p. 88; T. Lalik, *Geneza sieci miasteczek w Polsce średniowiecznej*, [in:] *Studia średniowieczne*, ed. S. Trawkowski, T. Lalik, Warsaw 2006, p. 361; R. Żerelik, *Uwagi nad dziejami Środy Śląskiej w średniowieczu*, [in:] *Studia z dziejów Środy Śląskiej, regionu i prawa średzkiego*, Acta Universitatis Wratislaviensis 980, Historia, 70, ed. R. Gladkiewicz, Wrocław 1990, p. 37; S. Gawlas, *Przelom lokacyjny w dziedzach miast środkowoeuropejskich*, [in:] *Civitas Posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania*, ed. Z. Kurnatowska, T. Jurek, Poznań 2005, p. 135 et seq.
- ¹⁰⁰ Similarly, in the 13th-century Bohemia the term *burgus* was usually used to refer to small urban settlements (the only exception was Brno) and was often replaced with the term *villa forensis* – J. Tomas, *Burgus. Užiti terminu v českých zemích ve 12. a 13. století*, [in:] *Středověká Evropa v pohybu. K poctě Jana Klápště*, ed. I. Boháčová, P. Somer, Praha 2014, p. 449–459. The scholar provides 13th-century examples of contamination of the two terms in the form of the phrase *burgus forensis* (p. 454).
- ¹⁰¹ KDW, Vol. 1, No. 169.
- ¹⁰² Sub, Bd. 2, No. 49.
- ¹⁰³ *Schlesisches Städtebuch*, p. 88–90, 272–274. M. Mlynarska, *Burgum milickie*, p. 450–453.
- ¹⁰⁴ Sub, Bd. 2, No. 238.
- ¹⁰⁵ Sub, Bd. 2, No. 239; A. Paroń, *Ugoda w sprawie...*, p. 108; M. Mlynarska-Kaletynowa, *Targ na Zielone Świątki*, KHKM, R. 15, 1967, book 1, p. 25–32; eadem, *O dawnym targu milickim*, [in:] Milicz, p. 89–96.
- ¹⁰⁶ M. Mlynarska, *Burgum milickie*, p. 455–456.
- ¹⁰⁷ A. Paroń, *Ugoda w sprawie...*, p. 108; S. Frelek, *Władztwo biskupa...*, p. 387; idem, *Burgum w Miliczu...*, p. 289. The scholar dated the foundation to the turbulent 40s.
- ¹⁰⁸ A. Paroń, *Ugoda w sprawie...*, p. 108–109.
- ¹⁰⁹ A. Galuszka, M. Mlynarska, *Sprawozdanie z prac...*, p. 82; J. Kolenda, *Wczesnośredniowieczny Milicz...*, p. 48–51, 58.
- ¹¹⁰ Sub, Bd. 2, No. 375: *castellanus ecclesie Wratislaviensis*, *castellanus ecclesie*: p. 238–239; *castellanus canonicorum*: p. 238–239; *castellanus ducis*: p. 238–239.
- ¹¹¹ Sub, Bd. 2, No. 375; R. Samulski, *Untersuchungen über die persönliche Zusammensetzung der Breslauer Domkapitels im Mittelalter bis zum Tode des Bischofs Nanker (1341)*, Teil 1, Weimar 1940, p. 39, 56, 71, 95, 149.
- ¹¹² Sub, Bd. 2, No. 375. Unfortunately, we only know comes Naczęsz (Nachesius) from the document of arrangement – M. Cetwiński, *Rycerstwo śląskie do końca XIII w. Biogramy i rodowody*, Wrocław 1982, p. 152.
- ¹¹³ Sub, Bd. 2, No. 391, p. 248; U. Schmielewski, *Der schlesische Adel bis zum Ende des 13. Jahrhunderts Herkunft Zusammensetzung und politisch-gesellschaftliche Rolle*, Würzburg 2001, p. 279.
- ¹¹⁴ Sub, Bd. 3, No. 22, p. 28–29; U. Schmielewski, *Der schlesische Adel...*, p. 279.
- ¹¹⁵ Sub, Bd. 6, No. 10, p. 461; U. Schmielewski, *Der schlesische Adel...*, p. 279.
- ¹¹⁶ T. Jurek, *Dziedzic Królestwa Polskiego książę głogowski Henryk (1274–1309)*, Cracow 2006, p. 170.
- ¹¹⁷ A. Paroń, *Ugoda w sprawie...*, p. 110.
- ¹¹⁸ Other archaeological evidence of a broader territorial organisation reform at the turn of the 13th century in Silesia can be the burgs of Żagań, Nowogród Bobrzański and Lubin, dated to the 2nd half of the 12th c. – D. Nowakowski, *Siedziby księążęce i rycerskie księstwa głogowskiego w średniowieczu*, Wrocław 2008, p. 97–98, 100–101, 268; idem, *Lokalne ośrodki władzy księążęcej na Nizinie Śląskim w XII–XIII wieku*, Fontes Archaeologici Posnanienses, Vol. 51, 2015, p. 110 et seq.
- ¹¹⁹ B. Ziencara, *Bolesław Wysoki – tułacz, repatriant, malkontent. Przyczyny do dziejów politycznych Polski*, PH, Vol. 62, 1971, p. 385; idem, *Henryk Brodaty i jego czasy*, Warsaw 2006, p. 110 et seq.
- ¹²⁰ Cf. S. Gawlas, *Piastowie śląscy jako pionierzy modernizacji*, [in:] *Piastowie śląscy w kulturze i europejskich dziejach*, ed. A. Barciak, Katowice 2007, p. 63. The scholar believes that the castellan reform was accompanied by the takeover by the monarch of the administration of justice and the separation of the so-called bloody justice (murder cases).
- ¹²¹ A. Paroń, *Ugoda w sprawie...*, p. 113.
- ¹²² The political circumstances of the arrangement are analysed in: A. Paroń, *Ugoda w sprawie...*, p. 110–111.
- ¹²³ Sub, Bd. 3, No. 545; Sub, Bd. 4, No. 10; M. Mlynarska-Kaletynowa, *Pierwsze lokacje miast...*, p. 48–57, 102. About the efforts of Tomasz I aimed at developing the Milicz settlement: A. Paroń, *Ugoda w sprawie...*, p. 113–118.
- ¹²⁴ A. Paroń, *Ugoda w sprawie...*, p. 118–119.
- ¹²⁵ Sub, Bd. 2, No. 375. A detailed analysis of the provisions of the arrangement: A. Paroń, *Ugoda w sprawie...*, p. 113–118.
- ¹²⁶ M. Mlynarska, *Burgum milickie...*, p. 448–449; eadem, *Targ na Zielone...*, p. 25–32; eadem, *O dawnym targu...*, p. 90–93.
- ¹²⁷ Cf. A. Samsonowicz, *Łowictwo w Polsce Piastów i Jagiellonów*, Wrocław 1991, p. 177 et seq.; T. Wünsch, *Territorienbildung zwischen Polen, Böhmen und dem deutschen Reich: Das breslauer Bistumsland vom 12. bis 16. Jahrhundert*, [in:] *Geschichte des christlichen Lebens im schlesischen Raum*, hrg. J. Köhler, R. Bendel, Teilband 1, Münster 2002, p. 216.
- ¹²⁸ Sub, Bd. 3, No. 565.
- ¹²⁹ LfV, p. 59.
- ¹³⁰ W. Kuhn, *Die Städtegründungspolitik der schlesischen Piasten im 13. Jahrhundert, vor allem gegenüber Kirche und Adel*, *Archiv für schlesische Kirchengeschichte*, Bd. 30, 1972, p. 64.
- ¹³¹ Mentions of the raid on the Milicz territory: KDW, Vol. 1, No. 613, p. 572; Stenzel, No. 35, p. 40; No. 36, p. 40. About the raid of knights from Little Poland, supported by Lithuanians and Cumans: KDW, Vol. 1, No. 611–612, p. 570–572; Stenzel, No. 31–34, 36, p. 37–44; R. Grodecki, *Dzieje polityczne Śląska do roku 1290*, [in:] *Historia*, Vol. 1, p. 261–262; O. Halecki, *Powołanie księcia Władysława opolskiego na tron krakowski*, KH, Vol. 27, 1913, p. 233–234; M. Hlebowiec, *Udział Wielkopolski w wydarzeniach 1271 r. ze szczególnym uwzględnieniem „wyprawy na dobrą milicję biskupa wrocławskiego i ich uczestników”*, Piotrkowskie Zeszyty Historyczne, Vol. 6, 2004, p. 58–61.
- ¹³² Stenzel, No. 36, p. 44.
- ¹³³ LfV, p. 59–60. Abandoned villages: Chossino (Koschine, north of Milicz, today probably part of Pakosławsko), Plona, Wirbitz, Ostrowansa (the last three villages have not been identified). The villages occupied by knights: Osiek (Ostrometz), Prancchow (unidentified) and the environs of Goscze (Gosche).
- ¹³⁴ J. Gottschalk, *Beiträge zur Rechts-Siedlungs...*, p. 78.
- ¹³⁵ Sub, Bd. 6, No. 10; U. Schmielewski, *Der schlesische Adel...*, p. 279; T. Jurek, *Dziedzic Królestwa Polskiego książę głogowski Henryk (1274–1309)*, Cracow 2006, p. 170.
- ¹³⁶ T. Jurek, *Dziedzic Królestwa Polskiego...*, p. 170.
- ¹³⁷ J. Dąbrowski, *Dzieje polityczne Śląska w latach 1290–1402*, [in:] *Historia*, Vol. 1, p. 329

- ¹⁴⁸ LBU, No. 9, p. 12–13; SR, No. 4277.
- ¹⁴⁹ K. Kluge, *Chronik...*, p. 39; J. Gottschalk, *Beiträge zur Rechts- Siedlungs-*..., p. 37, 79.
- ¹⁵⁰ Cf. however: J. Tomas, *Města v severozápadních Čechách ve 13. století*, [in:] *Od raně středověké aglomerace k právnímu městu a městskému stavu (Výbor studií)*, ed. J. Klápně et al., Litoměřice 1999, p. 22–24. The 13th-century sources referred to by the scholar call for caution, as they indicate that such different categories as *civitas*, *villa forensis* and *oppidum* may have been used as synonyms.
- ¹⁵¹ SUB, Bd. 2, No. 375.
- ¹⁵² A. Gąsiorowski, „*Districtus*” w Wielkopolsce początków XIV wieku. Z zagadnień zarządu terytorialnego Polski średniowiecznej, RH, R. 32, 1966, p. 181–184. Cases are known where a landvoigt district had a castle in its centre. Cf. H. von Loesch, *Die schlesische Weichbildverfassung der Kolonisationszeit*, *Zeitschrift der Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanische Abteilung*, Bd. 58, 1938, p. 312; D. Nowakowski, *Od kasztelanii do weichbildu. Podziały wewnętrzne ziemi głogowskiej w średniowieczu*, [in:] *Stare i nowe w średniowieczu – pomiędzy innowacją a tradycją*, Spotkania Bytomskie 6, ed. S. Moździoch, Wrocław 2009, p. 269.
- ¹⁵³ SR, No. 2626 (the provisions regarding the distribution of the income of the cathedral chapter of Wrocław).
- ¹⁵⁴ Häusler, No. 119, p. 148.
- ¹⁵⁵ D. Nowakowski, *Od kasztelanii...*, p. 269.
- ¹⁵⁶ Z. Wojciechowski, *Ustrój polityczny Śląska*, [in:] *Historia*, Vol. 1, p. 762–768; D. Nowakowski, *Od kasztelanii...*, p. 269–270.
- ¹⁵⁷ LBU, No. 26, p. 221.
- ¹⁵⁸ *Chronica principium Poloniae* [Kronika Piotra z Byczyny], ed. Z. Węcławski, MPH, Vol. 3, Lviv 1878, p. 518. It is not impossible that Henry of Wierzbno was an archdeacon, unknown to us by name, who had Milicz in 1334 and was in conflict with the cathedral chapter. Cf. SR, No. 5333.
- ¹⁵⁹ SR, No. 4277 (the arrangement of 1323).
- ¹⁶⁰ LBU, No. 16, p. 19.
- ¹⁶¹ Nankier expressed his attachment to the Polish Crown and the archbishopric of Gniezno most clearly at the peak of the conflict with John of Luxembourg, whom he not only cursed, but also called a *regulus* (a rabbit). When the Bohemian ruler demanded an explanation, the bishop stated that kings had archbishops in their kingdoms, who were able to crown them, while he had to ask the archbishop of Mainz for it. Nankier bluntly defined not only the position of John of Luxembourg, but also his own loyalty. *Chronica principium...*, p. 520. More on the circumstances of the conflict and the politics of John of Luxembourg: J. Dąbrowski, *Dzieje polityczne Śląska...*, p. 380–387, 429–433, 436–441.
- ¹⁶² SR, No. 5931.
- ¹⁶³ SR, No. 5967.
- ¹⁶⁴ *Chronica principium...*, p. 518; SR, No. 6301.
- ¹⁶⁵ *Chronica principium...*, p. 518–519.
- ¹⁶⁶ At the peak of the dispute with the king of Bohemia, the hierarch's radical position was only supported by four chapter members: schoolman Apeczko, Otto de Doyn, Kunczko de Schalkow and Piotr de Bitkow. *Chronica principium...*, p. 519.
- ¹⁶⁷ *Chronica principium...*, p. 519–521; Janko z Czarnkowa, *Chronica Polonorum*, ed. J. Szlachtowski, MPH, Vol. 2, Lviv 1872, p. 696. Cf. J. Dąbrowski, *Dzieje polityczne Śląska...*, p. 438.
- ¹⁶⁸ J. Dąbrowski, *Dzieje polityczne Śląska...*, p. 441–444.
- ¹⁶⁹ SR, No. 6953; LBU, No. 26, p. 28–29.
- ¹⁷⁰ LBU, No. 26, p. 221–222.
- ¹⁷¹ LBU, No. 33, p. 33–36.
- ¹⁷² LBU, No. 31, p. 31. Furthermore, on the day of conclusion of the transaction with the Wrocław cathedral, Konrad of Oleśnica and his son issued a document that confirmed the rights of the rulers of Bohemia (LUB, No. 34, p. 36–37).
- ¹⁷³ LBU, No. 32–33, p. 31–36.
- ¹⁷⁴ Perhaps it was located on the site of today's classicist (19th-century) church of St Michael the Archangel, i.e. about 100 m east from the area regarded as the foundation centre of Milicz. Cf. M. Mlynarska-Kaletynowa, *Z dziejów kultu św. Wojciecha...*, p. 151.
- ¹⁷⁵ W. Häusler, *Geschichte des Fürstenthums Oels bis zum Aussterben der Piastischen Herzogslinie*, Breslau 1883, s. 343. Cf. *Visitationserichte der Diözese*, Bd. 1. Archidiakonat Breslau, ed. J. Jungnick, Breslau 1902, s. 458 (inspection from 1666/1667).
- ¹⁷⁶ M. Mlynarska-Kaletynowa, *Najdawniejsza Niemcza...*, p. 36–37.
- ¹⁷⁷ LBU, No. 36, p. 37–38.
- ¹⁷⁸ LBU, No. 36, p. 38.
- ¹⁷⁹ K. Kluge, *Chronik...*, p. 45; J. Gottschalk, *Beiträge zur Rechts- Siedlungs-*..., p. 80.
- ¹⁸⁰ Häusler, No. 143, p. 172.
- ¹⁸¹ M. Chorowska, *Zamek czy pałac?*..., p. 136.
- ¹⁸² Häusler, No. 119, p. 148, 151.
- ¹⁸³ Cf Häusler, No. 144, p. 173. The document informs us that in 1481 the burgrave on Trachenberg ordered that the construction of the bridge and dam on the Orli River should also be assisted by the inhabitants of the former bishop's villages: Grabiec and Stary Źmigród.
- ¹⁸⁴ K. Kluge, *Chronik...*, p. 46.
- ¹⁸⁵ W. Häusler, *Geschichte...*, p. 343; J. Gottschalk, *Beiträge zur Rechts- Siedlungs-*..., p. 81.
- ¹⁸⁶ J. Gottschalk, *Beiträge zur Rechts- Siedlungs-*..., p. 81.
- ¹⁸⁷ K. Kluge, *Chronik...*, p. 45.
- ¹⁸⁸ K. Kluge, *Chronik...*, p. 47.
- ¹⁸⁹ A. Mierzwiński et al., *Wyniki ratowniczych prac archeologicznych prowadzonych w Miliczu w latach 1998–1999*, Wrocław 1999, typescript, IAIÉ PAN Wrocław archive.
- ¹⁹⁰ LUB, Bd. 1, No. 9.
- ¹⁹¹ See: C. Thullie, *Śląskie miasta o zarysie ovalnicowym*, Files of the Urban Planning and Architecture Commission, Vol. 7, 1973, p. 156.
- ¹⁹² K. Bimler, *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, Bd. 3. *Fürstenthum Oels Wohlau. Kreis Oels, Gross Wartenberg, Trebnitz, Militsch, Wohlau*, Breslau 1942, p. 60.
- ¹⁹³ J. Pudelko, *Zagadnienie wielkości powierzchni średniowiecznych miast Śląska*, Wrocław 1967, p. 20–25.
- ¹⁹⁴ R. Eysymontt, *Rynek wrocławski – studium porównawcze*, [in:] *Wrocławski Rynek*, p. 230. Market Square at Milicz had an area of ca. 0.9 ha, which amounted to ca. 12.8% of the area of the entire town, which had a total area of 7 ha within the outer ramparts (R. Eysymontt, *Male miasta prywatne na Śląsku – układy przestrzenne*, *Roczniki Dziejów Społeczno-Gospodarczych*, R. 27 (special ed.), Warsaw 2016, p. 248, 251). According to the author, such proportions were characteristic of capitals of state countries. The area of Market Square at Milicz was probably a result of the size of the market square in the earlier, pre-urban settlement.
- ¹⁹⁵ D.L. Goedsche, *Geschichte und Statistik des Militsch-Trachenberg Kreises*, Breslau 1847–58.
- ¹⁹⁶ J. Pudelko, *Próba pomiarowej metody badania planów niektórych miast średniowiecznych w oparciu o zagadnienie działki*, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, Vol. 9, 1964, book 1, p. 3–26; M. Chorowska, *Przemiany architektoniczne wrocławskich kamienic przyrynkowych na przestrzeni XIII–XVIII wieku*, [in:] *Wrocławski Rynek*, p. 115.
- ¹⁹⁷ I. Biirkowska et al., *Ząbkowice – studium historyczno-urbanistyczne*, typescript, Wrocław 1996; R. Eysymontt, *Niemcza – studium historyczno-urbanistyczne*, typescript, Wrocław 1994. About a burgher plot of land at Ząbkowice – R. Gliński, *Średniowieczny i wcześnie nowożytny dom mieszkalny*, [in:], *Atlas Historyczny Miast Polskich*, Vol. 4. Śląsk, book 17. Ząbkowice, ed. R. Eysymontt et al., Toruń 2016, p. 21.
- ¹⁹⁸ F.A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. 7, Brieg 1787, p. 379.
- ¹⁹⁹ K. Dziewoński, *Przeobrażenia osadnictwa miejskiego w Polsce*, CzasGeogr, Vol. 19, 1948, p. 208 et seq.
- ²⁰⁰ F. Lucae, *Schlesiens curiose Denkwürdigkeiten oder vollkommene Chronica von Ober- und Nieder-Schlesien welche im Sieben haupt Teilen vorstellt*, Frankfurt am Mäyn 1689, p. 1624.
- ²⁰¹ R. Eysymontt, *Przemiany pierzei w miastach śląskich na podstawie źródeł pisanych, ikonograficznych i kartograficznych*, KHKM, R. 47, 1999, No. 1/2, p. 77–103.
- ²⁰² E. Drużyłowski, *Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych w związku z modernizacją śródkowej części rynku w Miliczu w czerwcu i lipcu 2000 r.*, Wrocław 2001, typescript, IAIÉ PAN Wrocław archive.
- ²⁰³ J.G. Knie, *Kurze Beschreibung der Stadt und der Standesherrschaft Militsch mit Rücksicht auf deren Besitzer*, Breslau 1833, p. 4 et seq.
- ²⁰⁴ SUB, Bd. 1, No. 357; M. Kogut, *Dzieje kościoła w kasztelani milickiej do połowy XVII wieku*, Kluczbork 1997, p. 57.
- ²⁰⁵ SUB, Bd. 5, No. 60.
- ²⁰⁶ RSŁ, Vol. 4, No. 119.
- ²⁰⁷ RSŁ, Vol. 5, No. 176, 391.
- ²⁰⁸ J. Heyne, *Dokumentierte Geschichte des Bistums und Hochstiftes Breslau*, Bd. 2, Breslau 1860, p. 102.
- ²⁰⁹ M. Kogut, *Dzieje kościoła...*, p. 112, 113.
- ²¹⁰ These dates of construction and renovation (1468 and 1596) are also given by N. Henelius, *Nicolaus Henel ab Hennfeld Silesiographiae renovata necessariis scholiis, observationibus et indice aucta*, Wratislavia et Lipsiae 1704, Bd. 7, p. 309.
- ²¹¹ This date of the church erection and its dedication are given by Henelius, idem.
- ²¹² *Visitationserichte der Diözese Breslau...*, Bd. 1, p. 457.
- ²¹³ M. Kogut, *Dzieje kościoła...*, p. 79.
- ²¹⁴ F.G. Ganse, *Aus der Geschichte der katholischen Pfarrgemeinden des Kreisanteiles Militsch, (unter Verwendung der Schrift von Monsignore Dr. Joseph Gottschalk)*, [in:] *Unsere Kreisstadt Militsch mit ihrer Geschichte und ihrem Schicksal*, hrsg. W. Glatz et al., Springer/Deister 1965, p. 367.
- ²¹⁵ *Visitationserichte der Diözese Breslau...*, Bd. 1, p. 457.
- ²¹⁶ J. Gottschalk, *Militsch*, [w:] *Schlesisches Städtebuch, Städtegeschichte an der Universität Münster*, hrsg. H. Stob, Stuttgart-Berlin-Köln 1995, p. 259–261.
- ²¹⁷ Pastor Sademacher, *Predigergeschichte des Kirchenkreises Militsch-Trachenberg*, Stroppen (ca. 1931), p. 9; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, ed. J. Pokora, M. Kalamańska, Vol. 4. *Województwo wrocławskie* Milicz, Źmigród i Twardogóra, Warsaw 1997, p. 47–48.
- ²¹⁸ M. Kogut, *Dzieje kościoła...*, p. 18–20.
- ²¹⁹ RSŁ, Vol. 4, Nos. 148, 185.
- ²²⁰ RSŁ, Vol. 4, No. 186.
- ²²¹ RSŁ, Vol. 4, No. 55.
- ²²² *Katalog zabytków...*, p. 52.
- ²²³ RSŁ, Vol. 4, Nos. 198, 478, 480; LUB, Bd. 2, No. 32.
- ²²⁴ K. Kluge, *Chronik...*, p. 45.
- ²²⁵ K. Kluge, *Chronik...*, p. 22, 45, 46; M. Kogut, *Dzieje kościoła...*
- ²²⁶ *Schlesiens Bergbau und Hüttenwesen*, hrsg. K. Wutke, CDS, Bd. 20, Breslau 1900, No. 268, p. 124–125.
- ²²⁷ K. Kluge, *Chronik...*, p. 57–60.
- ²²⁸ K. Kluge, *Chronik...*, p. 261.
- ²²⁹ B. Stenus, *Descriptio totius Silesiae et civitatis Regie Wratislaviensis*, [in:] *Scriptores Rerum Silesiacarum*, Bd. 17, Breslau 1900, p. 19.
- ²³⁰ *Milicium/Militsch/oppidum Baronatus dignitate celebratum ad extremos Poloniae limites, Malzariorum Baroni Subiectum*, Nicolai Heneli V.J.D. *Silesiographia. Hoc est Silesiae delineatio brevis*, Francofurti 1613, p. 41.
- ²³¹ N. Henelius, *Nicolaus Henel ab Hennfeld Silesiographia...*, Bd. 7, p. 308, 310.
- ²³² F. Lucae, *Schlesiens curiose...*, p. 1624.
- ²³³ K. Kluge, *Chronik...*, p. 71.
- ²³⁴ K. Kluge, *Chronik...*, p. 9.
- ²³⁵ F.A. Zimmermann, *Beyträge zur...*, Bd. 7, p. 373.
- ²³⁶ Nicolai Heneli ab Hennfeld, *Silesiographia renovata...*, p. 309.
- ²³⁷ K. Kluge, *Chronik...*, p. 64.
- ²³⁸ J. Gottschalk, *Leben und Treiben in Militsch vor dem 30 jährigen Kriege, 'Heimat Blätter'*, No. 8, 1925; *idem, Militsch um 1750, 'Heimat-Blätter'*, No. 8, 1926; *idem, Beiträge zur Rechts- Siedlung...*, p. 193–194.
- ²³⁹ K. Kluge, *Chronik...*, p. 231.
- ²⁴⁰ W. Hoffmann, *Das Stadt Militsch und ihre Umgebung*, *'Heimat-Blätter'*, No. 7, 1926.
- ²⁴¹ G. Wąs, *Śląsk we władaniu Habsburgów*, [in:] *Historia Śląska*, ed. M. Czapliński, Wrocław 2002, p. 183.
- ²⁴² *Katalog zabytków...*, p. 50–53.
- ²⁴³ D.L. Goedsche, *Geschichte und Statistik...*, p. 63.
- ²⁴⁴ F.A. Zimmermann, *Beyträge zur...*, Bd. 7, p. 378 et seq.
- ²⁴⁵ *Katalog zabytków...*, p. 53–58.
- ²⁴⁶ K. Kluge, *Chronik...*, p. 232.
- ²⁴⁷ K. Kluge, *Chronik...*, p. 92, 95.
- ²⁴⁸ R. Eysymontt, *Kolorowe projekty dla Legnicy z końca XVIII i początku XIX wieku*, *'Architectus'*, 2000, No. 2, p. 351 et seq.; *idem, Preußisches Retablissemment in Schlesiens*, [in:] *Retablissemment Preußische Stadtbaukunst in Polen und Deutschland. Urbanistyka pruska w Polsce i w Niemczech*, hrsg. C. Baier et al., Berlin 2016, p. 67–83, 185–193.
- ²⁴⁹ K. Kluge, *Chronik...*, p. 105.
- ²⁵⁰ On 17 October 1800, the east part of Market Square burnt down. K. Kluge, *Chronik...*, p. 101.
- ²⁵¹ J.G. Knie, *Alphabetisch- Statistisch- Topographische Übersicht aller Doerfer, Flecken und andern Orte der Königl. Preuss. Provinz Schlesiens...*, Breslau 1830, p. 969.
- ²⁵² J.G. Knie, *Kurze Beschreibung der Stadt...*, p. 2.
- ²⁵³ K. Gottschalk, *Militsch...*, p. 260.
- ²⁵⁴ K. Kluge, *Chronik...*, p. 256.
- ²⁵⁵ K. Kluge, *Chronik...*, p. 237.
- ²⁵⁶ K. Kluge, *Chronik...*, p. 186.
- ²⁵⁷ D.L. Goedsche, *Geschichte und Statistik*, p. 66.
- ²⁵⁸ J.G. Knie, *Alphabetisch- Statistisch- Topographische...*, Breslau 1830, p. 872.
- ²⁵⁹ K. Kluge, *Chronik...*, p. 8–10.
- ²⁶⁰ K. Kluge, *Chronik...*, p. 262, 263.
- ²⁶¹ K. Kluge, *Chronik...*, p. 182.
- ²⁶² K. Kluge, *Chronik...*, p. 118.
- ²⁶³ K. Kluge, *Chronik...*, p. 259.
- ²⁶⁴ F. Bloch, *Die Juden in Militsch. Ein Kapitel aus der Geschichte der Niederlassung von Juden in Schlesiens*, Breslau 1926.
- ²⁶⁵ J. Gottschalk, *Militsch...*, p. 260.
- ²⁶⁶ K. Kluge, *Chronik...*, p. 108.
- ²⁶⁷ J.G. Knie, *Kurze Beschreibung der Stadt...*, p. 4.
- ²⁶⁸ K. Kluge, *Chronik...*, p. 108.
- ²⁶⁹ W. Glatz, *Unsere Kreisstadt Militsch mit ihrer Geschichte und ihrem Schicksal*, [in:] *Der Kreis Militsch-Trachenberg an der Bartsch*, hrsg. W. Glatz et al., Heimatbuch eines schlesischen Grenzkreises, Springer-Deister 1965, p. 97, 106–107.
- ²⁷⁰ Opis manufaktur w: *Schlesische Provinzialblätter*, 1819, No. 70.
- ²⁷¹ B. Sebzda, *Milicz, Studium środowiska kulturowego*, typescript, archive of the Regional Centre for Cultural Environment Studies in Wrocław.
- ²⁷² M. Mlynarska-Kaletynowa, *Targ na Zielone Świątki...*
- ²⁷³ *Visitationserichte der Diözese Breslau...*, Bd. 1, p. 458.
- ²⁷⁴ K. Kluge, *Chronik...*, p. 95.
- ²⁷⁵ K. Kluge, *Chronik...*, p. 95–98.
- ²⁷⁶ K. Kluge, *Chronik...*, p. 103.
- ²⁷⁷ K. Kluge, *Chronik...*, p. 254.
- ²⁷⁸ K. Kluge, *Chronik...*, p. 105.
- ²⁷⁹ D.L. Goedsche, *Geschichte und Statistik...*, p. 64–67.
- <p

- ²⁸⁴ K. Kluge, *Chronik...*, p. 238.
²⁸⁵ K. Kluge, *Chronik...*, p. 260.
²⁸⁶ K. Kluge, *Chronik...*, p. 236.
²⁸⁷ K. Kluge, *Chronik...*, p. 60.
²⁸⁸ J. Gottschalk, *Ziegelscheune*, 'Heimat-Blätter', No. 4, 1927.
²⁸⁹ D.L. Goedsche, *Geschichte und Statistik...*, p. 118.
²⁹⁰ J. Gottschalk, *Militsch um 1750*, p. 260.
²⁹¹ APWr, *Rejencja Wrocławskiego 1656-1945. Architekt w Breslau und Berlin*. Häßel-Hohenhausen, Egelsbach 1999, p. 212, 213, Illstr. 90, 91.
²⁹² K. Kluge, *Chronik...*, p. 100.
²⁹³ 1928-1998 Zum Gedenken an die Grundsteinlegung für das Reformrealgymnasium des Kreises Militsch vor 70 Jahren am 28. Juni 1928 bis 1945 Ostlandschule Militsch seitdem, Militsch 1928.
²⁹⁴ S. Hoffmann, *Die Stadt Militsch. Aus Niederschlesiens Ostmarkt, Grenzkreises Militsch-Trachenberg*, Berlin ca. 1930, p. 20.
²⁹⁵ *Militscher Stadt und Kreis Adressbuch*, für 1925/1926.
²⁹⁶ *Adressbuch/Einwohnerbuch 1939 für die Stadt und den Kreis Militsch (Schlesien) mit den Städten Praussnitz, Sulau und Trachenberg*.
- ²⁹⁷ APWr, Files of the Historic Preservation Officer, No. 548.
²⁹⁸ APWr, Files of the Historic Preservation Officer, No. 548 – a fragment from 'Militscher Kreis und Stadtblatt', 1936, No. 109.
²⁹⁹ E. Ranošek et al., *Inwentaryzacja krajoznawcza województwa wrocławskiego*, book 19. *Miasto i gmina Milicz*, Wrocław 1994, p. 19.
³⁰⁰ Der Kreis Militsch-Trachenberg an der Bartsch, 'Heimatbuch eines schlesischen Grenzkreises', 1965.
³⁰¹ E. Ranošek et al., *Inwentaryzacja krajoznawcza...*, p. 26.
³⁰² APWr, Executive Board of the Local Government Council at Milicz, No. 72. *Sumaryczny spis zasobów mieszkaniowych*, 1967.
- ³⁰³ E. Ranošek et al., *Inwentaryzacja krajoznawcza...*, p. 19.
³⁰⁴ E. Ranošek et al., *Inwentaryzacja krajoznawcza...*, p. 3.
³⁰⁵ E. Ranošek et al., *Milicz, przyroda i turystyka*, Milicz 2000, p. 3.
³⁰⁶ The status of the commune of Milicz based on the *Study on the conditions and directions of land development of 14 July 2015*. The text and the drawing posted on the website: geomilicz.pl/mpzp/kierunki_2015.php.
³⁰⁷ E. Ranošek et al., *Inwentaryzacja krajoznawcza...*, p. 19.
³⁰⁸ This commentary to the plate is constituted by an abstract of the following articles: M. Chorowska, A. Kudla, *Architektura i historia średniowiecznego zamku w Miliczu*, [in:] *Nie tylko zamki. Szkice ofiarowane profesorowi Jerzemu Rozpedowskiemu w 75. rocznicę urodzin*, ed. E. Różycka-Rozpedowska, M. Chorowska, Wrocław 2005, p. 83–96 and M. Chorowska, *Zamek czy pałac?*..., p. 125–138.
³⁰⁹ S. Frelek, *Władztwo biskupa...*, p. 371–403.
³¹⁰ S. Frelek, *Władztwo biskupa...*, p. 400; J. Gottschalk, *Beiträge zur Rechts-, Siedlungs-*...
³¹¹ J. Rozpedowski, A. Kudla, *Badania archeologiczno-architektoniczne w zamku w Miliczu*, typescript, PSOZ archive in Wrocław, Wrocław 1988. The moat was created by digging along a chord of the curve of the old river cutoff. It was 15 m wide and its bank was covered with fascine.
³¹² M. Kogut, *Dzieje kościoła...*, p. 18–20.
³¹³ LUB, Bd. 2, No. 3, p. 3–8.
³¹⁴ K. Bimler, *Die Schlesisch massiven...*, Bd. 3.
³¹⁵ K. Kluge, *Chronik...*
³¹⁶ A shaft measuring 40 cm × 40 cm was in the corner between the buttress and the outer wall.
³¹⁷ K. Bimler, *Die Schlesische massive...*, Bd. 3, p. 61.
³¹⁸ The loggia had a groin vault; fault consoles, imbedded in the outer wall have been unearthed.
³¹⁹ K. Kluge, *Chronik...*, p. 25.
³²⁰ 'Silesia', Bd. 1, Glogau 1841, p. 184–185.

BIBLIOGRAFIA / BIBLIOGRAPHY

WYKAZ SKRÓTÓW / ABBREVIATIONS

AB	„Altschlesische Blätter”	MPH	Monumenta Poloniae Historica
APWr	Archiwum Państwowe we Wrocławiu	PH	„Przegląd Historyczny”
CDS	The State Archive in Wrocław	PSOZ	Państwowa Służba Ochrony Zabytków
CzasGeogr	<i>Codex diplomaticus Silesiae</i>		State Service for the Preservation
Heimat-Blätter	„Czasopismo Geograficzne”		of Historical Monuments
Häusler	„Heimat-Blätter für den Kreis Militsch-Trachenberg”	PZach	„Przegląd Zachodni”
	<i>Urkundensammlung zur Geschichte des Fürstenthums Oels bis zum Aussterben des piastischen Herzogslinie</i>	RH	„Roczniki Historyczne”
Historia	<i>Historia Śląska od najdawniejszych czasów do 1400 r.</i> , red. S. Kutzreba, t.1–2, Kraków 1933, 1939	RŚI	<i>Regesty Śląskie</i>
	<i>The history of Silesia from the earliest times until 1400</i> , ed. S. Kutzreba, Vol. 1–2, Cracow 1933, 1939	SilAnt	„Silesia Antiqua”
IAE PAN	Institut Archeologii i Etnologii PAN	SIAnt	„Slavia Antiqua”
	The Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences	Sobótka	Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka”
KDM	<i>Kodeks dyplomatyczny Małopolski</i>	SR	<i>Regesta zur schlesischen Geschichte</i>
	Diplomatic Code of Little Poland	Stenzel	<i>Urkunden zur Geschichte des Bistums Breslau im Mittelalter</i>
KdŚl	<i>Kodeks dyplomatyczny Śląska</i>	Sub	<i>Schlesisches Urkundenbuch</i>
KDW	Diplomatic Code of Silesia	Śląsk około roku 1000	Śląsk około roku 1000. Materiały z sesji naukowej we Wrocławiu w dniach 14–15 maja 1999 roku, red. M. Mlynarska-Kaletynowa, E. Małachowicz, Wrocław 2000.
KH	<i>Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski</i>		<i>Silesia around the year 1000. Materials from the scientific conference on 14–15 May 1999 in Wrocław, ed. M. Mlynarska-Kaletynowa, E. Małachowicz, Wrocław 2000.</i>
KHKM	Diplomatic Code of Great Poland		<i>Wrocławski Rynek. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Historyczne we Wrocławiu w dniach 22–24 października 1998 r., Wrocław 1999.</i>
Lfv	„Kwartalnik Historyczny”		<i>Rynek Square in Wrocław. Materials from the scientific conference held by the Historical Museum in Wrocław on 22–24 October 1998, Wrocław 1999.</i>
LUB	<i>Liber fundationis episcopatus Vratislaviensis</i>		
	Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter		
Milicz	<i>Milicz. Clavis Regni Poloniae. Gród na pograniczu</i>	ZVGS	Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Altertum Schlesiens

ŽRÓDŁA / SOURCES

- Adreßbuch/Einwohnerbuch 1939 für die Stadt und den Kreis Militsch (Schlesiens) mit den Städten Praussnitz, Sulau und Trachenberg.
- Anonima tzw. *Galla Krona*, wyd. K. Malecyński, MPH, nova series, t. 2, Kraków 1952.
- Chronica principum Poloniae* [kronika Piotra z Byczyny], ed. Z. Węglewski, MPH, t. 3, Lwów 1878.
- Delineationem liberae in Silesiae Dynastiae Drachenberg n. Domino Franciso L.B. de Nesselrode*, Zbiór Machnickiego, Bd. 5, Wrocław 1737.
- Henelii N., *Silesiographia, hoc est Silesiae delineatio brevis*, Francofurti 1613.
- Henelii N. ab Hennenfeld, *Silesiographia renovata*, Wartislavia et Lipsiae 1704.
- Janko z Czarnkowa, [w:] *Chronicon Polonorum*, ed J. Szlachtowski, MPH, t. 2, Lwów 1872.
- Knie J.G., *Alphabeticisch-Statistisch-Topographische Übersicht aller Doerfer, Flecken und andern Orte der Königl. Preuss. Provinz Schlesiens.....*, Breslau 1830.
- Kodeks dyplomatyczny Śląska*, wyd. K. Malecyński (t. 2 z A. Skowrońska) t. 1–3, Wrocław 1956–1964.
- Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 1, 2, Poznań 1877, 1878.
- Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter*, hrsg. C. Grünhagen, H. Markgraf, Bd. 2, Leipzig 1883.
- Liber fundationis episcopatus Vratislaviensis*, hrsg. von H. Markgraf, W. Schulte, [w:] CDS, Bd. 14, Wrocław 1889.
- Lucae F., *Silesiens curiose Denkwürdigkeiten oder vollkommene Chronica von Ober- und Nieder-Schlesien welche im Sieben Haupt Teilen vorstellt*, Franckfurt am Main 1689.
- Łaszczyńska O., *Najstarsze papieskie bulle protekcyjne dla biskupstw polskich*, cz. 1, *Bulla Gnieźnicka z r. 1136*, Poznań 1947.
- Monumenta Poloniae Palaeographica*, fasc. 1, tabl. 2, wyd. S. Krzyżanowski, Cracoviae 1907.
- Pastor Rademacher, *Predigergeschichte des Kirchenkreises Militsch-Trachenberg*, Stropen ok. 1931.
- Regesty Śląskie*, opr. K. Bobowski, J. Gilewska-Dubis, W. Korta, t. 1–4, Wrocław 1975–1992.
- Regesten zur schlesischen Geschichte*, hrsg. v. C. Grünhagen, [w:] CDS, Bd. 7/1–3; ed. C. Grünhagen; Bd. 16, 18, 22, ed. C. Grünhagen, C. Wutke; Bd. 29, ed. K. Wutke; Bd. 30/1–2, ed. K. Wutke, E. Randt, Breslau 1868–1930.
- Schlesiens Bergbau und Hüttenwesen*, hrsg. K. Wutke, [w:] CDS, Bd. 20, Wrocław 1900.
- Schlesiisches Städtebuch*, ed. H. Stoob, P. Johanek, Stuttgart-Berlin-Köln 1995.
- Schlesiisches Urkundenbuch*, hrsg. v.: H. Appelt (Bd. 1), W. Irgang (Bd. 2–5), W. Irgang, D. Schadewald, Wien-Köln-Graz-Weimar 1971–1998.
- Schulte W., *Quellen zur Geschichte der Besitzverhältnisse des Bistums Breslau. Die Schatzurkunde des Papstes Hadrian IV vom 23 april 1155 für die Breslauer Kirche, Darstellungen und Quellen zur Schlesiischen Geschichte*, Bd. 3, Wrocław 1907.
- Stenus B., *Descriptio totius Silesiae et civitatis Regie Vratislaviensis*, [w:] *Scriptores Rerum Silesiacarum*, Bd. 17, Wrocław 1900.
- Urkunden zur Geschichte des Bistums Breslau im Mittelalter*, ed. G.A. Stenzel, Wrocław 1845.
- Urkundensammlung zur Geschichte des Fürstentums Oels bis zum Aussterben der Piastischen Herzogslinie*, hrsg. von W. Häusler, Breslau 1942.
- Werner F.B., *Topographia seu Compendium Silesiae Pars II Begreift in sich nach der neuen Eintheilung Mittel Schlesiens darin die Fürstenthümer Breslau, sammt Münsterberg, Oels mit ihren Weichbilden representirten Städten, Clöstern, Schlössern, Kirchen adelichen Häusern, Lust und Kirch-gerthen*. Rkpis w zbiorach w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu, t. 3.
- Visitorsberichte der Diözese Breslau. Archidiakonat Breslau, Bd. 1, hrsg. J. Jungnitz, Wrocław 1902 – *Visitatione ecclesiarum sub archidiaconatu Vratislaviensi sitarum a. 1666/67*.
- Zimmermann F.A., *Beyträge zur Beschreibung von Schlesiens*, Bd. 7, Brieg 1787.
- LITERATURA / LITERATURE
- Arnold S., *Terytoria plemienne*, Kraków 1927.
- „Altschlesische Blätter”, Bd. 2, 9, 15, 17, 1927, 1933, 1934, 1940, 1942.
- „Altschlesien”, Bd. 4, 6, 11, 1932/4, 1931, 1936.
- Aubin H., *Die Wirtschaft im Mittelalter*, [w:] *Geschichte Schlesiens*, t. 1: Von der Urzeit bis zum Jahre 1526, Wrocław 1938.
- Balzer O., *Narraz w systemie danin księzczych pierwotnej Polski*, Lwów 1928.
- Barten H., *Die Siedlungen in Südwestpolen*, Beiträge zur Siedlungsgeographie des Grenzgebietes zwischen Posen und Schlesiens, Wrocław 1933.
- Bergander W., *Niederschläng und Abfluss im Bartschgebiet*, Wrocław 1933.
- Bericht über die Verwaltung und den Stand der Kreis-Kommunal-Angelegeheiten des Kreises Militsch-Trachenberg, 1919–1936.
- Bimler K., *Die schlesiennes massiven Wehrbauten*, Bd. 3 – *Fürstenthum Oels*, Wohlau, Kreis Oels, Gross Wartenberg, Trebnitz, Militsch, Wohlau, Breslau 1942.
- Biirkowska I. et al., *Ząbkowice – studium historyczno-urbanistyczne*, mpis, Wrocław 1996.
- Bloch F., *Die Juden in Militsch. Ein Kapitel aus der Geschichte der Niederlassung von Juden in Schlesiens*, Breslau 1926.
- Board M. de, *Quelques données françaises et normandes concernant le problème de l'origine des mottes*, „Château Gaillard”, t. 2, 1967.
- Bujak F., *Studia nad osadnictwem Małopolski*, Kraków 1905.
- Cetwiński M., *Rycerstwo Śląska do końca XIII w. Biogramy i rodowody*, Wrocław 1982.
- Chorowska M., *Przemiany architektoniczne wrocławskich kamienic przyrynkowych na przestrzeni XIII–XVIII wieku*, [w:] Wrocławski Rynek.
- Chorowska M., *Zamek czy pałac? Ruina zamku w Miliczu na tle średniowiecznych siedzib biskupów w Europie*, [w:] Milicz.
- Chorowska M., Kudla A., *Architektura i historia średniowiecznego zamku w Miliczu*,
- [w:] *Nie tylko zamki. Szkice ofiarowane profesorowi Jerzemu Rzepiendowskiemu w 75 rocznicę urodzin*, red. E. Różycka-Rzepiendowska, M. Chorowska, Wrocław 2005.
- Chrzan K., *Uwagi do studiów nad osadnictwem wschodniego dorzecza Baryczy od 2 poł. IX do poł. XI w.* [w:] *Funkcje grodów w państwach wczesnośredniowiecznej Europy Środkowej*. Społeczeństwo, gospodarka, ideologia, red. K. Chrzan et al., Wrocław–Gliwice 2014.
- Czajka W., *Die Schlesiischen Landrücken*, t. 1, Wrocław 1931.
- Czyżewski J., *Krajobraz Niżu Śląskiego, Oblicze Ziemi Odzyskanych*, t. 1, Dolny Śląsk, Wrocław–Warszawa 1948.
- Czyżewski J., *Dolina Baryczy*, CzasGeogr, t. 19, 1948.
- Dąbrowski J., *Dzieje polityczne Śląska w latach 1290–1402*, [w:] Historia, t. 1.
- Demidziuk K., *Katalog stanowisk archeologicznych w granicach administracyjnych Milicza*, Wrocław 1999, mpis, archiwum IAE PAN Wrocław.
- Die wirtschaftliche und kulturelle Bedeutung des Grossgrundbesitzes im Kreise Militsch-Trachenberg, [w:] *Monographien deutscher Landschaften*, hrsg. E. Stein, Bd. 1, Berlin – Friedenau 1927.
- Dola K., *Dzieje Kościoła na Śląsku*, Opole 1996.
- Drużylowski E., *Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych w związku z modernizacją średniej części rynku w Miliczu w czerwcu i lipcu 2000 r.*, Wrocław 2001, mpis, archiwum IAE PAN Wrocław.
- Dzieduszycka B., *Z badań nad kształtoaniem się osadnictwa wczesnośredniowiecznego na przykładzie regionu nad głogowskiego, regionu zachodnich Paluk i regionu śródziemnego biegu Baryczy*, SIANT, t. 35, 1994.
- Dziwoński K., *Przeobrażenia osadnictwa miejskiego w Polsce*, CzaGeogr, t. 19, 1948.
- Eysymontt J., *Ekspertyza konserwatorska starego miasta w Miliczu*, Wrocław 1959, mpis w posiadaniu PSOZ we Wrocławiu.
- Eysymontt R., *Niemcy – studium historyczno-urbanistyczne*, mpis, Wrocław 1994.
- Eysymontt R., *Przemiany pierzei w miastach śląskich na podstawie źródeł pisanych, ikonograficznych i kartograficznych*, KHMK, R. 47, 1999, z. 1/2.
- Eysymontt R., *Rynek wrocławski, studium porównawcze*, [w:] Wrocławski Rynek.
- Eysymontt R., *Kolorowe projekty dla Legnicy z końca XVIII i początku XIX wieku*, Architektus, nr 2, 2000.
- Eysymontt R. et al., *Studium historyczno-urbanistyczne starego miasta w Miliczu*, Wrocław 2001, mpis Opracowanie wykonane na zlecenie Urzędu Miejskiego w Miliczu.
- Eysymontt R., *Male miasta prywatne na Śląsku – układy przestrzenne*, Roczniki z dziejów społeczno-gospodarczych, R. 27 (wydanie specjalne), Warszawa 2016.
- Frelek S., *Władztwo biskupstwa wrocławskiego w kasztelanii milickiej*, „Sobótka”, R. 18, 1963, z. 4.
- Frelek S., *Burgum w Miliczu. Przyczynek do studium nad procesem powstania osady miejskiej „Sobótka”*, R. 26, 1971.
- Galuszka A., Mlynarska M., *Sprawozdanie z prac archeologicznych w Miliczu*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 24, 1957, z. 1–2.
- Ganske F.G., *Aus der Geschichte der katholischen Pfarrgemeinden des Kreisanteiles Militsch, (unter Verwendung der Schrift von Monsignore Dr. Joseph Gottschalk „Kurze Geschichte der katolischen Pfarrei Militsch“)*, [w:] *Der Kreis Militsch-Trachenberg an der Bartsch*, hrsg. W. Glatz et al., Heimatbuch eines schlesiennes Grenzkreises, Springer/Deister 1965.
- Gawlas S., *Człowiek uwiklany w wielkie procesy – przykład Muskaty*, [w:] *Człowiek w społeczeństwie średniowiecznym*, Warszawa 1997.
- Gawlas S., *O kształcie zjednoczonego królestwa. Niemieckie władztwo terytorialne a geneza społeczno-ustrojowej odrębności Polski*, Warszawa 2000 (wyd. 2).
- Gawlas S., *Przelom lokalny w dziejach miast środkowoeuropejskich*, [w:] *Civitas Posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania*, red. Z. Kurnatowska, T. Jurek, Poznań 2005.
- Gawlas S., *Piastowie śląscy jako pionierzy modernizacji*, [w:] *Piastowie śląscy w kulturze i europejskich dziejach*, red. A. Barciak, Katowice 2013.
- Gąsiorek A., „Districtus” w Wielkopolsce poczatków XIV wieku. Z zagadnień zarządu terytorialnego Polski średniowiecznej, RH, R. 32, 1966.
- Geschwendt F., *Satellbeschläge der Wikingerzeit aus Schlesiens „Altschlesien”*, Bd. 6, 1936, H. 2.
- Glatz W., *Unsere Kreisstadt Militsch mit ihrer Geschichte und ihrem Schicksal*, [w:] *Der Kreis Militsch-Trachenberg an der Bartsch*, hrsg. W. Glatz et al., Heimatbuch eines schlesiennes Grenzkreises, Springer/Deister 1965.
- Glinski R., *Średniowieczny i wczesnoroztoczyński dom mieszkalny*, [w:] *Atlas Historyczny Miast Polskich*, t. 4. Śląsk, red. M. Mlynarska-Kaletynowa, z. 17. Ząbkowice, red. R. Eysymontt et al., Toruń 2016.
- Goedtsche D.L., *Geschichte und Statistik des Militsch-Trachenberger Kreises*, Militsch, Breslau 1847.
- Gottschalk J., *Kastellanei und Kreis Militsch*, „Schlesische Geschichtsblätter. Mitteilungen des Vereins für Geschichte Schlesiens” 1924.
- Gottschalk J., *Leben und Treiben in Militsch vor dem 30 jährigen Kriege*, Heimat-Blätter, Nr. 8, 1925.
- Gottschalk J., *Militsch um 1750*, Heimat-Blätter, Nr 8, 1926.
- Gottschalk J., *Ziegelscheune*, Heimat-Blätter, Nr 4, 1927.
- Gottschalk J., *Der Hopfenberg bei Militsch. Ein slawischer Burgwall und zugleich Standort des Kastells Militsch*, Heimat-Blätter, Nr 2–5, 1928.
- Gottschalk J., *Zwei Burgwälle im östlichen Teile des Kreises*, Heimat-Blätter, Nr 9, 1928.
- Gottschalk J., *Die Vorgeschichte unserer Heimat*, Heimat-Blätter, Nr 1, 1929.
- Gottschalk J., *Die Besiedlung des Kreises Militsch in vor- und frühgeschichtlicher Zeit*, Heimat-Blätter, Nr 5–6, 1929.
- Gottschalk J., *Beiträge zur Rechts- Siedlungs- und Wirtschaftsgeschichte des Kreises Militsch bis zum Jahre 1648*, „Darstellungen und Quellen zur schlesiischen Geschichte”, Bd. 31 Breslau 1930.
- Gottschalk J., *Schlesische Kastellaneien*, AB, R. 5, 1930.

- Gottschalk J., *Abriss einer Geschichte des Kreises Militsch*, [w:] *Schlesische Geschichtsblätter*. *Mitteilungen des Vereins für Geschichte Schlesiens*, hrsg. E. Randt, Nr 3, 1938.
- Gottschalk J., *Die Geschichtliche Entwicklung der Militscher Kreisgrenze*, (b.m.w.i d.).
- Gottschalk J., *Militsch*, [w:] *Schlesisches Städtebuch*, hrsg. H. Stoob, P. Johanek, Stuttgart, Berlin, Köln 1995.
- Gottschalk J., Hoffmann O., *Ringwälle im Kreise Militsch-Trachenberg*, Heimat-Blätter, Nr 6-7, 1927.
- Grand R., *L'agriculture au Moyen-âge de la fin de l'Empire Romain au XVI-e siècle*, Paris 1950.
- Grodecki R., *Dzieje polityczne Śląska do roku 1290*, [w:] *Historia*, t. 1.
- Groffik A. et al., *Geofizyczna prospekcja grodzisk w Santoku i Miliczu*, [w:] *Metody geofizyczne w archeologii polskiej* 2016, red. M. Furmanek et al., Wrocław 2016.
- Grunwald S., Reichenbach K., *Förderung der Erkenntnisse vom Wesen und Zweck der Wehranlagen – Zur Geschichte der archäologischen Burgwallforschung in Sachsen und Schlesien in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, [w:] *Burgwallforschung im akademischen und öffentlichen Diskurs des 20. Jahrhunderts Wissenschaftsgeschichtliche Tagung der Professor für Ur- und Frühgeschichte der Universität Leipzig*, Leipzig 22-23 Juni 2007, hrsg. S. Reickhoff et al., „Leipziger online-Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie“, Bd. 5, 2009.
- Halecki O., *Waleowanie księcia Władysława opolskiego na tron krakowski*, KH, R. 27, 1913.
- Häusler W., *Geschichte des Fürstenthums Oels bis zum Aussterben der Piastischen Herzogsline*, Breslau 1883.
- Hellmich M., *Schlesische Wehranlagen, „Altschlesien“*, Bd. 3/1, 1930.
- Heyne J., *Dokumentierte Geschichte des Bistums und Hochstiftes Breslau*, Bd. 2, Breslau 1860.
- Hilczerówna Z., *Pierwsze systematyczne prace wykopaliskowe na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Kaszowie, pow. Milicz*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 21, 1969. *Historia Śląska*, red. M. Czapliński, Wrocław 2002.
- Hlebionek M., *Udział Wielkopolski w wydarzeniach 1271 r. ze szczególnym uwzględnieniem „wyprawy na dobra milickie biskupa wrocławskiego i ich uczestników”*, „Piotrowskie Zeszyty Historyczne“, t. 6, 2004.
- Hładyłowicz K., *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX w.*, Lwów 1932.
- Hoffmann W., *Die Stadt Militsch und ihre Umgebung*, Heimat-Blätter, Nr 7, 1926.
- Hoffmann W., *Die Stadt Militsch. Aus Niederschlesiens Ostrmarkt, Grenzkreises Militsch-Trachenberg*, Berlin ok. 1930.
- Irgang W., *Die schlesische Kirche im 13. Jahrhundert – Orientierung am westlichen Muster*, [w:] *Proceedings of the Commission Internationale d'Histoire Ecclesiastique*, Lublin 1996, Part 2: *Christianity in East Central Europe. late Middle Ages*, Lublin 1999.
- Jurek T., *Rycznik biskupi. Studium z dziejów Kościoła polskiego w XI wieku*, RH, R. 60, 1994.
- Jurek T., *Dziedzic Królestwa Polskiego książę głogowski Henryk (1274–1309)*, Kraków 2006.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce, red. J. Pokora, M. Kalamajka-Saeed, t. 4: *Województwo Wrocławskie*: Milicz, Żmigród, Twardogóra i okolice, Warszawa 1997.
- Kielczewska M., *O podstawy geograficzne Polski*, Poznań 1946.
- Kluge K., *Chronik der Stadt Militsch*, Militsch 1909.
- Knie J.G., *Kurze Beschreibung der Stadt und der Standesherrschaft Militsch mit Rücksicht auf deren Besitzer*, Breslau 1833.
- Kogut M., *Zarys dziejów milickiej linii rodu von Maltzan*, „Glos Milicza“, nr 19, 20, 24, 1996.
- Kogut M., *Dzieje kościoła w kasztelaniil milickiej do połowy XVII wieku*, Kluczbor 1997.
- Kolenda J., *Wczesnośredniowieczny Milicz w świetle wykopalisk*, [w:] Milicz.
- Kolenda J., *Wczesnośredniowieczne osadnictwo grodowe pogranicza Śląska i Wielkopolski w świetle analiz dendrologicznych*, [w:] *Populi terrae marisque. Prace poświęcone pamięci Profesora Lecha Leciejewicza*, red. M. Rębkowski, S. Rosik, Wrocław 2011.
- Kolenda J., *Okucia z wczesnośredniowiecznego grodu w Miliczu*, „Archeologia Polski“, t. 58, 2013, z. 1.
- Kolenda J., Paroń A., *Niezwykle dzieje zwykłego grodu. O wczesnośredniowiecznych początkach Milicza [w druku]*.
- Kosiński D., *Ze studiów nad średniowiecznym regionem Sulmierzyc*, [w:] *Kraje słowiańskie w wiekach średnich*, red. H. Koćka-Krentz, W. Łosiński, Poznań 1998.
- Kozłowska-Budkowa Z., (rec.) K. Maleczyński, *Studia nad dyplomami i kancelarią Odonica I Laskonogiego 1202–1239*, KH, R.43, 1920.
- Kronika Doliny Baryczy, Cieszków, Krośnice, Milicz, Prusice, Sulów, Żmigród, Milicz, Wrocław 1997.
- Der Kreis Militsch-Trachenberg an der Bartsch, „Heimatbuch eines schlesischen Grenzkreises“, 1965.
- Kubasiewicz M., *Zwierzęce szczątki kostne z wykopalisk w Miliczu*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Rolniczej we Wrocławiu“, nr 10, 1950.
- Kuhn W., *Die Städtegründungspolitik der schlesischen Piasten im 13. Jahrhundert, vor allem gegenüber Kirche und Adel*, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte“, Bd. 30, 1972.
- Kurnatowska Z., *Relacje Wielkopolski i Śląska w okresie plemiennym i wczesnośredniowiecznym*, [w:] *Śląsk roku 1000*.
- Kurnatowska Z., *Początki i rozwój państwa*, [w:] *Pradzieje Wielkopolski. Od epoki kamienia do średniowiecza*, red. M. Kobusiewicz, Poznań 2008.
- Lalik T., *Geneza sieci miasteczek w Polsce średniowiecznej*, [w:] *Studia średniowieczne*, red. T. Lalik, S. Trawkowski, Warszawa 2006.
- Lalik T., *Zagadnienie „vitae communis“ kapituł polskich w XII wieku*, [w:] *Studia średniowieczne*, red. T. Lalik, S. Trawkowski, Warszawa 2006.
- Lasak I., *Epoka brązu na pograniczu śląsko-wielkopolskim*, cz. 1 – Materiały, cz. 2 – Zagadnienia kulturo-ossalnicze, Wrocław 1996, 2001.
- Lodowski J., *Dolny Śląsk na początku średniowiecza (VI-X w.)*. Podstawy osadnicze i gospodarcze, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1980.
- Loesch H. von, *Die schlesische Weichbildverfassung der Kolonisationszeit*, „Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanische Abteilung“, Bd. 58, 1938.
- Loesch H. von, *Die Gründung des Glogauer Kolegiatsstifts*, ZVGS, Bd. 75, 1941.
- Mierwiński A. et al., *Wyniki ratowniczych prac archeologicznych prowadzonych w Miliczu w latach 1998–1999*, Wrocław 1999, mpis, archiwum IAiE PAN Wrocław.
- Milicz. *Clavis Regni Poloniae. Gród na pograniczu*, red. J. Kolenda, Wrocław 2008.
- Militscher Stadt und Kreis Addressbuch, für 1925/26.
- Militscher Kreis und Stadtblatt, Nr 109, 1936.
- Miszkiewicz B., *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych prowadzonych przez Zakład Antropologii PAN we Wrocławiu na cmentarzysku wczesnośredniowiecznym w Miliczu (woj. wrocławski)*, w czasie od 5 VII do 18 VIII 1960 r., „Człowiek w Czasie i Przestrzeni“, t. 3, 1960, z. 2.
- Miszkiewicz B., *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych kontynuowanych na cmentarzysku w Miliczu w woj. wrocławskim w czasie od 12 VI do 7 VIII 1961 r.*, „Człowiek w Czasie i Przestrzeni“, t. 4, 1960, z. 3.
- Miszkiewicz B., *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych prowadzonych w 1962 r. na cmentarzysku wczesnośredniowiecznym w miejscowości Milicz*, „Człowiek w Czasie i Przestrzeni“, t. 5, 1960, z. 3.
- Miszkiewicz B., Gronkiewicz S., *Analiza antropologiczna wczesnośredniowiecznej ludności z Milicza (XII–XIII w. n. e.)*, „Przegląd Antropologiczny“, t. 52, 1986, z. 1–2.
- Mlynarska M., *Burgum milicze*, KHKM, R. 8, 1960, nr. 4.
- Mlynarska-Kaletynowa M., *Targ na Zielone Świątki*, KHKM, R. 15, 1967, nr. 1.
- Mlynarska-Kaletynowa M., *Pierwsze lokacje miast w dorzeczu Orli w XIII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków-Gdańsk 1973.
- Mlynarska-Kaletynowa M., *Rozwój majątkości klasztoru cysterek trzebnickich w XIII wieku*, KHKM, R. 38, 1990, nr 3–4.
- Mlynarska-Kaletynowa M., *Ośrodkowe kasztelańskie na pograniczu wielkopolsko-śląskim w XII–XIII wieku*, [w:] *Lokalne ośrodki władzy państowej w XI–XII wieku w Europie środkowo-wschodniej*, Spotkania Bytomskie 1, red. S. Moździoch, Wrocław 1993.
- Mlynarska-Kaletynowa M., *Z dziejów kultu św. Wojciecha w Polsce w przelomie XII/XIII i w XII wieku*, [w:] *Człowiek sacrum, śródziemskie. Miejsca kultu we wczesnym średniowieczu*, Spotkania Bytomskie 4, red. S. Moździoch, Wrocław 2000.
- Mlynarska-Kaletynowa M., *Najdawniejsza Niemcza*, [w:] *Niemcza. Wielka historia małego miasta*, red. M. Mlynarska-Kaletynowa, Wrocław 2002.
- Mlynarska-Kaletynowa M., *Trzebnica w średniowieczu*, [w:] *Atlas Historyczny Miast Polskich*, t. 4. Śląsk, red. M. Mlynarska-Kaletynowa, z. 3. Trzebnica, Wrocław 2003.
- Mlynarska-Kaletynowa M., *O dawnym targu milickim*, [w:] Milicz.
- Modzelewski K., *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego X–XIII wiek*, Wrocław–Warszawa–Kraków-Gdańsk 1975.
- Modzelewski K., *Miedzy prawem księcia a władcą gruntem*, cz. 1: *Z zagadnieniem początków poddaństwa w Polsce*, cz. 2: *Instytucja kasztelanii majątkowych Kościoła w Polsce XII–XIII*, PH, t. 71, 1980, nr 3.
- Modzelewski K., *Spór o gospodarcze funkcje organizacji grodowej. Najstarsze źródła i metody*, KHKM, t. 28, 1980.
- Modzelewski K., *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Lódź 1987.
- Modzelewski K., *Europa rzymska, Europa feudalna, Europa barbarzyńska*, Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych, R. 58, 1998.
- Moździoch S., *Społeczność plemienna Śląska w IX–X wieku*, [w:] *Śląsk około roku 1000*.
- Mrożowicz W., *Dolny Śląsk w latach 1327–1526*, [w:] *Dolny Śląsk. Monografia historyczna*, red. W. Wrzesiński, Wrocław 2006.
- Natanowski Leski J., *Zarys granic i podziałów Polski najstarszej*, Wrocław 1953.
- Neuling H., *Schlesiens Kirchorte und ihre kirchlichen Stiftungen bis zum Ausgange des Mittelalters*, Breslau 1902.
- Nielsen Ch., *Theo Effenberger 1882–1968. Architekt in Breslau und Berlin*, Hänsel-Hohenhausen, Egelsbach 1999.
- Nowakowski D., *Siedziby książęce i rycerskie księstwa głogowskiego w średniowieczu*, Wrocław 2008.
- Nowakowski D., *Od kasztelanii do weichbildu. Podziały wewnętrzne ziemi głogowskiej w średniowieczu*, [w:] *Stare i nowe w średniowieczu – pomiędzy innowacją a tradycją*, Spotkania Bytomskie 6, red. S. Moździoch, Wrocław 2009.
- Nowakowski D., *Lokalne ośrodki władzy książęcej na Niżu Śląskim w XII–XIII wieku*, Fontes Archaeologici Posnaniensis, t. 51, 2015.
- Nowakowski D., *Śląskie obiekty typu motte*, Studium archeologiczno-historyczne, Wrocław 2017. Opis planu, [w:] *Schlesiens Provinzialblätter*, Nr 70, 1819.
- Paroń A., *Ugoda w sprawie kasztelanii milickiej (26 VI 1249)*, [w:] Milicz.
- Poisson J.M., *Mottes castrales et autres fortifications médiévales de terre et de bois: état de la question en France*, [w:] *Motte – Turmhügelburg – Hausberg. Zum europäischen Forschungsstand eines mittelalterlichen BurgenTypus*, red. S. Felgenhauer-Schmidt et al., „Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich“, Bd. 23, 2007.
- Potkański K., *Puszcz Radomska*, [w:] *Pisma pośmiertne Karola Potkańskiego*, t. 1, Kraków 1922.
- Pudelko J., *Zagadnienia wielkości i proporcji w badaniach nad rozplanowaniem niektórych miast średniowiecznych*, *mias* średniodwiecznych, Zeszyty Naukowe Politechniki Wrocławskiej, Architektura, t. 4, 1960, nr 36.
- Pudelko J., *Próba pomiarowej metody badania planów niektórych miast średniowiecznych w oparciu o zagadnienie działyki „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki“*, t. 9, 1964, z. 1.
- Pudelko J., *Zagadnienia wielkości powierzchni średniowiecznych miast Śląska*, Wrocław 1967.
- Quazyin T., *Geschichte der Schützengilde Militsch*, Militsch 1924.
- Ranoszek E. et al., *Inwentaryzacja krajoznawcza województwa wrocławskiego*, z. 19: *Miasto i gmina Milicz*, Wrocław 1994.
- Renner H., *Das Wichtigste aus der Heimatkunde des Kreises Militsch-Trachenberg*, Glogau b.r.w. (ok. 1910).
- Rozkowski J., *Kudla A.. Badania archeologiczno-architektoniczne zamku w Miliczu*, mpis w archiwum PSOZ we Wrocławiu, Wrocław 1988.
- Rutkowska-Plachcińska A., *Uwagi o gospodarce hodowlanej w Polsce w XIII i XIV w.*, PZach, t. 1, 1955, nr 3/4.
- Samsonowicz A., *Łowiectwo w Polsce Piastów i Jagiellonów*, Wrocław 1991.
- Samulski R., *Untersuchungen über die persönliche Zusammensetzung der Breslauer Domkapitels im Mittelalter bis zum Tode des Bischofs Nanker (1341)*, Teil 1, Weimar 1940.
- Schlenger H., *Wald und Siedlungsflächen im gesamtshlesischen Raum um 1200*, „Schlesisches Jahrbuch für deutsche Kulturarbeit gesammt schlesischen Raume“, Bd. 9, 1937.
- Schniewski U., *Der schlesische Adel bis zum Ende des 13. Jahrhunderts. Herkunft, Zusammensetzung und politisch-gesellschaftliche Rolle*, Würzburg 2001.
- Schuch H., *Kastellanei Sandewalde und ihre Germanisierung: eine ortsgeschichtliche Studie im Kreis Guhrau*, ZVGS, Bd. 14, 1878.
- Sebzda B., *Milicz. Studium śródlądowego kulturowego*, mpis, Regionalny Ośrodek Studiów Środowiska Kulturowego we Wrocławiu.
- Semkowicz Wl., *Historyczno-geograficzne podstawy Śląska*, [w:] *Historia*, t. 1.
- Silnicki T., *Dzieje i ustrój Kościoła na Śląsku do końca w. XIV*, [w:] *Historia*, t. 2, z. 1. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, red. B. Chlebowski et al., t. 6, Warszawa 1885.
- Sternagel J.G., *Geographische Beschreibung der Schlesien. Fürstenthümer Breslau, Brieg, Schweidnitz,erner der Freierstandes und Minder Herrschaften Pless, Loslau, Beuthen, Wartenberg, Goschütz, Trachenberg, Militsch, Sulau, Neuschloss u. Freyhan und der Souverainen Graffschaff Glatz*, 1815.
- Stępnik T., *Wykorzystanie surowca drzewnego we wczesnośredniowiecznym Miliczu i Santoku*, mpis archiwum IAIE PAN Poznań.
- Suchodolski S., *Monety z badań wykopaliskowych w Miliczu*, [w:] Milicz.
- Taszycki W., *Najstarsze polskie imiona osobowe*, Kraków 1925.
- Taszycki W., *Patronimiczne nazwy miejscowe na Mazowszu*, Kraków 1951.
- Teske G., *Ze studiów nad osadnictwem grodowym w południowo-wschodniej Wielkopolsce*, SiAInt, t. 41, 2000.
- Thuline C., *Śląskie miasta o zarysie owałnicowym*, Teka Komisji Urbanistyki i Architektury, t. 7, 1973.
- Tomas J., *Města v severozápadních Čechách ve 13. století*, [w:] *Od raně středověké aglomerace k právnímu městu a městskému stavu (Výbor studií)*, red. J. Klápště a inne, Litoměřice 1999.
- Tomas J., *Burgus. Užití v českých zemích ve 12. a 13. století*, [w:] *Středověká Evropa v pohybu. K poctě Jana Klápště*, red. I. Boháčová, P. Somer, Praha 2014.
- Tomaszewski J., *Stosunki glebowe w leśno-stawowym obszarze Milicza*, CzasGeogr, t. 19, 1948.
- Tymieniecki K., *Majętność księcia w Zagościu i pierwotne uposażenie klasztoru Joannitów na tle osadnictwa dorzecza dolnej Nidy*. Studium z dziejów gospodarczych w XII w., [w:] *Pisma Wybrane*, Warszawa 1956.
- Tyszkiewicz J., *Z badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem dorzecza Odry*, [w:] *Studia z dziejów osadnictwa*, t. 1, 1963.
- Uchtenwolt H., *Die Burgverfassung in der Vorgeschichte und Geschichte Schlesiens*, Breslau 1938.
- Wachowski K., *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletové w Miliczu*, Cz. 1–3, SiAInt, t. 11, 12, 13, 1969–1971.
- Was G., *Śląsk we władaniu Habsburgów*, [w:] *Historia Śląska*, red. M. Czapliński, Wrocław 2002.
- Weigel J.G., *Geographische, naturhistorische und technologische Beschreibung des souverainen Herzogthums Schlesiens*, Berlin 1805, Bd. 9.
- Wodzińska A. et al., *Studium konserwatorsko-urbanistyczne wraz z analizą potrzeb i możliwości odnowy bloku zabudowy w Miliczu ograniczonego pl. Świerczewskiego, ul. Okrzei i ul. Garnicką*, mpis w posiadaniu PSOZ we Wrocławiu.
- Wojciechowski Z., *Najstarsze targi w Polsce. Uwagi krytyczno-polemiczne*, Poznań 1927.
- Wojciechowski Z., *Najstarszy ustrój plemienny-szczepowy*, [w:] *Historia*, t. 1.
- Wojciechowski Z., *Ustrój polityczny Śląska w okresie do 1327/29 r.*, [w:] *Historia*, t. 1.
- Wojciechowski Z., *Pogranicze plemienne śląsko-wielkopolskie i problem kształtuowania się Państwa Polan*, PZach, 1952, nr 1952.
- Wójcik M.L., *Dolny Śląsk w latach 1138–1326*, [w:] *Dolny Śląsk. Monografia historyczna*, red. W. Wrzesiński, Wrocław 2006.
- Wünsch T., *Territorialbildung zwischen Polen, Böhmen und dem deutschen Reich: Das Breslauer Bistumsland vom 12. bis 16. Jahrhundert*, [w:] *Geschichte des christlichen Lebens im schlesischen Raum*, red. J. Köhler, R. Bendel, Teilband 1, Münster 2002.
- Zachorowski R., *Rozwój i ustrój kapituł polskich w wiekach średnich*, Kraków 1912.
- Zientara B., *Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaznego XIV–XVII w.*, Warszawa 1954.
- Zientara B., *Bolesław Wysoki – tułacz, repatriant, malkontent, przyczynek do dziejów politycznych Polski*

MAPY, PLANY I ILUSTRACJE

Oprac. Rafał Eysymontt

Na okładce: Milicz. **Panorama miasta, 1752.** *Scenographia Urbium Silesiae, Tabula XI. representans prospectus oppidorum in Dynastiis Wartenberg, Miltisch, Freudenthal et Trachenberg sitorum. Auctore F.B. Werner Impensis Homaniorum Heredum A. 1752.* Miedzioryt kolorowany wg rysunku F.B. Werner.

Zbiory Biblioteki Uniwersyteckiej [dalej: BU] we Wrocławiu, sygn. 2468-IV B./9.

CZĘŚĆ OPISOWA

1. Lokacje miejskie w XIII stuleciu na Śląsku i na Ziemi Kłodzkiej (w obecnych granicach Polski). Oprac. M. Mlynarska-Kaletynowa, oprac. kart. J. Polamarczuk.

2. Milicz. Widok zamku i miasta od północy, 1661. *Miltisch ein Städtlein dem Baron Joachimo Andrea von Maltzan gehörig, so das letzte in schlesien ist, lieget drey meilen von Deutsch Hammer J.R. Storn,* Rysunek piórkim, cieniowany sepia, wymiary: 24 × 7 cm. Na rysunku po prawej w tle odbity rysunek zamku. Rysunek zamieszczony w tzw. Albumie Meyerberga (k. 17[–]18).

[za:] W. Tomkiewicz, *Weduty polskie z albumu J.R. Storna, „Roczniki historii sztuki”, t. III, 1962, s. 273.*

3. Milicz. Widok miasta od południowego wschodu, 1925. Fotografia lotnicza, negatyw szklany 18 × 13 cm.

Herder-Institut Marburg, Bildarchiv Hansa-Luftbild, Inv. Nr. LBA 59190.

4. Milicz. Panorama miasta od południowego zachodu, 1757. *Prospect von dem Schlos und Stadt Miltisch. F.B. Werner, TOPOGRAPHIA oder PRODROMUS Deline[ati] Principatus MÖNSTERBERG et OLSNENSIS cum Baronatu Wartenbergense et Milticensi una cum Statibus Minoribus Freyhan und Sulauf das ist PRAESENTATIO und Beschreibung ...durch vieljährige mühsame Reisen Zusammen getragen von F.B. Wernhero de M: Locumente emerit.* Rysunek piórkim kolorowany, wymiary: 32,5 × 12,5 cm.

Legenda:

1. Das Schlos	zamek
2. Ev. I: Kirch.	ewangelicko-luterński Kościół Łaski
3. Die Schulen.	szkoły
4. Deutsche Thor.	Brama Niemiecka
5. Polnische Thor.	Brama Polska
6. Das Rathaus.	ratusz
7. Stadt Pfarr K:	kościół parafialny

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin [dalej: GSTA PK], sygn. XVII 526/III, 2, Bl. 246r, S.146.

5. Milicz. Kościół Łaski, z plebanią i szkołą, 1757. *Miltitzer Gnadenkirch, Prospect von dem Schlosund Stadt Miltisch. F.B. Werner, TOPOGRAPHIA oder PRODROMUS Deline[ati] Principatus MÖNSTERBERG et OLSNENSIS cum Baronatu Wartenbergense et Milticensi una cum Statibus Minoribus Freyhan und Sulauf das ist PRAESENTATIO und Beschreibung ...durch vieljährige mühsame Reisen Zusammen getragen von F.B. Wernhero de M: Locumente emerit.* Rysunek piórkim kolorowany, wymiary: 15,5 × 8,5 cm. W górnej części po lewej oznaczono zamek – Schlos.

GSTA PK, sygn. XVII 526/III, 2, Bl. 246r, S.143.

6. Milicz. Fotografia lotnicza pałacu Maltzanów, 1925. Negatyw szklany 18 × 13 cm. Widok pałacu od strony południowo-wschodniej.

Herder-Institut Marburg, Bildarchiv Hansa-Luftbild, Inv. Nr. 59184.

7. Milicz. Widok pałacu i zamku, 1805. *Schloss zu Miltisch. F.G. Endler. [w:] „Breslauische Erzähler”, 6/1805, nr 30, s. 464/465.* Akwaforta, wymiary: 15,8 × 11,2 cm (12,7 × 8,6 cm), Widok pałacu od frontu i zamku.

BU, sygn. P 85213 (Yw 112,6).

8. Milicz. Łuk tryumfalny, tzw. Brama Pokoju i pałac, po 1815. Wyd. C. Flemming (Glogau), grafik nieznanego. Litografia kredkowa, wymiary: 21,5 × 16 cm. Widoczna klasycystyczna brama z 1815 r. poświęcona traktatowi wiedeńskiemu z inskrypcją poświęconą carowi Aleksandrowi I, królowi Prus Fryderykowi Wilhelmowi III i cesarzowi Franciszku Habsburgowi. W tle klasycystyczny pałac wzniесiony w 1797 r.

Zbiory Graficzne Muzeum Narodowego we Wrocławiu, sygn. VII 0567.

9. Milicz. Narożnik Rynku i ul. Wrocławskiej, ok. 1930. *Miltisch Bez. Breslau Ecke Ring-Breslauerstrasse, Pocztówka wyd.: Max Adasch, Buch- u. Papierhandlung, Miltisch*, fotografia, wymiary: 8,9 × 13,9 cm.

BU, sygn. Inw. poczt. 295.

10. Milicz. Ratusz i apteka, 1927. H. Klette. Fotografia, wymiary: 13,5 × 9,5 cm, repr. za: "Heimatkalender für den Kreis Miltisch-Trachenberg", 1927, s. 56.

BU, sygn. P 26664 II GST.

11. Milicz. Stary kościół św. Anny przed przebudową w 1807. *Die alte St. Annen Kirche bei Miltisch, F.G. Endler, [w:] „Breslauische Erzähler”, 9/1808, nr 44, s. 682/683.* Akwaforta, wymiary: 13,5 × 9,5 cm, (13,4 × 8,7 cm). Budowla konstrukcji szachulcowej przed przebudową w 1807 roku.

BU, sygn. P 85213 (Yw 112,9).

12. Milicz. Nowy kościół św. Anny, 1808. *Neue St. Annen Kirche bei Miltisch, F.G. Endler [w:] „Breslauische Erzähler”, 9/1808, nr 45, s. 698/699.* Akwaforta, wymiary: 12,8 × 8,2 cm. Nowy murowany kościół powstały w 1807 roku.

BU, sygn. P 85213,9 (Yw 112,9).

13. Milicz. Widoki elewacji gimnazjum, 1928. *Reformrealgymnasium in Miltisch, Ansichten. Ansicht von der Neuen Strasse, Ansicht von der Garten Strasse.* Pieczęć: Spitzer Architekt, Berlin, Potsdamerstr. 105. Światłokopia na bristolu, wymiary: 64 × 51 cm, skala 1:200. Widoki elewacji od strony ulic 11 listopada i Generała Stefana Grota-Rawęckiego.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu [dalej: APWr], sygn. Kartografia Rejencji Wrocławskiej II sygn. 573/6.

14. Milicz. Widok dziedzińca gimnazjum, 1928. Spitzer. Światłokopia na bristolu, wymiary: 29,5 × 36,5 cm

APWr, sygn. Kartografia Rejencji Wrocławskiej II sygn. 573/8.

15. Milicz. Zamek, 1757. *Schloss zu Miltisch. F.B. Werner, Prospect von dem Schlos und Stadt Miltisch, F. B. Werner, TOPOGRAPHIA oder PRODROMUS Deline[ati] Principatus MÖNSTERBERG et OLSNENSIS cum Baronatu Wartenbergense et Milticensi una cum Statibus Minoribus Freyhan und Sulauf das ist PRAESENTATIO und Beschreibung ...durch vieljährige mühsame Reisen Zusammen getragen von F.B. Wernhero de M: Locumente emerito.* Rysunek piórkim kolorowany, wymiary: 16,5 × 6,2 cm. Zamek w formie barokowej budowli otoczony założeniem parkowym.

GStA PK, sygn. XVII 526/III, 2, Bl. 242v, S. 136.

16. Milicz. Stary zamek w Miliczu, pierwsza poł. XIX w. *Das Alte Schlos zu Miltisch.* F.A. Tittel, Kowary. Akwaforta, wymiary: 14,0 × 11,5 cm. Zamek widoczny w formie klasycystycznej, po prawej gotyckie ruiny.

Zbiory Graficzne Muzeum Narodowego we Wrocławiu, sygn. VII 0260.

17. Milicz. Zamek z neogotycką elewacją szczytową 1841. Wyd. C. Flemming (Glogau), wykonał nieznany. Litografia kredkowa, wymiary: arkusz = obraz 21,5 cm × 15,0 cm.

Zbiory Graficzne Muzeum Narodowego we Wrocławiu, sygn. VII 0566.

CZĘŚĆ KARTOGRAFICZNA

1. Milicz. Plan katastralny. Oprac. R. Eysymontt, M. Siehankiewicz, oprac. kart. J. Polamarczuk, M. Siehankiewicz. Plan w skali 1:2500 opracowany na podstawie planu katastralnego w skali 1:5000 z 1938 roku, przechowywanego w Archiwum Państwowym we Wrocławiu.

2. Milicz. Rozwój przestrzenny miasta. Oprac. R. Eysymontt, M. Siehankiewicz, oprac. kart. M. Siehankiewicz. Plan w skali 1:10 000 opracowany na podstawie mapy topograficznej w skali 1:10 000 z 1997 r.

3. Milicz w pradziejach i we wczesnym średniowieczu. Oprac. J. Kolenda, S. Moździoch, oprac. kart. M. Siehankiewicz. Na podstawie mapy topograficznej w skali 1:10 000 z 1997 r.

4. Milicz. Zamek w Miliczu. Oprac. M. Chorowska, oprac. graf. Jarosław Polamarczuk, Łukasz Magdziarz.

5. Milicz. Panorama miasta, 1752. *Scenographia Urbium Silesiae, Tabula XI representans prospectus oppidorum in Dynastiis Wartenberg, Miltisch, Freudenthal et Trachenberg sitorum. Auctore F.B. Werner Impensis Homaniorum Heredum A. 1752.* Miedzioryt kolorowany wg rysunku F.B. Werner. Wymiary: 16,3 × 14,8 cm. Milicz widziany od strony południowo-wschodniej z oznaczeniami 6 obiektów.

1. Grafl. Maltzhanische Schloß	zamek hrabiego Maltzana
2. Evangelische Gnaden Kirche	ewangelicki Kościół Łaski
3. Das deutsche Thor	Brama Niemiecka
4. Das Polnische Thor	Brama Polska
5. Das Rathauß	ratusz
6. Katholische Pfarr Kirche	katolicki kościół parafialny

BU, sygn. 2468-IV B./9.

6. Milicz. Mapa księstwa oleśnickiego, ok. 1750. *Das Fürstenthum Oels (im Ober Amt Bresslau) nebst den freyen Stan. Des Herrschafften Trachenberg, Miltisch und Wartenberg, F. B. Werner, wydawca J. D. Schleuen, Berlin.* Miedzioryt kolorowany, wymiary 28,5 × 28,3 cm.

BU, sygn. 2522 IV B.

7. Milicz. Mapa okolic miasta z lat 1747–1753. *Miltisch, Ein Theil des Oelisschen Fürstenthums Trachenberg Miltischen Kreises. Krieges = Carte Laengst der Schlesischen und Bohemischen Grenze, der Lausitzer und Maehren, im 47 sectionen Aufgetheilt.* Ch.F. von Wrede. Rysunek piórkim kolorowany, wielkość karty: 59 × 43 cm, skala oryginału 1:35 000, skala liniowa: 1 mila = 2000 reńskich prztów = 21,3 cm. Mapa orientowana, ukazuje sieć dróg, zabudowania wiejskie, bloki zabudowy miasta, wody na tle rzeźby terenu.

Staatsbibliothek zu Berlin [dalej: SBB], sygn. Kart 15 060, Band 5, Karte 16.

8. Milicz. Mapa okolic miasta z ok. 1760. F.W.C. von Schmettau. Rysunek piórkim, wymiary: 74 × 62 cm, skala oryginału 1:50 000, orientacja wschodnia. Mapa ukazuje sieć dróg, zabudowania wiejskie, bloki zabudowy miasta i wody na tle rzeźby terenu.

SBB, sygn. Kart. L. 5420/8 sect. 32.

9. Milicz. Mapa okolic miasta, 1781. F.W.C. von Schmettau. Rysunek piórkim, wymiary: 74 × 62 cm, skala oryginału 1:24 000. Mapa ukazuje sieć dróg, zabudowania wiejskie, bloki zabudowy miasta i wody na tle rzeźby terenu.

SBB, sygn. Kart. L. 5420/7 Blatt 8.

10. Milicz. Plan regulacji Baryczy, 2. pol. XVIII w. *Extract No XIV aus der Bartsche vom Cond... vom der Neuschloss und der Neuschl. ...durch die Standes Herrschaft M... an die Sulauer Gräntzeextrahirt.* Kopia z 2. pol. XVIII w. Rysunek kolorowany, wymiary: 227 × 86 cm, skala oryginału ok. 1:5000, orientacja południowa. Na planie widoczny zamek w Miliczu i miasto oraz Góra Chmielowa (Hohenberg).

APWr, sygn. Zespół Regulacji Rzeki Odry I/185.

11. Milicz. Plan miasta, ok. 1800. *Plan der Stadt Miltisch, nebst der umliegenden Gegend.* Lieutenant Wurbitzky. Rysunek piórkim kolorowany, wymiary 39 × 29 cm, skala oryginału 1:5000. Dopisek: C. 1800. C. 1:5000.

Legenda od A do G opisuje najważniejsze obiekty.

A. Ein Stadt Miltisch	Miasto Milicz
a. Hauptwache	odwach
b. Rathaus	ratusz
c. Katholische Kirche	kościół katolicki
d. Evangelische Kirche	kościół ewangelicki
e. das neue Schloss	nowy zamek
f. das alte Schloss	stary zamek
g. der gräfliche Park	park hrabięgo

Widoczne nowe założenie pałacowo-parkowe i osiedle Karlstadt na południe od kościoła ewangelickiego.

SBB, sygn. Kart. X 30 234.

12. Milicz. Mapa topograficzna, 1826. *Miltisch, Band VI Blatt 6, Aufgenommen und gezeichnet im Jahre 1826 vom Lt v. Szymanowitz.* Druk wielobarwny, wymiary: 49 × 35 cm, skala oryginału 1:24 000. Mapa orientowana, ukazuje sieć dróg, zabudowania wiejskie, bloki zabudowy miasta, wody na tle rzeźby terenu.

15. Milicz. Fragment mapy topograficznej, 1928. *Messtischblatt. Preuss Landesaufnahme 1888, Nr 2564, 1890.* Fragment sekcji Militsch. Druk kolorowany, wymiary sekcji: 48 × 46 cm, skala oryginału 1:25 000, skala liniowa: 160 mm = 4000 m. Zaznaczone na niebiesko wody.

APWr, sygn. Zbiór Map Topograficznych VII /99/3/001/1928.

16. Milicz. Plan części miasta, 1930. *Flußlauf Bartsch*, światłokopia, rękopis wielobarwny, papier podklejony na płótnie, wymiary 96 × 41 cm, skala oryginału 1:2500. Orientacja północno-wschodnia. Oznaczono: budynki, nazwy ulic, częściowo zaznaczone podziały własnościowe. Kolorowane: budynki, ulice, wody.

APWr, sygn. Kartografia Rejencji Wrocławskiej IV/147.

17. Milicz. Plan miasta, ok. 1935. *Stadtlage Militsch*. Światłokopia kolorowana, papier podklejony na płótnie, wymiary: 97 × 67 cm, skala oryginału 1:1000, skala liniowa 150 m = 150 mm. Barycz, młynówka, ulice z nazwami i numeracją parceli, szosy, mosty, cmentarze, zieleńce, budynki administracyjne, wojskowe, sakralne, przemysłowe, oświetlowe, rzadowe. Kolorowane budynki, wody, ulice.

APWr, sygn. Kartografia Rejencji Wrocławskiej IV/148.

18. Milicz. Plan miasta z oznaczonymi strefami zabudowy, 1938. *Stadtplan Militsch 1938, Bauzonenplan*. W. Zeuner. Druk kolorowany, wymiary 44,5 × 47,5 cm, skala oryginału 1:10 000, skala liniowa: 300 m = 30 mm. Barycz, stawy, kolej, szosy, ulice, lasy, łąki, park, cmentarze, strefy budowlane, budynki administracyjne, oświatowe, szpitalne, sakralne, przemysłowe; oznaczono rzymeskimi cyframi pięć stref budowlanych.

APWr, sygn. Kartografia Rejencji Wrocławskiej IV/149.

19. Milicz. Plan gospodarczy, 1940. *Wirtschaftsplan der Stadt Militsch. Vorschlag des Regierungspräsidenten Breslau, den 5. Jan. 1940.* A.Hertzig. Rysunek, wymiary: 55 × 90 cm, skala oryginału 1:5000, skala liniowa: 500 m = 100 mm. Barycz, Młynówka, stawy, kolej, szosy, ulice, zieleńce, cmentarze, obszary osiedlowe, boisko, kapelisko, budynki. Komunikacja zorganizowana za pomocą licznych rond. Nowe obszary osiedlowe na południe od miasta. Stadion i dom Hitlerjugend nad dawnym grodziskiem. Oznaczone strefy:

Wohngebiet	tereny mieszkaniowe
Grünflächen	tereny zielone
Hauptverkehrstrasse	główne ulice
Siedlungsgebiet	tereny osiedlowe
APWr, sygn. Kartografia Rejencji Wrocławskiej IV/152.	

20. Milicz. Plan komunikacji w rejonie miasta powiatowego Milicz, 1940. *Verkehrsplanung im Ortsgebiet der Kreisstadt Militsch, ca 1940.* Światłokopia, papier, wymiary: 94,0 cm × 57,5 cm, skala oryginału 1:500, skala liniowa: 100 m = 200 mm. Orientacja wschodnia. Ulice, budynki administracji, sakralne, mieszkalne. Regulacja komunikacji

na południe od kościoła ewangelickiego. Głównym elementem zabudowy Dom Partii. Widoczne projekty wyburzeń, ronda i pomnika.

APWr, sygn. Kartografia Rejencji Wrocławskiej IV/153.

21. Milicz. Plan reorganizacji komunikacji w rejonie rynku, 1940. *Verkehrsplanung im Ortsgebiet der Kreisstadt Militsch.* Światłokopia, wymiary: 118 × 55 cm, skala oryginału 1:500, skala liniowa: 100 m = 200 mm. Orientacja wschodnia. Komunikacja w rejonie Rynku. Regulacja narożnika ulic na południe od Rynku. Projekt rozbioru budynku banku i budynków na południ od Rynku przy wylocie w stronę mostu na Baryczy.

APWr, sygn. Kartografia Rejencji Wrocławskiej IV/154.

22. Milicz. Uproszczony plan zagospodarowania przestrzennego, 1948. W. Wdowiakowski, pieczętka Regionalnej Dyrekcji Planowania Przestrzennego we Wrocławiu. Światłokopia kolorowana naklejona na teksturę, wymiary: 54 × 84 cm, skala oryginału 1:5000. Oznaczone funkcje obszarów miasta, 25 najważniejszych obiektów, nowo projektowane elementy układu komunikacyjnego.

APWr, sygn. Urząd Wojewódzki Wrocław, Regionalna Dyrekcja Planowania Przestrzennego, XVIII/139.

23. Milicz. Plan sytuacyjny dla akcji uwłaszczenia, 1948. Pieczętka Regionalnej Dyrekcji Planowania Przestrzennego we Wrocławiu, podpis nieczytelny. Światłokopia kolorowana, wymiary: 60 × 84 cm, skala oryginału 1:5000. Legenda oznaczająca m.in. granice administracyjne, drogi, tereny kolejowe, o zabudowie zwartej i luźnej, strefy ekonomiczne, własność samorządu.

APWr, sygn. Urząd Wojewódzki Wrocław, Regionalna Dyrekcja Planowania Przestrzennego, XVIII/141.

24. Milicz. Fotografia lotnicza centrum miasta, 1925. Negatyw szklany 18 × 13 cm. Widok centrum miasta z Rynkiem od południowego zachodu.

Herder-Institut Marburg, Bildarchiv Hansa-Luftbild, Inv. Nr. 59188.

25. Milicz. Fotografia lotnicza centrum miasta, 1925. Negatyw szklany. 18 × 13 cm. Widok centrum miasta z Rynkiem od wschodu.

Herder-Institut Marburg, Bildarchiv Hansa-Luftbild, Inv. Nr. 59187.

26. Milicz. Fragment mapy topograficznej, 1997. Skala 1:10 000. Arkusz: M-33-23-B-c-3 Milicz w układzie współrzędnych 1992, z 1997 r.

Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie.

27. Milicz. Ortofotomapa, 2009. Piksel 0,25 m, z 2009 r.

Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie.

MAPS, PLANS AND ILLUSTRATIONS

By Rafał Eysymontt

On the front cover: *A town panorama, 1752. Scenographia Urbium Silesiae, Tabula XI, representans prospectus oppidorum in Dynastis Wartenberg, Militsch, Freudenthal et Trachenberg sitorum. Auctore F.B. Werner Impensis Homaniorum Hereditum A. 1752.* A coloured copper engraving acc. to a drawing by F.B. Werner.

The Collection of the University Library in Wrocław [below: UL], call No. 2468-IV B/9.

DESCRIPTIVE SECTION

1. City locations in 13th century in Silesia and Kłodzko Land (within the modern borders of Poland). Study by M. Mlynarska-Kaletynowa, cartography by J. Polamarczuk.

2. Milicz. A view of the castle and the town from the north. 1661. *Militsch ein Städlein dem Baron Joachimo Andrea von Maltzan zugehörig, so das letzte in schlesien ist, lieget drey meilen von Deutsch Hammer J.R. Storn.* A pen-and-ink drawing, sepia-shaded, 24,0 cm × 7,0 cm. On the drawing on the right, a secondary copy of a drawing of the castle. The drawing was included in the so-called Meyerberg's Album (k. 17°–18°),

[after:] W. Tomkiewicz, Weduty polskie z albumu J.R. Storna [Polish vedutas from the album by J.R. Storn], 'Roczniki historii sztuki', Vol. III, 1962, p. 273.

3. Milicz. A view of the town from the south-east, 1925. An aerial photo. A glass negative, 18 cm × 13 cm.

Herder-Institut Marburg, Bildarchiv Hansa-Luftbild, Inv. No. 59190.

4. Milicz. A town panorama from the south-west, 1757. *Prospect von dem Schlos und Stadt Militsch. F.B. Werner, TOPOGRAPHIA oder PRODROMUS Deline[ati] Principatus MÖNSTERBERG et OLSNENSIS cum Baronatu Wartenbergense et Milicensi una cum Statibus Minoribus Freyhanund Sulau das ist PRAESENTATIO und Beschreibung ...durch vieljährige mühsame Reisen Zusammen getragen von F.B. Werner hero de M: Locumtenente emerit.* A coloured pen-and-ink drawing, 32,5 cm × 12,5 cm.

Designed:

- 1. Das Schlos The castle
- 2. Ev. I: Kirch. The Evangelical church
- 3. Die Schulen Schools
- 4. Deutsche Thor. The German Gate
- 5. Polnische Thor. The Polish Gate
- 6. Das Rathaus. The town hall
- 7. Stadt Pfarr K: The parish church

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin [below: GStA PK], call No. XVII 526/III, 2, Bl. 246r, p. 146.

5. Milicz. The Church of Grace with a presbytery, 1757. *Militzer Gnadenkirch, Prospect von dem Schlosund Stadt Militsch. F.B. Werner, TOPOGRAPHIA oder PRODROMUS Deline[ati] Principatus MÖNSTERBERG et OLSNENSIS cum Baronatu Wartenbergense et Milicensi una cum Statibus Minoribus Freyhanund Sulau das ist PRAESENTATIO und Beschreibung ...durch vieljährige mühsame Reisen Zusammen getragen von F. B. Wernhero de M: Locumtenente emerit.* A coloured pen-and-ink drawing, 15,5 cm × 8,5 cm. In the top left-hand part, a designation of the castle – *Schlos*.

GStA PK, call No. XVII 526/III, 2, Bl. 246r, p. 143.

6. Milicz. An aerial photo of the Maltzans' palace, 1925. A glass negative, 18 cm × 13 cm. A view from the south-east.

Herder-Institut Marburg, Bildarchiv Hansa-Luftbild, Inv. No. 59184.

7. Milicz. A view of the palace and the castle, 1805. *Schloss zu Militsch.* F.G. Endler, [in:] 'Breslauische Erzaehler', 1805, No. 30, p. 464/465. An etching, 15,8 cm × 11,2 cm (12,7 cm × 8,6 cm). A view of the palace from the front and the castle.

UL, call No. P 85213 (Yw 112,6).

8. Milicz. The Arch of Triumph, a so-called 'gate of peace' and a palace, soon after 1815. Publishers: C. Flemming (*Glogau*), graphic artist unknown. A coloured pencil lithograph, 21,5 cm × 16,0 cm. Depicts a classicist gate from 1815, devoted to the Treaty of Vienna, with an inscription dedicated to Tsar Alexander I, King Frederick William III and Emperor Francis II of Habsburg. In the background, a classicist palace from 1797.

The Graphic Collection of the National Museum in Wrocław, call No. VII 0567.

9. Milicz. The corner of Market Square and Wrocławska Street, ca. 1930. *Militsch Bez Breslau Ecke Ring-Breslauerstr.* a postcard released by: 'Max Adasch, Buch- u. Papierhandlung, Militsch', a photo, 8,9 cm × 13,9 cm.

UL, call No. Inv. poczt. 295.

10. Milicz. The town hall and the pharmacy, 1927. H. Klette. A photo, 13,5 cm × 9,5 cm, reproduced after: 'Heimatkalender für den Kreis Militsch-Trachenberg', 1927, p. 56.

UL, call No. P 26664 II GŚL.

11. Milicz. The old Church of St Anna before redevelopment in 1807. *Die alte St. Annen Kirche bei Militsch.* F.G. Endler, [in:] 'Breslauische Erzaehler', 1808, No. 44, p. 682/683. An etching, 13,5 cm × 9,5 cm (13,4 cm × 8,7 cm). A wattle-and-daub structure, before redevelopment in 1807.

UL, call No. P 85213 (Yw 112,9).

12. Milicz. The new Church of St Anna, 1808. *Neue St. Annen Kirche bei Militsch.* F.G. Endler [in:] 'Breslauische Erzaehler', 1808, No. 45, p. 698/699. An etching, 12,8 cm × 8,2 cm. A new, masonry church from 1807.

UL, call No. P 85213,9 (Yw 112,9).

13. Milicz. Views of the facade of the middle school building, 1928. *Reformrealgymnasium in Militsch, Ansichten.* Ansicht von der Neuen Strasse, Ansicht von der Garten Straße. Pieczęć: Spitzner Architekt, Berlin, Potsdamerstr. 105. A collotype print on Bristol board, 64 cm × 51 cm, scale: 1:200. Views from the directions of 11 Listopada and Gen. Stefan Gro-Rowecki Streets.

State Archive in Wrocław [below: APWr], call No. Kartografia Rejencji Wrocławskiej II 573/6.

14. Milicz. A view of the middle school yard, 1928. Spitzner, a collotype print on Bristol board, 29,5 cm × 36,5 cm.

APWr, call No. Kartografia Rejencji Wrocławskiej II 573/8.

15. Milicz. The castle, 1757. *Schloss zu Militsch.* F.B. Werner, *Prospect von dem Schlos und Stadt Militsch.* F.B. Werner, *TOPOGRAPHIA oder PRODROMUS Deline[ati] Principatus MÖNSTERBERG et OLSNENSIS cum Baronatu Wartenbergense et Milicensi una cum Statibus Minoribus Freyhan und Sulau das ist PRAESENTATIO und Beschreibung ...durch vieljährige mühsame Reisen Zusammengetragen von F. B. Wernhero de M: Locumtenente emerito.* A coloured pen-and-ink drawing, 16,5 cm × 6,2 cm. The castle in the form of a Baroque structure, surrounded by a park.

GStA PK, call No. XVII 526/III, 2, Bl. 242v, p. 136.

16. Milicz. The old castle, 1st half of the 19th c. *Das Alte Schlos zu Militsch*. F.A. Tittel, Kowary. An etching, 14 cm × 11.5 cm. The castle in its classicist form, on the right – Gothic ruins.

The Graphic Collection of the National Museum in Wrocław, call No. VII 0260.

17. Milicz. A castle with a Neogothic gable facade, 1841. Publishers: C. Flemming (Glogau), graphic artist unknown. A coloured pencil lithograph, 21.5 cm × 15 cm.

The Graphic Collection of the National Museum in Wrocław, call No. VII 0566.

CARTOGRAPHIC SECTION

1. Milicz. Cadastral plan. By: R. Eysymontt, M. Siehankiewicz, cartographic design by: J. Polamarczuk, M. Siehankiewicz. Plan in 1:2500 scale reproduced by a cadastral plan in 1:5000 scale from 1938, stored in the State Archives in Wrocław.

2. Milicz. Spatial development of the city. By: R. Eysymontt, M. Siehankiewicz, cartographic design by: M. Siehankiewicz. Plan in 1:10 000 scale reproduced by a topographic map in 1:10 000 scale from 1997.

3. Milicz in prehistory and Early Middle Ages. By: J. Kolenda, S. Moździoch, cartographic design by: M. Siehankiewicz. By a topographic plan in 1:10 000 scale from 1997.

4. Milicz. The castle at Milicz. Drawn up by M. Chorowska, graph. prep. by Jarosław Polamarczuk, Łukasz Magdziarz.

5. Milicz. A town panorama, 1752. *Scenografia Urbium Silesiae, Tabula XI representans prospectus oppidorum in Dynastis Wartenberg, Militsch, Freudenthal et Trachenbergsitum. Auctore F.B. Wernerio Impensis Homaniorum Heredium A.* 1752. A coloured copper engraving acc. to a drawing by F.B. Werner, 16.3 cm × 14.8 cm. A view from the south-east with six structures designated:

1. Graf. Maltzhanische Schloß	The castle of Count Maltzan
2. Evangelische Gnaden Kirche	The Evangelical Church of Grace
3. Das deutsche Thor	The German Gate
4. Das Polnische Thor	The Polish Gate
5. Das Rathauß	The town hall
6. Katholische Pfarr Kirche	The Catholic parish church

UL, call No. 2468-IV B/9.

6. Milicz. A map of the Duchy of Oleśnica, ca. 1750. *Das Fürstenthum Oels (im Ober Amt Bresslau) nebst den freyen Stan. Des Herrschafften Trachenberg, Militsch und Wartenberg*, F.B. Werner, ed. J. D. Schleuen, Berlin. A coloured copper engraving, 28.5 cm × 28.3 cm.

UL, call No. 2522 IV B.

7. Milicz. A map of the town's environs, ca. 1747–1753. *Militsch, Ein Theil des Oelsischen Fürstenthums Trachenberg Militschen Creises. Krieges = Carte Laengst der Schlesischen und Bohemischen Grenze, der Lausitzer und Maehren, im 47 sectionen Aufgetheilt*. Ch.F. von Wrede. A coloured pen-and-ink drawing, 59 cm × 43 cm, scale of the original: 1:35 000, linear scale: 21.3 cm = 1 mile (2,000 Rhenish rods). An oriented map, shows the road network, rural buildings and structures, blocks of town buildings, water bodies, the lie of the land.

Staatsbibliothek zu Berlin [SBB], call No. Kart 15 060, Band 5, Karte 16.

8. Milicz. A map of the town's environs, ca. 1760. F.W.C. von Schmettau. A pen-and-ink drawing, 74 cm × 62 cm, scale of the original 1:50 000, east orientation. The map shows the road network, rural buildings and structures, blocks of town buildings, water bodies, the lie of the land.

SBB, call No. Kart. L. 5420/8 sect. 32.

9. Milicz. A map of the town's environs, 1781. F.W.C. von Schmettau. A pen-and-ink drawing, 74 cm × 62 cm, scale of the original 1:24 000. The map shows the road network, rural buildings and structures, blocks of town buildings, water bodies, the lie of the land.

SBB, call No. Kart. L. 5420/7 Blatt 8.

10. Milicz. Plan of Barycz river engineering, 2nd half of the 18th c. Extract No XIV aus der Bartsch Carte vom Cond... vom Neuschloss und der Neuschl. ...durch die Standes Herrschaft M... an die Sulauer Gränzeextrahit. A copy from the 2nd half of the 18th c. A coloured drawing, 227 cm × 86 cm, scale of the original ca. 1:5000, south orientation. The map shows the castle at Milicz, the town and Chmielowa Mountain (Hopfenberg).

APWr, call No. Zespół Regulacji Rzeki Odry I/185.

11. Milicz. A town map, ca. 1800. *Plan der Stadt Militsch, nebst der umliegenden Gegend.* Lieutenant Wurbitzky. A coloured pen-and-ink drawing, 39 cm × 29 cm, scale of the original 1:5000. A note: c. 1800, c. 1:5000.

The legend lists the most important structures:

A. Ein Stadt Militsch	Militsch Town
a. Hauptwache	A police station
b. Rathaus	The town hall
c. Catholische Kirche	The Catholic church
d. Evangelische Kirche	The Evangelical church
e. das neue Schloss	The new castle
f. das alte Schloss	The old castle
g. der gräfliche Park	The count's park

The map shows a new palace-and-park complex as well as the housing estate Karlstadt to the south of the Evangelical church.

SBB, call No. Kart. X 30 234.

12. Milicz. A topographic map, 1826. *Militsch, Band VI Blatt 6, Aufgenommen und gezeichnet im Jahre 1826 vom Lt v. Szymanowitz.* A multi-colour print, 49 cm × 35 cm, scale of the original: 1:24 000. An oriented map, shows the road network, rural buildings and structures, blocks of town buildings, water bodies, the lie of the land.

SBB, call No. Kart N 729/2564.

13. Milicz. A cadastral map, 1862, 1863. *Regierungsbezirk Breslau Kreis Militsch Trachenberg Gemarkung Militsch No. 78.* Feldmesser Sauermann. A multi-colour drawing,

paper glued on fabric, 97.5 cm × 65.5 cm, scale of the original: 1:2500, linear scale, north-east orientation. The map shows the internal divisions of the area, the palace, the park and the major structures.

APWr, call No. Mapy Katastralne Milicz 71/8.

14. Milicz. A fragment of a topographic map, 1890. *Messtischblatt Preuss Landesaufnahme 1888, No 2564, 1890.* A fragment of the Militsch section. A coloured print, 48 cm × 46 cm, scale of the original: 1:25 000, linear scale: 160 mm = 4000 m.

APWr, call No. Kartografia Rejencji Wrocławskiej VIII/55.

15. Milicz. A fragment of a topographic map, 1928. *Messtischblatt Preuss Landesaufnahme 1888, No 2564, 1890.* A fragment of the Militsch section. A coloured print, 48 cm × 46 cm, scale of the original: 1:25 000, linear scale: 160 mm = 4000 m. Water bodies marked in blue.

APWr, call No. Zbiór Map Topograficznych VII/99/3/001/1928.

16. Milicz. A section of a town map, 1930. *Flusslauf Bartsch*, a collotype print, a multi-colour manuscript, paper glued on fabric, 96 cm × 41 cm, scale of the original: 1:2500. North-west orientation. Marked: buildings, street names, partly property ownership. Coloured buildings, streets, water bodies.

APWr, call No. Kartografia Rejencji Wrocławskiej IV/147.

17. Milicz. A town map, ca. 1935. *Stadtlage Militsch*. A coloured collotype print, paper glued on fabric, 97 cm × 67 cm, scale of the original: 1:1000, linear scale: 150 mm = 150 m. The Barycz; the Mlynówka; streets with names and plot numbers; roads; bridges; burial grounds; green areas; local administration, military, sacred, industrial, educational, government buildings. Coloured buildings, water bodies, streets.

APWr, call No. Kartografia Rejencji Wrocławskiej IV/148.

18. Milicz. A town map with designated built-up zones, 1938. *Stadtplan Militsch 1938, Bauzonnenplan*, W. Zeuner. A coloured print, 44.5 cm × 47.5 cm, scale of the original: 1:10 000, linear scale: 30 mm = 300 m. The Barycz; ponds; railway system; roads; streets; forests; meadows; burial grounds; construction sites; administration, educational, hospital, sacred and industrial buildings; Roman numerals used to designate the construction sites.

APWr, call No. Kartografia Rejencji Wrocławskiej IV/149.

19. Milicz. A land development plan, 1940. *Wirtschaftsplan der Stadt Militsch. Vorschlag des Regierungspräsidenten Breslau, den 5. Jan. 1940.* A. Hertzig. Drawing 55 cm × 90 cm, scale of the original: 1:5000, linear scale: 100 mm = 500 m. The Barycz, the Mlynówka, ponds, railway system, roads, streets, green areas, burial grounds, housing estates, sports field, bathing place, buildings and structures. A car traffic system with numerous roundabouts. New housing estate areas to the south of the town. A sports stadium and a Hitlerjugend house on the site of the former gord. Designated areas:

Wohngebiet	Residential areas
Grünflächen	Green areas
Hauptverkehrstrasse	Main streets
Siedlungsgebiet	Housing estates

APWr, call No. Kartografia Rejencji Wrocławskiej IV/152.

20. Milicz. Street and road system near the county town of Milicz, ca. 1940. *Verkehrsplanung im Ortsgebiet der Kreisstadt Militsch, ca 1940.* A collotype print, paper, 94.0 cm × 57.5 cm, scale of the original: 1:500, linear scale: 200 mm = 100 m. East orientation. Streets; administration, sacred and residential buildings. Regulation of the circulation to the south of the Evangelical church. The main building structure – the Party House. Marked demolition projects, roundabouts and monuments.

APWr, call No. Kartografia Rejencji Wrocławskiej IV/153.

21. Milicz. Transport reorganisation plan near Market Square, 1940. *Verkehrsplanung im Ortsgebiet der Kreisstadt Militsch.* A collotype print, 118 cm × 55 cm, scale of the original: 1:500, linear scale: 200 mm = 100 m. East orientation. Transport system near Market Square. Street corner regulation to the south of Market Square. Planned demolition of the bank building and the buildings to the north of Market Square at the exit to the bridge on the Barycz.

APWr, call No. Kartografia Rejencji Wrocławskiej IV/154.

22. Milicz. A simplified land development plan, 1948. W. Wdowiszewski, a stamp of the Regional Land Development Executive Board in Wrocław. A coloured collotype print, glued on cardboard, 54 cm × 84 cm, scale of the original: 1:5000. Designated functions of the town areas, 25 major structures, newly designed elements of the transport system.

APWr, call No. Urząd Wojewódzki Wrocław, Regionalna Dyrekcja Planowania Przestrzennego, XVIII/139.

23. Milicz. A site plan for enfranchisement, 1948. A stamp of the Regional Land Development Executive Board in Wrocław, an illegible signature. A coloured collotype print, 60 cm × 84 cm, scale of the original: 1:5000. Legend: e.g. administrative boundaries, railway land, roads, areas with closely and well spaced buildings, economic zones, local government properties.

APWr, call No. Urząd Wojewódzki Wrocław, Regionalna Dyrekcja Planowania Przestrzennego, XVIII/141.

24. Milicz. An aerial photo of the town centre, 1925. A glass negative, 18 cm × 13 cm. A view of the town centre with Market Square from the south-west.

Herder-Institut Marburg, Bildarchiv Hansa-Luftbild, Inv. No. 59188.

25. Milicz. An aerial photo of the town centre, 1925. A glass negative, 18 cm × 13 cm. A view from the west.

Herder-Institut Marburg, Bildarchiv Hansa-Luftbild, Inv. No. 59187.

26. Milicz. Fragment of a topographic map, 1997. Scale 1:10 000. Sheet: M-33-23-B-c-3 Milicz in the 1992 coordinate system, from 1997.

Chief Centre for Land Surveying and Cartographic Documentation in Warsaw.

27. Milicz. Orthophotomap, 2009. Pixel 0.25 m, from 2009.

Chief Centre for Land Surveying and Cartographic Documentation in Warsaw.